हास संशोधक मंडळ, पुणें. पुरस्कृत

मंत्र्युत्तम
नाना फडणवीस शकावली
(संक्षिप्त)

(शक १६४१ ते १७२१)

इ. १७१९–१८००

शंकर नारायण वत्स जोशी,
(भा. इ. सं. मं. पुणें.)

तारखांच्या दुरुस्तीचीं पृष्ठें

शकावलींत ज्या पत्रांच्या तारखा दुरुस्त केल्या आहेत तीं पत्रें पुढील पृष्ठांवर आढळतील. पहिला आंकडा पृष्ठाचा व त्यापुढील आंकडा पत्र-संख्येचा आहे. पृ. १३–१, १७–२, १८–१, ३२–१, ३५–१, ४३–१, ४६–१, ७२–१, ८७, ८८ संदर्भ, ९४ व ११८–१, ११४–१, ११६–१, १२४–१, १२६–१, १६२–६३, २००–१, २१३–१.

पृ. ३ वर ओळ १३ मध्यें कायगांव म्हटलें आहे तेथें टोकें पाहिजे.

भारत इतिहास संशोधक मंडळ, पुणें. पुरस्कृत ग्रंथमाला क्रमांक ५०

मंत्र्युत्तम
नाना फडणवीस शकावली

(संक्षिप्त)

(शक १६४१ ते १७२१)

इ. १७१९-१८००

शंकर नारायण वत्स जोशी,
(भा. इ. सं. मं. पुणें.)

कि. रु. ३-मंडळ सभासदास २॥ रु.

प्रकाशकः—
श्री. के. बी. जोशी,
मुंबई.

मुद्रक :—वि. गं. केतकर,
'लोकसंग्रह छापखाना', ६२४, सदाशिव पुणें २.

ई/८२

नाना फडणवीस शकावली

अनुक्रमणिका

पुरस्कार

पंपवाले जोशी म्हणून वंगभंगाच्या जुन्या चळवळीच्या काळीं श्री. के. बी. जोशी यांस क्वचित् पाहिलेलें होतें आणि वेळास मुक्कामीं होणाऱ्या नाना फडणवीस उत्सवाचे केसरींत येणारे वृत्तान्तहि तरुणपणीं उत्सुकतेनें वाचल्याचें स्मरतें. विशेषें करून 'नानांचा अधिकारयोग' हा सुप्रसिद्ध इतिहाससंशोधक कै. वासुदेवशास्त्री खरे यांचा अप्रतिम ग्रंथ या उत्सवांतच प्रगट झाला. कै. राधारमण कवि (लिमये) यांचे 'नाना फडणीस काव्य' हा सुरस व प्रौढ काव्यग्रंथ याच प्रेरणेचें फळ समजण्यास चिंता नाहीं. देशभक्त विनायकरावजी सावरकर यांचा 'ऐतिहासिक पुरुषांचे उत्सव कां करावे' हा तरुणपणीं लिहिलेला चटकदार निबंधहि याच उत्सवांतील बक्षिसाला पात्र ठरून प्रसिद्ध झाला. अशी या वेळास येथील उत्सवाची परंपरा चांगलीच गाजलेली होती.

नानांचा हा उत्सव एका दृष्टीनें श्री छत्रपति शिवाजी महाराज यांचा कै. लो. टिळक यांनीं सुरू केलेल्या मोठ्या उत्सवाचेंच एक अपत्य समजलें असतां तें उचित ठरेल. ऐतिहासिक पुरुषांच्या राष्ट्रीय उत्सवाचा टिळकांनीं केला एवढा पुरस्कार दुसऱ्या कोणींहि केला नाहीं, हें अगदीं सत्य आहे. टिळकांचे कर्तबगारी 'म्यानेजर' व भाचे कै. धोंडोपंत विद्वांस हे वेळास पलीकडील केळशीचे, म्हणून टिळकांचा या फडणीस उत्सवाशीं निकटचा व जिव्हाळ्याचा संबंध आला हें योग्यच समजलें पाहिजे. या उत्सवाचा पुरस्कार टिळकांचा 'केसरी' अद्यापहि सोत्सुक करीत असतो ही समाधानाची गोष्ट होय.

प्रथमच उल्लेखिलेले पंपवाले जोशी हे या उत्सवाचे एक पहिल्यापासून-चे प्रमुख कार्यकर्ते आहेत. या उत्सवाचें कार्य हें त्यांनीं आपल्या

आयुष्यांतील महत्त्वाचें कार्य समजून त्याची जोपासना करण्यांत आपलें मन गुंतविलेलें आहे. वेळास येथील उत्सवास जाण्याचा जेव्हां १९४४ सालीं आम्हांला योग आला तेव्हां सभेंतच या उत्सवाबाबत एक प्रश्न विचारण्यांत आला. त्याचा शोध घेण्यासाठीं आपल्या संग्रहीं असलेल्या ' केसरी 'च्या फाईली चाळून पाहिल्या. तेव्हां या उत्सवाची सालोसालचीं केसरींत आलेलीं वृत्तें इतक्या वर्षांनीं पुनः वाचण्याचा योग आला. या उत्सवाला ४०।५० वर्षें झालीं. आतां जुन्या हकीगती नवीन पिढीस अगदींच माहीत नसणार, ही गोष्ट बरी नव्हे असें वाटल्यावरून, के. बी. जोशी (पंपवाले) यांचे भेटींत हा विषय त्यांचे समोर मांडला. ' केसरीच्या फाईलांतील जुनीं वृत्तें त्यांस दाखविलीं. के. बी. यांच्या समक्ष घडलेल्या त्या त्या जुन्या हकीगती त्यांनी मोठ्या कौतुकानें वाचल्या. तो जुना काळ आणि त्या वेळचा उत्साह त्यांचें ठिकाणीं पुनः इतक्या वर्षांनीं जागृत झाला. त्यांना मोठा हर्ष झाला. उत्सवाचीं जुनीं पत्रकें व अहवाल होते ते देखील सांप्रत दुष्प्राप्य झाले आहेत हें लक्षांत येतांच हें सर्व जुनें वृत्त लुप्त होऊं न देतां पुनर्मुद्रित करण्याची आमची सूचना त्यांनीं एकदम मान्य केली आणि काम आमचेवर सोंपविलें. मग आम्ही केसरीची फाईलें बारकाईनें तपासूं लागलों तों त्यांत उत्सवासंबंधीं पत्रकें, स्फुटसूचना वगैरे अन्य उपयुक्त मजकूरहि आढळला. कांहीं वर्षांचीं फाईलें आमचे संग्रहीं नव्हतीं, कांहीं अपूर्ण होतीं. तीं पाहण्यास व नकला घेण्यास मदत पाहिजे होती. तेव्हां आमचे उत्साही मित्र श्री. शंकरराव जोशी यांचें साहाय्य के. बी. यांनीं मिळविलें.

कामास प्रारंभ झाला. आमचे जुने मित्र, सहकारी आणि नाना-फडणीस उत्सवमंडळाचे उत्साही व शोधक सभासद प्रा. न. र. फाटक यांचें साहाय्यहि मिळविलें. आमची प्रथम इ. स. १९१० पर्यंतच्या जुन्या उत्सवाचीं वृत्तें वगैरे छापावीं एवढीच मर्यादित कल्पना

होती. पण फाटक, जोशी प्रभृतींच्या विचारें आजतागायतचीं वृत्तेंहि जोडून ग्रंथास पूर्णता आणावी असें ठरलें. मग उत्सवाशीं संबद्ध व्यक्ति, प्रसंग, स्थळें वगैरेंचीं चित्रें मिळवून जोडावीं असेंहि ठरलें. कांहीं टीपा जोडून माहितींत भर घालण्यांत आली.

मध्यंतरीं बेळगांवचे कै. पां. गो. रानडे यांनीं एक चमत्कारिक वादळ उठविलें. तें खूळ समूळ मोडून काढावें असा जोराचा प्रयत्न प्रा. फाटक व श्री. ज. स. करंदीकर प्रभृतींकडून झाला. सप्रमाण व्याख्यानांच्या माला गुंफण्यांत आल्या. त्या व्याख्यानांचें स्वतंत्र पुस्तक छापण्याचा संकल्प होता. पण त्याची विशेष प्रगति झाली नव्हती. याच ग्रंथांत त्याचाहि परामर्ष सारांशानें घ्यावा म्हणजे तेंहि काम अंशतः सिद्धीस नेल्यासारखें होईल असेंहि ठरलें. झालें. ग्रंथ वाढत गेला. आणि उत्साही के. बी. या टप्याटप्याच्या वाढीला होकार भरीत गेले! हें पाहून आमच्या श्री. शंकरराव जोशांनीं नानांची एक शकावली तयार करण्याचा उद्योग केला. 'आंग्रे शकावली', 'शिवाजी शकावली', 'माधवराव शकावली' वगैरे शंकररावांचे ह्या क्षेत्रांतील उद्योग अभ्यासकांस अत्यंत उपयुक्त ठरले आहेत. 'शकावली' रचना निश्चित पुराव्यानें अभ्यासपूर्वक करावी लागते. ती पात्रता श्री. शंकररावांचे ठायीं उत्तमांतली आहे. एवढ्या परिश्रमाचें हें फलहि या निमित्तानें पदरीं पडत आहे. हें पाहतांच तें श्रेय पदरीं घेण्यास के. बी. यांनीं पदर पुढेंच केला! ही 'शकावली' टिकाऊ स्वरूपाच्या 'संदर्भग्रंथांत' मोडते. या उत्सववृत्त ग्रंथाचें आणि शकावली–ग्रंथाचें प्रयोजन हीं कांहीं अंशीं भिन्न आहेत. म्हणून शकावलीचा भाग स्वतंत्रपणें करावा. असा निर्णय केला. या प्रकारचा उत्सववृत्तग्रंथ प्रकाशित करण्याचें कार्य वास्तविक रीत्या नानाफडणवीस–उत्सव–मंडळानेंच तडीस नेणें उचित ठरलें असतें. तथापि अद्यापि उत्सव मंडळास वेळासचें स्मारक वगैरे अधिक निकडीच्या जबाबदाऱ्या पार पाडण्याचा यत्न आधीं

केला पाहिजे. परंतु अनायासें के. बी. प्रभृतींनीं हें काम हातीं घेऊन तडीला नेत आणलें. तेव्हां आमचे मित्र न. र. फाटक यांनीं यशस्वी वाटाघाटी करून हा ग्रंथ आणि उत्सवमंडळ यांचा संबंध जुळवून आणला. के. बी. नीं हा ग्रंथ उत्सवमंडळाला बव्हंशीं अर्पण करण्याचा पर्याय त्यांतील औचित्य ओळखून स्वीकृत केला ही फार संतोषाची गोष्ट होय.

प्रस्तुत ग्रंथाची मनोरंजक जन्मकथा थोड्या विस्तारानें मुद्दामच येथवर सांगितली. यानंतर या ग्रंथाकडे वाचकांनीं कोणत्या दृष्टीनें पाहावें या विषयीं कांहीं लिहिणें अवश्य वाटतें. उक्त ग्रंथांत दिलेलें उत्सववृत्त प्रायः 'केसरी' वरून उध्दृत करून दिल्याचें वर लिहिलेंच आहे. वक्त्याचें भाषण वृत्तपत्रांत येतें तें कांहीं शब्दशः येतें नाहीं. सारांशरूपानें वक्त्यांचे वेंचक उद्गार शब्द यांच्या आश्रयानें त्याचा आशय शक्य तितका बिनचूक दिला म्हणजे वार्ताहरानें आपलें कर्तव्य चोख बजाविलें असें म्हणण्यास प्रत्यवाय नाहीं. शिवाय वक्ता कांहीं निबंध लिहून वाचीत नाहीं. लिहिलेला निबंध आणि तोंडानें केलेलें उत्स्फूर्त भाषण यांत अंतर पडणें साहजिक आहे. पहिलें बांधीव व नेमक असतें तर दुसरें ढिलें व मोकळें असतें. समंजसपणाची जोड सहानुभूतीपूर्वक देऊनच हे सारांश वाचल्यानें कार्यभाग योग्य प्रकारें साधतां येतो. त्यांतून आणखी लक्षांत घ्यावयाची गोष्ट अशी कीं, उत्सवविषयीभूत नाना फडणीस ही एक ऐतिहासिक व्यक्ति आहे. आज नानाप्रभृतींच्या चरित्रांतील विविध घटनांविषयीं जितकीं साधनें उपलब्ध झालीं आहेत तितकीं चाळीस पन्नास वर्षांपूर्वीं अर्थातच नव्हतीं. ही सापेक्ष दृष्टि जागृत ठेवूनच त्या वेळच्या व्याख्यात्यांचीं व्याख्यानें आज वाचलीं पाहिजेत. म्हणजे बापू गोखल्यांचा उत्सव (पृ. २४) किंवा देशाचा नकाशा (पृ. २७ व पृ. ५ व १९६) या अशा मुद्दयाबाबतचीं विधानें आपणांस प्रस्तुत काळांत घडणाऱ्या घटना आणि

पुढें आलेले नवे पुरावे यांच्या साहाय्यानें तारतम्यानें पडताळून पाहतां येतील. सारांश दिल्यानें क्वचित् संशयस्थळें निर्माण होतात. त्याचें प्रत्यंतर पृ. ८८ वर 'राघोबा इंग्रजाला मिळाला' या तळाकडून दुसऱ्या ओळींतल्या वाक्यावरून आपणांस मिळेल. कदाचित् उद्गारचिन्ह काढून पुढील संदर्भाशीं हें वाक्य जुळवितां येईल. पण तुटकपणा आला आहे यांत तरी शंका नाहीं. यामुळें असें वाटतें कीं, संपादकीय टीपा अधिक असत्या तर बरें झालें असतें. नाहीं पेक्षां थंडें मिशन व गरम मिशन (पृ. ३०) नानांचे आजोबा (पृ. ६९) नानांचीं दोन पत्रें (पृ. ६३) किंवा थो. माधवरावांचें मृत्यु पत्र [पृ. १५६] अथवा 'नवकलमी यादी' वगैरे कित्येक स्थळीं अशा टीपांची जरूर भासते.

पुस्तकांत १९०० सालचा 'केसरींत' नानांचे शताब्दि निमित्तानें आलेला अग्रलेख व चरित्रसमालोचन हेंहि जोडलें आहे. आज पन्नास वर्षांत माहितींत व मतांत किती तरी बदल झाला असला तर तें साहजिक आहे. ब्रह्मेंद्रस्वामींचाच विषय घेतला तर अनेक जाणत्या व अभ्यासी मंडळींचीं मतें ब्रह्मेंद्रास रामदासांच्या बरोबरीचा मान देण्यासंबंधांत कमी पडतील. हें मनांत आणिलें असतां या पूर्वीं जो इषारा दिला आहे, त्यांत सुचविलेलें तारतम्य येथेंहि वापरावें लागेल. तसेंच नाना आणि महादजी हा विषय निरंतर घुमणारा असाच वाटतो. तथापि दोघे मराठशाहींतले अखेरचे दोन थोर पुरुष होते हा निर्णय सर्वमान्य होण्यास अडचण येणार नाहीं असें वाटतें. नानांचें कर्तृत्व मुक्तकंठानें वर्णन करणारे इंग्रज लेखकांचे उतारे 'केसरीच्या' वरील अग्रलेखांत दिले आहेत तेवढे जरी वाचले तरी पुष्कळांस नानांच्या थोरवीविषयीं संशय राहणार नाहीं.

प्रस्तुत ग्रंथाची जन्मकथा मागें सविस्तर वर्णन केलीच आहे. अर्थात् त्यांत सर्वत्र नानांची प्रशंसाच दृष्टीस पडली तर त्यांत गैर कांहीं नाहीं. समतोल, न्यायनिष्ठुर इतिहास ग्रंथाची भूमिका अर्थातच वेगळी राहणार.

पण तेथेंहि नानांची थोरवी ठसठशीतपणें प्रगट झाल्याशिवाय सहसा राहणार नाहीं. या ग्रंथाचें प्रयोजन नानासारख्या संस्मरणीय व थोर अशा आपल्या पूर्वपुरुषांच्या चरित्राविषयीं प्रीति व आदर उत्पन्न करण्याचेंच मुख्यतः आहे आणि तें उत्तम प्रकारें सिद्धीस जाईल यांत शंका नाहीं.

के. बी. तरुणपणापासूनच या कार्यांत पडलेले. नानांचा जन्म सातारचा, त्यांचे कर्तृत्वाचें केंद्र पुणें, निवासस्थान मेणवली, तीर्थस्थान काशी, त्यांच्या सार्वजनिक कामाचें दृश्य खोपोलीचा सुंदर तलाव; पण हीं सर्व सोडून आज नानांचें नांव वेळास गांवाशीं विशेषत्वानें निगडित झालेलें आपण पाहतों. नाना हे भानू; भानूंचा वतनी गांव वेळास, के. बी. प्रभृति वेळासकरांनीं उत्सवरूपानें नानांची सेवा आस्थेनें आज पन्नास वर्षें केली आणि के. बी. चें उतार वय झालें तरी असा ग्रंथ प्रसिद्ध करण्यास त्यांनीं कमर कसावी याबद्दल त्यांची प्रशंसा करावी तेवढी थोडीच होईल.

शेवटीं अपेक्षा एवढीच आहे कीं नानांचें स्मरण जागृत राहावें, त्यांचे काशी, पुणें, मेणवली प्रभृति ठिकाणचे वाडे स्मारक म्हणून जतन व्हावे, सार्वजनिक ऋणानुबंधानें त्यांची शोभा व महत्त्व वाढावें, नानांचें सुंदर चरित्र मराठींत व अन्य भाषांत व्हावें आणि जशी नानांनीं आपल्या काळीं 'मनसोब्याची तलवार चालविणारे मोठे धुरंधर मुत्सद्दी' म्हणून अद्वितीय कीर्ति मिळविली तशी कीर्ति नवीन युगांत मिळविण्याची धमक, पात्रता व स्फूर्ति आमच्या तरुण मंडळांत उत्पन्न व्हावी. ही अपेक्षा प्रस्तुतचा ग्रंथ अल्पाशानें कां होईना पण पूर्ण करील हा भरंवसा वाटतो.

[ज्येष्ठ व. १२–७२ ता. १२–६–५० पुणें] **दत्तो वामन पोतदार**

प्रास्ताविक

अलिकडे महाराष्ट्रेतिहासाचा आणि महाराष्ट्र–सारस्वताचा अभ्यास कांहीं अधिक पद्धतिबद्ध चालला आहे असें दिसून येतें. पत्ररूप इतिहास, साधन-रूप इतिहास, मराठी भाषेच्या कालानुक्रमिक उल्लेखांचें अभ्यासपुस्तक, निर-निराळे कोष ग्रंथ, महाराष्ट्रीय संतांच्या मूळ संहिताग्रंथांच्या अभ्यासावृत्ति, इतर भाषांचे मराठींतून कोषग्रंथ, इत्यादि ग्रंथांच्या प्रसिद्धीवरून हें लक्षण दर्शित होतें. विशेषतः इतिहास–सारस्वताकडे पाहतां ही शास्त्रीय पद्धति निश्चितपणें अनुसरली जात आहे, असें म्हणण्यास प्रत्यवाय नाहीं. ह्या ऐतिहासिक शाखेंत प्रथमतः बखरी पुष्कळ प्रमाणांत उपलब्ध झाल्या व त्या प्रसिद्धहि झाल्या. हें बखरग्रंथ प्रसिद्धीचें युग कै. राव ब. साने यांनीं पत्रयुगांत आणून सोडिलें. म्हणजे त्यांनीं हा पत्रमहिमा जाणून 'पत्रें यादी' प्रसिद्ध केल्या. पुढें ह्या पत्रयुगाची महति आधींपासूनच जाणणाऱ्या कै. राजवाडे–खरे–पारसनीस–वाड आदि मंडळींनी फार परिश्रम घेतले आणि पत्रादि-कांची चांगलीच प्रसिद्धी करून पत्रयुग मार्गी लावलें. इकडे ह्या पत्रगर्दीतून वाटचाल करून खरेशास्त्री, राव ब. सरदेसाई यांनी कांहीं राजपुरुषांच्या गांठी भेठी घेतल्या, त्यांच्या रम्य व स्फूर्तिदायक पराक्रम–कथा ऐकविल्या आणि वर मराठी इंग्रजी पत्रें आणखी प्रसिद्ध करून पहिल्या गर्दींत मौलिक भर टाकली. असें हें साधनग्रंथ—प्रसिद्धीचें आणि त्यावरून इतिहासग्रंथ—प्रकाशनाचें, अशीं दोन्ही कामें सारखींच होत राहिलीं. अशांतच अभिलषित असा जो (इ. स. १५९४ ते १८४८) संकलिपत अर्वाचीन इतिहास काल त्या कालांतील सर्व राजवटींचा इतिहास प्रसिद्ध झाला. पण पत्रयुगाचा महिमा असा मोठा व मूलगामी कीं सिद्धेतिहासाचे ग्रंथ प्रसिद्ध झाले तरी पत्रादि साधनांचे ग्रंथ सारखे प्रकाशित होतच राहिले. एका अर्थी पाहतां असें कोणीं म्हणेल कीं, जर सर्व राजवटींचा इतिहास लिहून प्रसिद्ध झाला तर मग पत्रें प्रसिद्ध करण्याचें काम थांबावयास हवें होतें. कारण, हीं पत्रें त्या इतिहासार्थ व त्या इतिहासाचीं साधनें

म्हणूनच प्रसिद्ध होत होतीं. व तें इतिहासाचें काम तर होऊन गेलें. घर बांधून झाल्यावर मालमसाला व गवंडी सुतार हे शिल्पकार कामगार कशाला ? पण असें नाहीं. ग्रंथ–प्रासादाचें काम पुरतें झालेलें नाहीं. इतकेंच नव्हे; तर ग्रंथ–पडवी,–सोप्यापुरतेंच हें इतिहासरचनेचें काम झालें आहे; मुख्य प्रासाद बांधण्याचें काम पुढेंच आहे. पण तें बांधकाम करण्या करतांच जसें एखादें घर बांधून रहावें लागतें त्याप्रमाणें ही ग्रंथ–निर्मिती आहे. हा वाटचालींतील मुक्काम आहे; मुख्य सुखवासाचें गांव व घर हें नाहीं. असें स्वतः ग्रंथकारच ज्या अर्थीं सांगत आहेत; त्या अर्थीं पावणे दोनशें, दोनशें वर्षांचा इतिहास लिहून झाला; त्या कामीं ही पत्रादि इतिहास–साधन–सामग्री कांहीं उपयोगांत आणली हें खरें असलें तरी; हें महाराष्ट्रेतिहासाचें काम वर म्हटल्याप्रमाणें दुहेरी पद्धतीनें–पत्रादि साधन—प्रसिद्धी व सिद्धेतिहास—प्रसिद्धी, ह्या पुढेंहि चालणार आहे., चाललें पाहिजे. इतकेंच नव्हे तर तिहेरी पद्धतीनेंहि तें आतां चाललें पाहिजे व त्यांतीलच प्रस्तुत 'शकावली' हें पुस्तक आहे.

२ ही तिसरी पद्धती कोणती ? वर ह्या बाबतींतील दोन पद्धती म्ह० दोन युगें सांगितलीं. बखर–युग व पत्रयुग किंवा बखरसमावेशित पत्र-युग; आणि इतिहासग्रंथयुग म्हणजे रियासत–युग. बखरी प्रसिद्ध झाल्या तेव्हां बखरींच्या आधारें 'रियासती' तयार होऊन त्या प्रकाशित झाल्या; पुढें पत्रें प्रसिद्ध झालीं तर पत्राधारें त्याच रियासती सुधारून पुनः प्रसिद्ध झाल्या. आतां तिसरी पद्धती तिसरें युग त्यांत समाविष्ट होऊन हें इतिहास–कार्य चाललें पाहिजे व थोडेसें चालूं झालें आहेही. ठोकळ मानानें व प्रातिनिधिक रूपानें सांगावयाचें तर **बखर–युग साने** यांनी सुरूं केलें, **पत्र–युग राजवाडे** यानीं चालविलें व परिपुष्ट केलें आणि तिसरें **अभ्यासयुग,** म्हणतां येईल तें, **दत्तोपंत आपटे** यांनीं सुरूं केलें. ह्या तिन्ही युगांशीं समांतर असलेलें 'रियासत–युग' **रा. ब. सरदेसाई** यांचें आहे. वस्तुतः रियासतयुगाला 'युग' हें नांव देण्याला थोडा अवधी आहे. कारण सध्यां तें एकतंत्र आहे. संस्थेचें म्हणजे शाळेचें स्वरूप त्याला प्रस्तुत आलेलें नाहीं. असो; तर ह्या तिसऱ्या अभ्यास–युगाची आवश्यकता कशी ? व त्याचें प्रत्यक्ष कार्य कोणचें ? 'पत्र' हें इतिहासाचें साधन आहे हें स्पष्ट आहे. आणि त्यांपासून

इतिहासरचना करावयाची हें त्या साधनानंतरचें उद्दिष्ट आहे. पण हीं जर दोन्हीं सारखीं सुरूं राहणार तर प्रश्न असा कीं, कोणचें पत्र उपयोगांत आणिलें व तें कसें आणिलें आणि राहिलें कोणचें, हें कळलें पाहिजे. हेंच एखाद्या उदाहरणानें व तेंहि प्रस्तुत शकावलीच्या अनुरोधी उदाहरणानें सांगतों. खरे शास्त्री यांनीं 'अधिकार योग' म्हणून 'नाना फडणिसांकडे राज्यकारभारांतील प्रामुख्य कसें आलें' त्यासंबंधी ग्रंथ लिहिला (इ. स. १९०८); व नानांचें स्वतंत्र चरित्रहि (इ. १९२७ तिसरी आवृत्ती) प्रसिद्ध केलें. पण त्या दोन्ही ग्रंथांत, ते ग्रंथ प्रसिद्ध होण्याच्या आधीं जें साधन प्रसिद्ध झालें होतें त्याचा अंतर्भाव होण्याचा राहिला. इतकेंच नव्हे तर, एका गोष्टीविषयीं ती गोष्ट आपल्या पुस्तकांत देऊनहि संशयितच व जरा वेगळेंच लिहिलें. आणि दुसऱ्या एका गोष्टीकरतां स्वतंत्र ग्रंथ लिहूनहि तोच विचार तसा मांडण्याचा राहिला. नानांचा आजा बाळाजी महादेव हा दिल्लींतील लढाईंत ठार झाला हें इतिहास संग्रहांत (इ. १९१०-११) व कैफियत यादींत (इ. १९०८) पत्ररूपानेंच प्रसिद्ध असतां चरित्रांत लिहिलें कीं 'ही गोष्ट खरी ठरेल तर आम्हांला आनंदच आहे. पण आधार नाहीं.' (ना. फ. च. पृ. ५) आणि नानांना सर्वाधिकार कसकसा येत गेला हेंहि इतिहास संग्रह आणि ऐतिहासिक लेख संग्रह (इ. १८९८) व थो. मा. रोजनिशी (१९११)ह्या ग्रंथांतून पत्ररूपानींच प्रसिद्ध असतां तेंहि विवेचन होण्याचें राहिलें. (ह्या मुद्याचा विचार प्रस्तावांतच पुढें आलेला आहे.) इतिहास ग्रंथ प्रसिद्धीनंतर जें साधन प्रकाशित झालें तें इतिहासांत घेणें राहिलें एवढ्या म्हणण्यानें भागत नाहीं. कारण, अशीं कांहीं पूर्वप्रसिद्ध पत्रेंच दृष्टिआड राहिलीं व तीं नेमकीं पुढें असण्याचें साधन नसल्यामुळें इतिहासांत उणेपणा राहिला. कांहीं पत्रें त्यांचा काल ठरविण्याचें साधन नसल्यामुळें त्यांना काल देतां आला नाहीं व काल नाहीं म्हणून इतिहासांत त्यावरूनच्या मजकुराचा अंतर्भाव नाहीं. तेव्हां एकीकडे विस्कळित व कालरहित पत्रें आणि दुसरीकडे तयार इतिहास ग्रंथ, ह्यांचा मेळ पाहाणारा, ताळा सांगणारा, खातेवार जमाखर्च असणारा, मधला जो हिशेबी अभ्यास–विभाग त्याची सहजच आवश्यकता उत्पन्न झाली. म्हणजे साधन व सिद्ध ह्या दोन्ही परस्परावलंबी ग्रंथांची प्रगति व शास्त्रशुद्धता-

साधक असें जें 'अभ्यासयुग' तें दत्तोपंत आपटे ह्यांनीं 'शिवकालीन–पत्रसार–संग्रह' आणि 'शिवकालीन शकावली' हे दोन ग्रंथ प्रसिद्ध करून प्रचलित केलें. व हीच ती तिसरी अभ्यासांतील एक पद्धती होय. पत्र, पत्राचा अभ्यास आणि पत्रावरूनचा इतिहास अशा ह्या तिहेरी पद्धतीनें हें महाराष्ट्रेतिहास–कार्य वर म्हटल्याप्रमाणें चालावयाचें आहे. व त्यांतील एक ही 'नाना फडणवीस शकावली' आहे.

ह्या अभ्यास-युगासंबंधानें आणखी दोन तीन आवश्यक गोष्टी सांगून त्याचें महत्त्व विदर्शनास आणावयाचें आहे पण त्यांपैकींच 'शकावली' हें एक अभ्यास अंग आहे आणि तसलीच एक शकावली प्रस्तुत पुढें दिली आहे म्हणून प्रथम त्याबद्दल दोन विचार सांगून मग त्या दोन्ही गोष्टीबद्दल लिहिणें बरें.

३ 'शकावली' म्हटली म्हणजे ओळखीचा थोडासा काल सांगून त्यापुढें एखाद्या वाक्यांत ऐतिहासिक घटना सांगितलेली असावयाची, असें सामान्यतः मनांत येतें; आणि ही 'नाना फडणीस शकावली' तर दोनशें चवदा पृष्ठांइतकी विस्तृत आहे. त्यांतील घटना सांगणारे उतारेहि क्वचित् एकेक सबंध पृष्ठाएवढे लांब लांब आहेत. तरीहि ती 'संक्षिप्त' च म्हटलें आहे. अर्थात् शकावली ही मूळ वस्तु काय त्याचे प्रकार किती ह्यासंबंधानें थोडक्यांत येथें विवेचन करणें प्राप्त वाटतें.

४ 'शकावली' ही संज्ञा रूढार्थानेंच प्रथम लक्षांत घेतली पाहिजे. शकावलींतील शक–शब्द वर्ष या अर्थाचा वाचक आहे; विशिष्ट लोक-वाचक शब्दाचा येथें कांहींच संबंध नाहीं हें सांगणें नको. निरनिराळ्या ज्या वर्ष–गणनापद्धती म्हणजे निरनिराळे जे शककाल, त्यांचा संग्रहहि शकावली-शब्दानें प्रस्तुत अभिप्रेत नाहीं. तर एका कालगणना—पद्धतींतील म्हणजे शालिवाहन शकांतील वर्षसंख्या येथें गृहीत आहे. तरीहि तीं शकवर्षें एकापुढें दुसरें अशा क्रमानें नुसतीं यद्यपि सांगितली म्हणजे त्यांत शकावली शब्दांतील शक आणि त्यांची आवली = ओळ जरी आलेली असली, तथापि त्यास शकावली म्हणतां येणार नाहीं. व्याकरण–दृष्टीनें शकावली हा समास षष्ठीतत्पुरुष म्हणतां येईल. परंतु वक्त्याच्या विवक्षेनुसारच विग्रह केला पाहिजे. तरच उद्दिष्ट त्या अर्थाची प्रतीती होते. म्हणून शकावली हा

मध्यमपदलोपी समास म्हणणें इष्ट आहे. शकावली म्हणजे शक कालासह सांगितलेले प्रसंग, सुटे नुसते शक नव्हत. 'वर्ष महिना पक्ष तिथी वार ह्यांपैकीं क्रमानें उपलब्ध त्या त्या कालाला जो जो प्रसंग घडला त्या प्रसंगांची अनुक्रमानें नोंद केलेलें स्मरण पत्रक' म्हणजे शकावली. शकावलींत किंवा सनावलींत कालाला जरी प्राथम्य असलें तरी त्या कालापुढें जी घटना, जी हालचाल किंवा जो प्रसंग सांगितलेला असेल त्यालाच प्राधान्य आहे. नुसत्या शक वर्षांची पंक्ति ती शकावली नव्हे हें जसें सांगितलें तसेंच नुसत्या प्रसंगाची आवली हीहि वेळीं निरुपयोगीच होते. किंबहुना नुसत्या प्रसंगांची आवली करतांहि येणार नाहीं. कारण, त्यांत कालाशिवाय पौर्वापर्य कसें ठरवितां येणार? म्हणजेच कालरूपी धाग्याशिवाय प्रसंगांचीहि आवली बनणार नाहीं, म्हणून प्रसंगाला प्राधान्य असून सुद्धां प्रसंगावली असा शब्द बनला नाहीं. तर प्रसंग सांगण्यासाठीं अत्यंत आवश्यक जो वर्ष म्हणजे शककाल तो आधीं पाहिजे आणि नांव पडण्याच्या ज्या कांहीं रीती आहेत त्यांपैकीं शब्द–प्राथम्येन व्यपदेशा भवन्ति ह्या रीतीअनुसार शकावली हा शब्द लोकरूढ झाला.

५ आणखीहि एक पोट विचार येथेंच जातां जातां लक्षांत घेण्याजोगा आहे. काल निदर्शक वर्ष—शब्द शक—शब्दानें सांगितला आहे. महिना–पक्ष–तिथी–वार हेहि काल–दर्शकच शब्द आहेत. आणि प्रसंग–कथनांत महिना इत्यादि काल ह्यांचेहि अगत्य सर्वस्वी आहे. पण वर्ष–विरहित महिना–तिथी हा काल उपयोगांत आणतां येत नाहीं. ऐतिहासिक पत्रांतून, मराठी किंवा मुसलमानी नुसता महिना आणि तिथी अथवा तारीख सांगितलेलीं अशीं पत्रें फारच फार आढळतात. विशेषतः राजकीय वा सामाजीक घडामोडो सांगणारीं जीं चिठ्यापत्रें आहेत त्यांवर बहुधा वर्ष सांगितलेलें नसतें, आणि अशा पत्रांतून ऐतिहासिक प्रसंगाचा तपशील इतका सूक्ष्म व सविस्तर असतो कीं त्या पत्राचा उपयोग करण्याची मोठी उत्कंठा वाटते. पण ह्या पत्रादिकांतून वर्ष दिलेलें नसल्यामुळें केवळ हिरमोडून बसण्याचा प्रसंग येतो. म्हणूनच ऐतिहासिक पत्रांचा काल ठरविणें हें एक इतिहास संशोधकाचें प्रमुख गुण—लक्षण होऊन बसलें आहे. पत्राचा काळ सांगणें ही एक संशोधन शास्त्रांतील कसोटी ठरली गेली आहे. असो;

प्रस्तुत इत्यर्थ कीं ऐतिहासिक पत्रांतून नुसता महिना व तारीख असली तरी वर्ष–राहित्यामुळें त्यांतील प्रसंग इतिहास—देवतेच्या पूजनोपचारांत समाविष्ट करतां येत नाहीं. तें सुगंधीत प्रसंग—पुष्प असून सुद्धां ' वनींच कीं एक सुकोनी ' जाण्याचा प्रसंग ओढवतो. म्हणून वर्षकालप्रमुख शकशब्द सांगितला आणि वर्षसंज्ञेनें त्याच्या पोटांतील महिना इत्यादि जे उपकाल ते ग्रहण करावयाचे आहेत.

६ शकावलीनें प्रसंग सांगण्याचें काम जसें करावयाचें तसेंच शकावलीसाठीं आणखी एका शब्दाची आवश्यकता नेहमीं असते. त्यावांचून शकावली ही नुसती सुटी संज्ञा अपुरीच राहते. तो शब्द म्हणजे शकावली कोणाची एखाद्या राजाची, कीं एखाद्या स्थलाची, कां एखाद्यां विषयाची ? सारांश, शकावलीकडून जशी प्रसंगाची अपेक्षा त्याप्रमाणें शकावलीसाठीं तत्संबद्धक एखाद्या नांवाची अपेक्षा आहे.

७ वस्तूच्या नामरूपगुणात्मक ओळखीपैकीं शकावली ह्या वस्तूच्या नामासबंधीं एवढें लक्षांत घेतल्यानंतर आतां त्या वस्तूच्या रूपगुणाची ओळख करून घेणें इष्ट होईल. शकावलीचे मुख्यतः प्रकार दोन. सिद्ध म्हणजे बनविलेला जो तयार इतिहास तो वाचण्यापूर्वीं आणि वाचल्यानंतर त्यांत काय आढळेल व काय आढळलें हें ठोकळमानानें ध्यानांत आणून देण्याची सोय हा **शकावलीचा पहिला प्रकार.** ह्याचाच उल्लेख परि. ३ वर केला आहे. ह्या प्रकारच्या शकावलींत दिलेला काल तशाच स्वरूपांत प्रत्यक्ष इतिहासकालीं नव्हता; जो होता त्याचें हें नामांतर किंवा रूपांतर करून तो त्या शकावलींत सांगितलेला आहे. जी गोष्ट कालासंबंधानें तीच गोष्ट कालापुढें सांगितलेल्या प्रसंगासंबंधानें आहे. ह्या शकावलींत जो प्रसंग सांगितला असतो त्याचेंहि कालाप्रमाणें रूपांतर करून तो दिलेला आहे. आणि काळाच्या रूपातरापेक्षां प्रसंगाचे रूपांन्तरांत बदल होण्याचा संभव फार. कालविषयक शब्दाचें रूपांतर गणितबद्ध असल्यामुळें, तें रूपांतर, प्रसंग कथन करणाऱ्या भाषेच्या रूपांतराइतका फार फरक होण्याला अवसर देत नाहीं. मोहरमचा चैत्र करणें अथवा चैत्राचा एप्रील सांगणें हें अधिक बांधीव आहे. सुहूर किंवा आर्बीसनाचा किंवा फसली सनाचा शक अथवा इसवी सन सांगणें संख्यागत व निश्चित आहे. सारांश, इतिहा-

सांतील अनोळखी सनाचें व अनोळखी भाषेचें ओळखीच्या शकांत आणि भाषेंत भाषांतर वा रूपांतर ह्या पहिल्या शकावलींत केलें जातें आणि तेथेंच मनुष्यसुलभ जो दृष्टिभेद त्यामुळें इतिहासघटनेचें अर्थान्तरहि होण्याचा संभव असतो. आणि ते होऊं न देतां, इतिहासकालीन व्यक्तीकडूनच त्याच्याच भाषेंत त्याची ती ऐतिहासिक घटना आपणांस मूळाबरहुकूम जशी घडली तशी कळावी ह्यासाठीं हें रूपान्तर करतांना जपावयाचें असतें. आणि ही जपणूक ज्यांत साधिली आहे तो शकावलीचा **मुख्य व दुसरा प्रकार** होय. (१) ज्ञानेश्वरीचें नुसतें भाषांतर, (२) मूळ ज्ञानेश्वरी आणि भाषांतर व (३) नुसती मूळ ज्ञानेश्वरी हे जसे तीन प्रकार व त्यांत मधला प्रकार हा जसा सर्वमान्य, समाधानकारक आणि बिनधोक्याचा, तोच प्रकार ह्या दुसऱ्या शकावलीचा आहे. गीता, तुळशीदास रामायण, तुकोबारायांची गाथा आणि स्वतः वेद इत्यादि ग्रंथांच्या अभ्यासांत मूळ संहितेला जें प्राधान्य, जी आवश्यकता, जें महत्व तेंच ह्या दोन शकावलीं-तींल दुसऱ्या शकावलीला आहे. इतिहासाचार्य राजवाडे ह्यांनीं आमच्या अर्वाचीन इतिहासाचें मूळ वेद म्हणजे स्वसंवेद्य अशीं ही पत्रें होत, असें जें म्हटलें तें ह्यावेळीं ध्यानांत येतें. सारांश, इतिहासकालांत तो इतिहास ज्यांनीं प्रत्यक्ष घडविला त्यांच्याचकडून तो समजावून घेणें हा दुसऱ्या शकावलीचा प्रकार होय.

८ एकाद्या उदाहरणानें हे शकावलीचे दोन प्रकार कसे व त्यांत मुख्य कोणचा व कां हे उलगडून सांगितलें म्हणजे नेमकें व पुरतें ध्यानांत येईल. त्यासाठीं प्रस्तुत शकावलींतीलच एक प्रसंग घेतों. नाना हे ज्या फडणिसीच्या कामामुळें पुढें त्या हुद्यासह प्रख्यात झाले तें फडणिसीचें पद त्यांस केव्हां मिळालें? ह्या प्रश्नांत दुसरा एक उपप्रश्न अंतर्भूत आहे. फडणिसीचे प्रकार आहेत कीं काय? कीं नानांना प्रथम एका प्रकारची फडणिसी होती व नंतर दुसरी मिळाली आणि म्हणून ते मुख्य व विख्यात झाले? आजच्या तयार व ओळखीच्या इतिहासांत हा प्रसंग 'इ. १७६३ आक्टोबर ५ ह्या दिवशीं नानांना फडणिसीं पुनः मिळाली' जसा सांगितलेला आहे. (खरे शास्त्रीकृत नाना फड० चरित्र पृ. २१) आतां हाच प्रसंग दुसऱ्या म्ह० प्रस्तुत

शकावलींत कसा आहे तो पहा 'श्रीमंत माधवरावांनीं कार्यांत मन घालावें अशी आज्ञा केली. नाना व मोरोबादादा यांस त्यांनीं १ ल. १० ह. रु. फडणिसी उत्पन्नांपैकीं सरकारांत द्यावे असें करून फडणिसीचीं वस्त्रें दिलीं. दादानी दिकती घातल्या होत्या. प्रथम नाना लष्करांत गेले. पण पुण्याचा कारभार म्ह० मुक्कामची फडणिसी नानाकडे व लष्करांतील फडणिशी मोरोबादादा अशी वाटणी झाली. खासे कलमदान, कीर्दीचा रुमाल व स्वतंत्र राहुटी झाली.'. (शकावली पृ.५) पहिल्या प्रकारच्या शकावलींतील १७६३ आक्टो. ५ हा इसवी सन नानांच्या वेळीं महाराष्ट्रांत चालू नव्हता, सुहूरसन चालू होता व तो ११६४ रबिलावल २७ हा आहे. ह्या मुसलमानी सनाचा शक १६८५ भाद्रपद वद्य १३ बुधवार हा येतो आणि १७६३ आक्टो.५ हा इ. स. येतो. पैकीं इ. स. आतांच्या ओळखीचा सिद्ध इतिहासांत दिला आहे. आतां फडणिसी मिळाली त्या प्रसंगाची नोंद इतिहासकाळीं कशी व आतांच्या इतिहासांत कशी तें पाहण्यासारखें आहे. मूळ इतिहासकालांत बऱ्याच तफावतीची आणि सूक्ष्म माहिती देणारी अशी आहे. त्यावरुन ध्यानांत येतें कीं, फडणिसीचे त्या वेळीं प्रकार दोन. एक स्वारींतील म्ह० लष्करी फडणिशी व दुसरी मुक्कामची म्हणजे दरबारांतील, राजधानींतील फडणिसी. हे फडणिसींतील भेदहि राज्यकारभाराच्या स्वरूप-भेदामुळें व विस्तारामुळें पुढें स्पष्ट झाले. नानाफडणिसांकडे त्यांच्या बापआजापासून स्वारींतील फडणिसी आणि मजमू फडणिसी मुख्यत: होती; आणि म्हणूनच नाना सदाशिवराव भाऊबरोबर उदगीरला गेले, पानिपतला गेले, त्याहि आधी श्रीरंगपटणकडे, त्याहि पूर्वीं कोकणांत गेले होते. (कोकणांत स्वारीबरोबर गेले होते ही नोंद ह्या शकावलींतच नानांच्या नांवें प्रथम स्पष्टपणें मांडली जात आहे. पूर्वींच्या इतिहासांत ती नमूद नाहीं व तें सरळच आहे.) नानांचे वडील जनार्दनपंत हे उत्तर हिंदुस्थानांत स्वारीवर असतांच मृत्यु पावले आणि आजे बाळाजी महादेव हे बाळाजी विश्वनाथाबरोबर दिल्लीस गेले असतां तेथेंच हल्ला होऊन लढाई झाली तींत ठार झाले. सारांश, अशी ही स्वारी फडणिशी नानांचेंकडे परंपरेनें आली असतां थोरले माधवरावांचे राजवटींत नानांच्या अंगच्या-हिशोबाकडे बारीक क्ष्य, टीपबंद व्यवस्था, सावधानता, विचारांतील गांभीर्य, वचनांतील

सचोटी, धर्मपरायणता, सतत उद्योगी वृत्ति इत्यादि गुणविशेषामुळें नानांनीं स्वारींत न येतां पुण्यास राहावें तें अधिक बरें असें अनुभवांती थो. माधवराव यांस व सखाराम बापूंसहि वाटलें म्हणून ते मुक्कामच्या फडणिसीचे धनी झाले. हा मुक्काम शब्द स्वारींतील कुचमुक्काम ह्यांपैकीं नाहीं; तर राजधानीचें, मूळ दरबारचें, राज्यकारभाराचें मुख्य ठिकाण, तो मुकाम असा अर्थ ह्या मुक्काम—शब्दाचा येथें घ्यावयाचा आहे. ह्या दोन्ही प्रकारच्या फडणिसी भानु घराण्यांतील व्यक्तींकडे चालावयाच्या. छत्रपती, प्रतिनिधी, सचीव, मंत्री, चिटणीस हे अधिकार व हीं पदें ज्याप्रमाणें त्या त्या घराण्याकडे योग्य व्यक्ति आहेत तों चालावयाचीं, त्याप्रमाणें ह्या फडणिशी–पदाचीहि गोष्ट आहे. तात्पर्य, दोन फडणिशींचा उल्लेख अलिकडील तयार इतिहासांत नाहीं. मूळ पत्रांतील उल्लेख दिलेल्या शकावलीवरूनच तो ध्यानांत येत आहे. तसेंच फडणिसीचे हे दोन्ही अधिकार नाना व मोरोबादादा ह्या उभयता भानु व्यक्तींकडे इ. स. १७६३ मध्यें विभागले गेले. नाना व दादा हे दोघे सख्खे चुलत भाऊ. त्यांत नाना थोडे वयानें वडील. दोघांकडे ह्या दोन्ही फडणिशीचे अधिकार देतांना त्यांतल्या त्यांत कोण कोणच्या फडणिशीस अधिक योग्य हें सहजच पाहिलें. आणि वर म्हटल्याप्रमाणें यौद्धिक गुणी मोरोबादादा व बौद्धिकगुणी बाळाजीपंत नाना असें थोरले माधवराव पेशवे, सखाराम बापू आदि राजकाज करणाऱ्या दरबारी मंडळींना वाटलें व ही विभागणी झाली. नाना हे क्रमाक्रमानें पुढें सर्व राज्यकारभाराचें प्रमुख होऊन बसले त्यास त्यांच्या अंगचे गुण हें कारण तर खरेंच. पण त्या गुणांच्या विकासाला अवसर ह्या दरबारी फडणिशीच्या प्राप्तीमुळें मिळाला ही गोष्ट लक्षांत घेतली पाहिजे. नानांच्या अंगच्या गुणामुळें म्हणजे गुणांच्या वाढीमुळें नानांना पुढें सातारा–राजमंडळाचीहि फडणिसी पांच वर्षांनी मिळाली (पहा शकावली पृ. १७) आणि चोवीस वर्षांनी (म्ह. १७९२) नानांना दिल्लीच्या वजीरीचीहि फडणिशी मिळाली आहे (शकावली पृ. १७१) सारांश, नाना फडणविसाकडें महाराष्ट्र राज्याचे किंवा साम्राज्याचे राज्यकारभारांतील प्रमुखत्व कसें आलें म्हणजे त्यांच्या अंगच्या गुणाची व त्यामुळें अधिकाराची वाढ कसकशी होत गेली आणि त्याचें बीज राजधानींतील

मूळ दरबारची फडणिशी नानांना मिळाली हें आहे इत्यादि भाग मूळ ऐ० पत्रांतील तत्संबंधीचे उल्लेख डोळ्यांसमोर असले व तेहि उल्लेख कालक्रमागत मांडलेले असले म्हणजे ध्यानांत येतो. फडणिसीचें उत्पन्न किती, कीं ज्यांतील १ ल. व १० ह. रु. सरकारांत प्रति वर्षी द्यावयाचे आहेत, तेंहि त्या उल्लेखावरून ध्यानांत येतें. ' राघोबादादांनी दिकती म्हणजे हरकती घेतल्या होत्या. ' ' प्रारंभी थो. माधवरावांनीं कार्यांत मन घालावें अशी आज्ञा केली ' त्याहि उल्लेखांवरून राघोबादादांनी हरकत कां घेतली ? फडणिशी स्वीकारण्याबद्दल नानाना श्रीमंत माधवरावांनी आज्ञा केली म्हणजे नाना ती घेत नव्हते कीं काय ? इत्यादि आणखी माहिती ह्या उल्लेखावरून सूचित होते. व हा गुण रूपांतरित किंवा नामांतरित शकावलीचा नाहीं; मूळ पत्रांतील उल्लेख साधार दिले असलेल्या शकावलींत तो मिळूं शकतो. येथें हेंहि सांगणें इष्ट होईल. कीं, सातारा राजमंडळाची फडणिशी नानांना मिळाली तेव्हां ती सखारामबापूंकडे होती. म्हणजे भानूंच्या घराण्यांत फडणिशीचा धंदा जेव्हां केव्हां सांगितला गेला तेव्हां प्रथम तो मर्यादित असला पाहिजे. असो; फडणिशी संस्था हा ह्या प्रस्तावांतील प्रतिपाद्य विषय नसल्यामुळें ह्याहून अधिक विवेचन येथें करण्याचें कारण नाहीं. केलें ह्या विवेचनावरून एवढें ध्यानांत येईल कीं मूळ पत्रांतील उल्लेखांच्याच आधारें एखाद्या ऐतिहासिक विषयाचा विचार व्हावा.

९ येथें आणखी एका प्रश्नाची स्पष्टता केली पाहिजे. तो म्हणजे वर म्हटल्याप्रमाणें शकावली कोणाची ? तर नाना फडणिसांची. ह्यासंबंधाचा प्रश्न असा कीं, नानांची शकावली, त्यांतून ती इतकी विस्तृत कशी ? कारण तो बैठा पुरुष. ह्या म्हणण्यांतला भावगर्भ हा कीं, शिवाजीची शकावली, थो. बाजीराव शकावली, महादजी शिंदे शकावली, ह्या शब्दयुग्मांना अर्थ आहे. पण नानांची शकावली विस्तृत कशी? दोन्ही दृष्टीनें हें म्हणणें बरोबर नाहीं. कारण मोहिमांच्या पलिकडे इतिहासाची व्याप्ती नाहीं, असें म्हणावें लागेल तेव्हां हें खरें नाहीं. इतिहासांत राजकारणाला प्राधान्य असलें तरी तेवढ्यानें पूर्णत्व नाहीं. आणि राजकारणांतहि यौद्धिक कामगिरीबरोबर बौद्धिक म्हणजे मंत्र—सभेंतील कामगिरीहि तितकीच महत्त्वाची आहे. महाराष्ट्राच्या राजकारणांत पहिल्या पांचसहा राजवटी जशा युद्ध-

तंत्रप्रमुख आहेत तशा पुढील पांच राजवटी युद्धतंत्रा इतक्याच मंत्रप्रमुख आहेत.

१० शिवाजी, संभाजी, राजाराम, ताराबाई, शाहू म्हणजे बाळाजी विश्वनाथ, आणि बाजीराव ह्यांच्या राज्यकारभाराचें स्वरूप आणि बाळाजी-बाजीराव, थोरले माधवराव, नारायणराव, सवाई माधवराव आणि शेवटचे बाजीराव ह्यांच्या कालांतील राज्यकारभाराचें स्वरूप भिन्न आहे. आणि त्यांतहि कारस्थान, मनसुबा, मसलत, खलबत, तह, वाटाघाटी, वकिली, संकेत, भेटी, वार्ता, दगा, फितवे, ह्यांना जितके उत्तरोत्तर महत्त्व आहे; ह्यावर जितका भर पडला आहे ; हे प्रसंग जितके अधिक आहेत, तितके ह्या मागील कारकीर्दींत नाहींत. युद्धें, हल्ले, स्वाऱ्या, मोहिमा, चकमकी, छापे, वेढे हे कोणाच्या कारकीर्दींत नाहींत असें नाहीं. सर्व कारकीर्दींत आहेतच ; पण त्यांसह, राजकारणांत ह्या वरील कारस्थानी गोष्टी अधिक घडल्या आहेत अशा पुढील पुढील राजवटी आहेत. आणि अशांत ह्या नाना फडणविसांचा आयुर्दाय सर्व व्ययित झालेला आहे. महादजी व नाना हे जे दोन ह्या कालांतील प्रमुख कालहांके धुरंधर पुरुष तेच एकमेक जेथें 'सरदारी तुमची आणि फडणिसी माझी' इतक्या बंधुभावाचे स्वतःला मानीत आहेत (शका. पृ. ७२ पहा) तेथें इतिहासाचें जें अंतःस्वरूप मंत्र—आणि ह्या मुळेंच रामशास्त्री यांनीं नानांना ' मंत्र्युत्तम ' हें विशेषण योजिलें—त्या नाना फडणविसांची ही जवळ जवळ दोन विसां वर्षांच्या राज्यकारभारांतील प्रसंगांची शकावली सहजच मोठी आहे. व ती विस्तृतहि असणारच. राज्यकारभाराचें क्षेत्र इतकें ह्या कालांतील वाढलेलें आहे, कालहि सर्वांपेक्षां मोठा आहे, तसेंच इतकें गुतागुंतीचें तें आहे कीं राजधानी पुणें येथें कोणी तरी राहून हा सगळा व्याप व हा पसारा त्यांतल्यात्यांत सावधानतेनें, संग्राहक वृत्तीनें, हिशेबीपणानें संशुद्ध राजकीय दृष्टीनें सांभाळणें आणि बहिश्चर जे सरदार त्यांचा पाठपुरावा करणें, हें अत्यंत अत्यंत आवश्यक होय. राज्याच्या योगक्षेमास ' अप्राप्तस्य प्रापणं योगः प्राप्तस्य रक्षणं क्षेमः—ह्या ज्या दोन गोष्टी आवश्यक, त्यांची महती सारखीच आहे व ती इतिहासप्रभु शिवरायांनींहि थोडया शब्दबदलानें सांगितली आहे.

११ तात्पर्य ऐतिहासिक घटनांचें स्वरूप जेथें विचारप्रधान म्हणजे मंत्र युक्त आहे तेथें केवल तंत्ररूप म्हणजे नुसत्या कार्यरूपाप्रमाणें त्या घटनांचें कथन थोडक्यांत होणारें नसून एकाधिक वाक्यांनींच सांगितलेलें असणार हें उघड आहे. कार्यरूप हालचाल आणि कारणरूप वाटाघाटी ह्यांच्या मांडणीमध्यें विस्तार हा दुसऱ्याच्या वाट्याला येणार हें ओघानेंच येतें. जन्म, मृत्यु, लग्न, मोर्चे बांधले, लढाई, तहास मान्यता, मुक्काम, निशाण लावलें, कैद, सुटका, जप्ती, आजार असल्या घडामोडींची नोंद असलेली शकावली आणि तहांतील मतभेद, विचारांतील फरक, वकिली खुलासे, शंकांचें निरसन, आक्षेपाचें निराकरण, अमक्याच ठिकाणी सैन्याचा मुकाम कां, दुरोखी शह कोठें होईल, कारभारांतील सोयी गैरसोयी, मुत्सद्देगिरीचें सवाल जबाब अशा प्रकारच्या नोंदी असलेली शकावली ही अंगानें विस्तृत व गुणानें वेगळी म्हणजे माहिती अथवा तपशील सांगणारीच असावयाची हें सरळ आहे. ह्या नाना फडणविसांच्या शकावलींतील नोंदीला कोठें कोठें नव्हे बऱ्याच ठिकाणीं पत्रसारसंग्रहाचेंच स्वरूप आल्याचा भास होईल, इतक्या त्या नोंदी मोठ्या झाल्या आहेत त्याचेंहि कारण हेंच आहे. त्यांतहि मूळ पत्र केवढें हें पाहिल्यानंतर घेतलेली नोंद ही मोठी तरी कशी सुयुक्त व थोडक्यांत आहे तें ध्यानांत येईल.

१२ आरंभीं म्हटल्याप्रमाणें शकावलीचे सामान्य व विशेष असे जे दोन प्रकार ते आतां पर्यंतच्या विवेचनावरून ध्यानीं येतील. म्हणजे एक सिद्ध, तयार इतिहासाची शकावली व दुसरी साधनरूप शकावली. ह्या साधनरूप शकावलींत सिद्ध जो इतिहास त्याच्या शकावलीचेंहि कार्य होतें. पण तिचें रूप एकंदरींत साधनात्मक म्हणण्यास हरकत नाहीं. ह्या साधनरूप शकावलीचे पोट प्रकार हे कीं, क्रियात्मक नोंदीची शकावली आणि कारणात्मक विचारांची मांडणी असलेली, तपशील स्वरूपाची शकावली.

१३ नानांच्या शकावलीचा विशेष व विस्तृतता कशी हें सांगितल्यावर ती विस्तृतता किती आणि तरीहि संक्षिप्त कां ह्याविषयींची स्पष्टता केली पाहिजे. वर एके ठिकाणीं नानाच्या फडणिसीचा काल दर्शित केलाच आहे. ठोकळमानानें नानांच्या फडणिसाचा काल १७६२ – १८०० हा लक्ष्यांत घेतां एवढा अवधींतील पत्रें १४, १२२ आहेत. ह्यांपैकीं इंग्रजीपत्रें २१८५ आणि

मराठीं पत्रें ११, ९३७ आहेत. नानांच्या फडणिसीचा हा कालच महाराष्ट्रेतिहासांत सर्वांत अधिक आहे. उदगीरच्या लढाईपासून नानांचीं पत्रेंच प्रत्यक्ष उपलब्ध व प्रसिद्ध आहेत, स्वतः नानांचीं व नानासंबंधानें छापलेलीं पत्रें ७० ग्रंथांतून आलेलीं आहेत. अर्थात् ह्यांत इंग्रजी ग्रंथ २०-२१ आहेत. ग्रंथवार ह्या पत्रांची संख्या येथें पृष्ठसंख्येच्या भयास्तव देतां येत नाहीं. सारांश, असा हा पत्रसंभार नानांच्या फडणिसी कालांतील पत्रांचा आहे. ह्यामध्यें वाडांच्या रोजनिशींतील उतारे धरलेले नाहींत हेंहि सांगून ठेवणें अवश्य आहे. अर्थात् इतक्या पत्रसंख्येतील ही शकावली २१४ पृष्ठांइतकी मोठी झाली तरी संक्षिप्तच होय हें आतां निराळें सांगणें नको. शकावलीच्या संक्षिप्तपणा–विषयीं आणखी असें सांगतां येईल कीं, ह्या बहुसंख्य पत्रांतून नानांविषयींचे उल्लेख जे अनेक सहाय्यकां करवीं काढले ते १९६१ काढले आणि त्यांतील ह्या प्रस्तुतच्या शकावलींत ७९१ च फक्त घेतले आहेत. हे उल्लेख काढले किती व ह्यांपैकी छापले किती हीहि शकवर्षवार गणना केली आहे. तींतील कांहीं वर्षांचे आंकडे दर्शवितों. पहिला आकडा शकाचा, पुढचा कंसांतील आंकडा काढलेल्या उल्लेखांचा व त्या पुढील आंकडा छापले त्या उल्लेखसंख्येचा आहे. (१७२० (१७६) ३१, १७१८ (१६०) २६, १७१७ (१२६) ११, १७०२ (११८) ६५, १७०० (११०) ४७, १७२१ (१०९) ८, १७१९ (९७) १३, १७०३ (७१) ३२, १७०४ (७१) ३६, १७०७ (६२) २४, १७१३ व १६९९ (६०) १७ व ३८, (१७०१) (५७) ३३, १७०५ (५४) २३, १६९६ व १७१५ (४६) ३७ व १७ इत्यादि. ह्यावरून शकावलीची संक्षिप्तता स्पष्टपणें कळून येईल. कोणच्या साधनग्रंतांतील किती उल्लेख आहेत हेंहि सांगतां येईल. पण त्यांची तादृश आवश्यकता नाहीं. ह्यांतील इंग्रजी उल्लेख खरे ह्यांनी भाषांतरित करून दिले आहेत. आणि श्री. खोले, पेशवे, नगरकर, बेल्हे, घाणेकर, (ब. द. आपटे) इंग्रजी ह्यांनी मराठी पत्रोल्लेख काढून दिले आहेत.

१४ ह्या शकावलींतील उल्लेखांमुळें पुढील गोष्टी कळून येतील. सिद्ध ग्रंथांत गोळाबेरजेनें आधार दिलेले असले तर त्यांतील कोणत्या विधानास कोणता आधार तें नेमकें कळून येईल (रियासत). जेथें आधार दिलेले नाहींत (खरे चरित्र) तेथील आधार कळून येतील, कांहीं उल्लेखांना मुळांत काल–निर्देशच नाहींत त्यांचा काल लक्षांत येईल (नाना वरील

आपत्प्रसंग व पत्रें इ.), ज्यास आधार नाहीं असें म्हटलें त्यांतील काहीं गोष्टी आतां साधार ठरतील. नानांचा मुकाम पुणें, पुरंदर ह्या बाजूस असतांना जर पत्र त्यांस मिळालें तर त्या पत्रावर नुसती पोंचमिति म्हणजे पैवस्ती घातली आहे. आणि त्याहून दूर अन्य गांवी जर मुक्काम असला व तेथें जर पत्र मिळालें तर पोंचमितिबरोबर मुकामाच्या गांवाचाहि निर्देश नानांनीं सामान्यतः केलेला आहे. म्हणजे अशा पैंवस्तीच्या उल्लेखावरून नानांचे मुकाम आढळले ते येथें दर्शविले आहेत.

इतिहासकालीं पत्रलेखनाचीहि एक पद्धती होती. त्यासंबंधीच्या नियमांचें शास्त्रच होतें व ते 'लेखनकल्पतरू' ह्या ग्रंथांत आलें आहे. त्यांत, आलेल्या पत्रांतील मजकूर कलमवार उद्धृत करून तसे उत्तर लिहिणें, एकदम सर्व मजकूर घेऊन उत्तर देणें, संक्षेपानें आलेल्या पत्रांतील मथितार्थ सांगून त्यावरील आपलें म्हणणें सांगणें इत्यादि लेखन-प्रकारांस सात्विक, शुद्ध, ऱ्हस्व म्हणजे रहस्यरीती अशीं नांवें दिलेलीं आहेत. प्रकट, गुप्त, प्रगल्भ इत्यादि आणखीहि भेद त्यांत दिलेले आहेत. असो, त्यांपैकीं 'शुद्धरीती' नें जीं पत्रें लिहिलीं आहेत म्हणजे जीं नानांनाच आलेल्या पत्रांतून काढावीं लागतात, स्वतंत्रपणें तीं प्रस्तुत उपलब्ध व प्रसिद्ध नाहींत. इतिहासकालीं अशा पत्रांना 'मालुमातीचीं पत्रें' म्हटलें आहे. अशींहि पत्रें त्यांच्या कालासह ह्या शकावलींत घेतलीं आहेत. ह्या पत्राचें आधारस्थल तेथें दिलें आहे; पण हा खुलासा लक्षांत घेतला म्हणजे तें नानांनीं पाठविलेलें पत्र त्या स्थळीं आढळेल.

१५ कांहीं पत्रें अद्याप हातीं आलीं नाहींत. उ. वेरूळ परगण्याची देशमुखी नानांकडे असे च. सं. पृ. २१९ वर आणि (पे. सा. पृ. १८) सरज्यापूर हा गांव बेलबागेकडे असें सांगितलें आहे. पण त्यासंबंधींची पूर्ण पत्रें मिळालीं नाहींत. येथेंच हेंहि सांगणें इष्ट होईल कीं, शकावलींतील उल्लेख केवळ नानांना बरें म्हटलें तेवढेच घेतले असें नाहीं. नानांचें करणें बदलविलें आहे, कोठें त्यांना ठपका दिला तेहि उल्लेख घेतले आहेत. जे उल्लेख स्थलाभावी घेतां आले नाहींत त्यांत तसें निर्देश असणें शक्य आहे. पण त्यास इलाज नाहीं. नानाविषयीं एखादा कवि दुरुद्गार काढतोहि आणि केवळ तसल्याच उद्गाराकडे कोणाचें लक्ष्य जातें हेंहि आढळतें. येथें पत्रांतीलच आढळले ते उल्लेख विवक्षित दृष्टि न ठेवता घेण्याचा यत्न केला आहे.

१६ श्री. म. ग. डोंगरेकृत ' सिद्धान्तविजय ' (कोल्हापूर १९०६) ह्या ग्रंथामध्यें पृ. १०६ वर ५ व्या परिशिष्टांत नानांचें सातारा किल्ल्यावरील अधिकारी बाबुराव आपटे ह्यांस लिहिलेलें पत्र छापलें आहे. ह्यांत छत्रपतींची मुंज वैशाख वद्य ५ स झाली, लग्न ज्येष्ठ शुद्ध द्वितीयेचें आहे, अडीचशें स्वार पाठवितों, कार्य विधिपूर्वक होऊन त्यांच्या आईंना संतोष होईल असें करा, पंधरा हजार रु. खर्च करा, इत्यादि मजकूर आहे. डोंगरे ह्यांनीं छत्रपतींकडील सामाजिक व धार्मिक कृत्यें विधिपूर्वक सांग होत असत हें दर्शित करण्याकरतां हे नानांचें पत्र त्या ग्रंथांत दिलें आहे. त्या दृष्टीनें पत्र महत्त्वाचें आहे. पण त्यावर वर्ष नाहीं वा छत्रपतींच्या नांवाचा उल्लेख नाहीं. तथापि नानांच्या राजवटीमध्यें रामराजे व दुसरे शाहू ह्याच दोन छत्रपतींचा संबंध येतो व दु. शाहू ह्यांस दत्तक घेतले, त्यांचा राज्याभिषेक झाला ह्या गोष्टी अन्य पुराव्यावरून लक्षांत आणिल्या, पत्रावरील रवाना आणि पोंचल्याची मुसलमानी महिनातारीख व पत्रांतील वैशाख वद्य हे उल्लेख जमतात केव्हां तें ध्यानीं घेतलें म्हणजे वर्ष निश्चित सांगतां येतें. आणि ह्या पत्राचा काल श. १७०० वैशाख वद्य १० इ. १७७८ मे २१ असा निश्चित देतां येतो. अशीं कांहीं पत्रें ह्या शकावलींत घेण्याचीं राहिलीं आहेत. कांहीं पत्रें घेण्याचीं राहिलीं हें सांगण्याकरतां हें पत्र उदाहरणार्थ घेतलें ह्याचें दुसरें कारण असें कीं, नाना फडणिसांची सामाजिक व धार्मिक दृष्टि उदार व शास्त्रशुद्ध होती आणि समाजांतील असलीं ग्रामण्यें व भांडणें मिटविण्याकडे त्यांचा कल होता हें सूचित व्हावें. शकावलींत पृ. १७४ वर प्रभु आणि ब्राह्मण ह्यांत कांहीं गांवापुरतां मोठा तंटा कित्येक वर्षें चालला होता. अर्थात् तो धार्मिक विधि संबंधाच्या अधिकाराविषयीं होता. पण हा तंटा नानांनीं पुढाकार घेऊन मोडल्याचें आनंदाचें वृत्त स्वतः प्रभुगृहस्थ खंडेराव दौलतराव चिटणीस हेच कळवीत असल्याची नोंद दिली आहे. चिटणीस महेश्वर येथील आपल्या स्नेह्यास—हाहि स्नेही वेदमूर्ती आहे—लिहितात ' नानाहि थोर, आठा वर्षांचा तंटा मोडून टाकिला. शांतिक पौष्टिक सर्व कृत्यें यथासांग करविलीं. कोणी दिकती—हरकती—आणतील तर बंदोबस्तासाठीं सरकारी गारद्यांचे पाहारे व हुजरे दिले होते. सर्वा सरदारांस संस्थानांत तशीं पत्रें देविलीं.'

१७ ह्या शकावलीचा आणखी विशेष हा कीं, आतांपर्यंत उपलब्धहि नव्हतीं अशीं कांहीं पत्रें येथें प्रथमच प्रसिद्ध होत आहेत. तीं पत्रें शकावलींत कालानुक्रमामुळें जेथल्या तेथें समाविष्ट झालीं असल्या कारणानें एकत्र व नेमकें कळण्याकरतां येथें त्यांचे पृष्ठांक देणें इष्ट आहे. पृ. ११, १२, १६ १८, २३, २६, २७, २८, १७५ व २२९. ह्या पत्रांवरून नानांकडे गांवें कोण कोणतीं व कोणच्या प्रकारें आणि कोणीं दिलेलीं होतीं त्यांची जी एक यादी ऐ. सं. सा. खं. ३ पृ. १३५ वर प्रसिद्ध झालेली आहे. त्या यादीला दुजोरा मिळतो आणि कांहीं गांवाच्या सनदा अद्याप फडणवीसांकडे असल्या पाहिजेत हेंहि कळून येतें.

१८ नानांच्या भेटीसाठीं जे निरनिराळे वकील वा त्यांचे कारकून त्यांजकडे येत शिवाय इतरहि अनेक कारणांनीं इतर लोक येत त्यांना आपण अमक्या करण्याकरतां आलों व भेट पाहिजे हें आधीं चिठी पाठवून कळवावें लागे. अशा भेट चिठ्याहि ऐ. सं. सा. खं. ६ पृ. ७७ वर प्रसिद्ध आहेत. त्या दोन बोटें रुंद व टीचभर लांब असलेल्या व्हिजिट कार्ड—चिठ्या शकावलींत घेतल्या नाहींत. पण ह्यावरून तेव्हा ही पद्धत होती हें ध्यानांत येतें.

इतिहास कालांतील शकावली

१९ आज ज्याप्रमाणें इतिहासाभ्यासाठीं आपण त्या त्या कालांतील प्रसंगांची शकावली तयार करतो त्याप्रमाणें इतिहासकालांतहि अशा शकावली बनत असल्याचें पुष्कळच आढळून येतें. मात्र त्या शकावलींचीं नावें भिन्न आढळतात. सोलापूर किल्ल्याची कैफियत (इ. वृ. १८३७ पृ. २२८) विजयदुर्ग किल्ल्याची यादी (इ. वृ. १८३४ पृ. ८७), अंजनवेल तालुक्यांची वहिवाट (इ. वृ. १८३५ पृ. ३१९ व इ. सं. ऐ. टि. भाग ४ पृ. ३८), धडफळे यादी (इ. वृ. १८३५ पृ. ३७५), राजावली (इ. वृ. १८३६ पृ. २६), महाराष्ट्र राजे व मुसलमान पातशहा यांची यादी (खं. ८ ले. ४९), कोकणांतील घडामोडींची यादी (इ. सं. ऐ. टि. ३ ले. ३), यादी नामे (शि. च. सा. खं. ६ पृ. ५८), तळे सुभ्याच्या कारकीर्दी, (ऐ. सं. सा खं. ३ ले. १०५), इ. इ. ह्या शिवाय जेधे शकावली, गदाधर प्रल्हाद

शकावली, सहा कलमी शकावली, वाकेनिसी टिपण, स्मरणें यादी, यादी, फेरिस्त, वंशावळ, मेस्तक, शिवापूरकर शकावली, घोडेगांवकर वहींतील शकावली, दिनचर्या, इ. इ. इतिहास साधनग्रंथांतून आलेल्या आहेत. त्यांत कांही शकावली स्थलप्रधान आंहेत म्ह० त्या त्या किल्ल्यावर कोणकोण अंमलदार क्रमानें आले ते सांगितलें आहे. सहा कलमी शकावली म्हणून म्हटलें ती गुरार जगदेव हा जो अदिलशाहींतील प्रसिद्ध सुभेदार व दरबारांतील पक्षसंघटक त्या एकटयाचीच मुख्य मुख्य कामें व अंमलदारी त्यांत दर्शित आहे. मुसलमान पातशहा ह्यांची यादी व मुसलमान नव्हेत त्या राजांची यादी देतांना ' महाराष्ट्र राजे ' हें नाव योजिलें आहे. पण त्याचा अर्थ आर्य, क्षत्रिय किंवा हिंदु राजे असा घ्यावयाचा आहे. कांहीं नोंदी केवळ सृष्टींतील अनर्थ किंवा चमत्कार ह्यांच्याच आहेत भूकंप, उल्कापात इ. कांहीं शकावलींचीं नांवें ती शकावली ज्यानीं तयार केली किंवा ज्यांकडे ती सांपडली त्यांचीच दिलीं आहेत. पुष्कळ शकावलींना यादी स्मरण, दिनचर्या, हें नाव दिलेलें आहे व तेंच योग्य आहे. एका शकावलीला ' मेस्तक ' असें प्रारंभीं म्हटलें आहे. म्हणजे त्यांतील नोंदीचा काल शालिवाहन शक, सुहुरसन, राजशक, फसली हे चारपांच सन देऊन दर्शविला आहे. मात्र असा काल देतांना वर्षच फक्त दिलें आहे त्यांतील महिना पक्ष तिथी हा पोटकाल सांगितलेला नाहीं. त्या शकावलींतून आलेल्या कित्येक नोंदी एकेक संबंध पानहि आहेत.

२०. ह्या जुन्या शकावली आणि प्रस्तुतच्या शकावली ह्यांत फरक असा आहे कीं, प्रस्तुतची शकावलींतील नोंद ही ज्या मूळ पत्रातून घेतली तें पत्रादि साधन कोणचें हें त्या नोंदीच्या शेवटीं दिलेलें असतें, देतां येतें. तसें इतिहासकालांत घडलेल्या शकावलींतील नोंदीविषयीं नाहीं. वस्तुतः शकावली ही वस्तुच अशी आहे कीं तिच्या मध्यें, ज्या घटनेची नोंद व्हावयाची ती घटना घडल्याचा काल आणि त्या घटनेची ह्या शकावलींतील नोंद व्हावयाचा काल ह्यांत बराच अवधी गेलेला असावयाचा व अशाच नोंदी शकावलींत पुष्कळ. ह्यासाठीं जून्या शकावलींतील नोंदी तपासण्याचें मूळ साधन नाहीं आणि आतांच्या शकावलींत तें आहे. जुन्या शकावलींना स्मरणें, स्मरणटिपणें असें कित्येक ठिकाणीं लिहिलें तेंच युक्त आहे. असें

आहे तरी जुन्या शकावलींतील नोंदी पत्रसिद्ध आहेत, खऱ्या व विश्वसनीय आहेत हेंहि लक्ष्यांत घेतां येतें. म्हणजे ती घटना घडत असल्यावेळचें पत्रहि मिळतें आणि त्यावरून ती नोंद तपासतां खरी आहे असेंहि प्रत्ययास येतें. ह्याच शकावलींत पृ. ५४ मध्यें राज्याभिषेकास मुहूर्त नाही म्हणून शिक्के जुनेच वापरावेत, असें नाना व बापू यांचें पत्र ऐ. ले. सं. तील दिलें आहे. आणि धडफळे शकावलींत बरोबर अशीच नोंद आली आहे. नाना बापूंनीं हा राज्याभिषेकशक गैरसोयीचा म्हणून हुकूम काढून बंद केला असें कोठें लिहिलें आहे, (शक कर्ता शिवाजी पृ. १६३) तें मुळांत म्हणजे धडफळे यादींतहि (इ. वृ. १८३५ पृ.३८९) नाहीं आणि त्याचेंहि-मुळ जें तत्कालीन पत्र त्यांतहि नाहीं. असो. सांगण्याचा मुख्य मुद्दा कीं जुन्या शकावल्या किंवा स्मरणें लिहितांना त्या लेखकां पुढेंहि मूळ पत्रादि साधन होतें.

नानांचा शिक्का मोर्तब

२१ हे ‘ शिक्के ’ दोन असून ‘ मोर्तबें ’ तीन आहेत. असल्या अलभ्य व अपूर्व वस्तूंचा लाभ म्हणजे इतिहासब्रह्मानंद होय. आजपर्यंत म्हणजे संशोधना ग प्रारंभ होऊन अर्ध शतकावर वर्षें झालीं असतां आणि शिक्का मोर्तब उठविलेले सहस्रावधि कागद प्रसिद्ध असतां प्रत्यक्ष शिक्का मोर्तब ही वस्तु येथेंच प्रथम प्रसिद्ध होत आहे. कांहीं संशोधकांना अशा प्रत्यक्ष मुद्रा कोठें पाहण्यास सांपडल्या आहेत. कांहीं पुस्तकांत मुद्रांतीलच अक्षरें ठसा उठवून दिलीं आहेत. तथापि इतिहासकालीन एखादी मुद्राच प्रत्यक्ष छायारूपानें ही येथेंच प्रथम प्रकाशित होत आहे, असें म्हटल्यास चालेल. ह्याहूनहि विशेष हें कीं ह्या मुद्रा दोन आहेत. एकाच मुद्राधिकाऱ्याच्या एकाधिक मुद्रा असूं शकतात. हें कांहीं अभ्यासकांना अद्यापि पटत नाहीं. कांहीं अभ्यासक प्रत्यक्षा शिवाय इतर प्रमाणें मानण्यास कांहीं बाबतींत अगाच आग्रही असतात. अशांची प्रस्तुत दोन मुद्रा पाहून निश्चिती होईल. एकहि मुद्रा जेथें नव्हती तेथें दोन दृष्टीस पडत आहेत; इतकेंच नव्हे तर ज्यांची, कागदावर सुद्धां उठलेली मुद्रा आढळली नव्हती त्या नानाफडणविसांच्याच ह्या दोन मुद्रा प्रसिद्ध होत आहेत हें तर सर्वांत कौतुकाचें होय. ह्यावरून नाना फडणविसांचा शिक्का होता. ह्या गोष्टीबरोबर आणखीहि दोन गोष्टींची

स्पष्टता होत आहे. नानांचीं शेंकडों पत्रें प्रसिद्ध झालीं असून त्यांवर हा शिक्का कोठें कसा कां आढळला नाहीं आणि आतांच हातीं येत आहे ह्यावरून काय समजावयाचें. तर ह्या बाबतचा भाग असा सांगतां येईल कीं, ज्या राजकार्यधुरंधराकडे, तो जरी सर्व राज्याचा व साम्राज्याचा कारभार प्रसंगी चालवीत असला तरी, स्वतः त्याजकडे म्हणून राजकीय दृष्टचा जो विशिष्ट प्रांतभाग मुलकी अंमल चालवून तेथील सर्व व्यवस्था व बंदोबस्त ठेवण्यासाठीं सुपूर्त केला असेल तेवढचा प्रांतभागापुरतें त्याच्या शिक्यानें तें दप्तर चालावयाचें. सदाशिवरावभाऊ हे नानासाहेब पेशव्यांचे राजवटींत सर्व महाराष्ट्रसाम्राज्याचें जमाबंदी म्हणजे वसुली काम पहात असत. तथापि स्वतः सदाशिवरावभाऊंकडे कल्याण भिवंडी, जुन्नर ह्या प्रांतविभागाचा राजकाजांतील जो मुलकी अंमल तो स्वतंत्रपणें सोंपविला असल्यामुळें त्या प्रांतापुरते सरकारी कागदपत्र सदाशिवरावभाऊंच्या शिक्यानें चालत. ह्यां पैकीं जुन्नरकडील भाऊंचा शिक्का परत घेतल्याची नोंद भा. व. श. पृ. ५३ वर आलीहि आहे. त्याप्रमाणेंच नाना फडणवीस हे जरी सर्वसाम्राज्याचीं सूत्रें चालवीत म्हणजे सर्व राज्यकारभारांतील जे कागद शिक्कामोर्तबाचे बनावयाचे ते पेशव्यांचा शिक्का उपयोगांत आणून तें सर्व दप्तरी काम व राजशासन जरी चाले; तरी स्वतः नानाफडणवीसांच्या दिमतीस लोहगडाकडील किल्यासह कांहीं भाग दिला होता. तेवढचापुरता नानांना शिक्का मिळाला होता व तो त्यांनीं त्या विशिष्टमुलखाच्या कारभारप्रसंगींच वापरावयाचा असे. (नानांचा एक फारशी शिक्का असलेलें फारसीपत्र हि. रे. क. च्या सभाप्रसंगीं प्रदर्शनांत मांडलें होतें. ग. ह. खरे व डॉ. दिघे) पृ. २२९ वर नानांचें पत्र तळेगांवदाभाडे दप्तरांत आढळलें तें लोहगडयेथील बेगमीसंबंधानें येशवंतराव दाभाडे यांस लिहिलेलें आहे. लोहगडावर नानांचा म्हणून अधिकारी धोंडोपंत नित्सुरे हा नियोजित केलेला होता. नानांना पुणें सोडून सुरक्षितेसाठीं जेव्हां आपलें जडजवाहीर हलविण्याचा प्रसंग येई तेव्हां ते ह्या लोहगडावर पोंचवीत व स्वतःहि जाऊन रहात. निजामानें थो. माधवरावांच्या कारकीर्दीत इ. स. १७६३ मध्यें जी पुण्यावर चाल केली त्या वेळीं सर्व पुणें ओस पडलें त्यांत नानांनी आपलें सर्व कुटुंब व चीजवस्त लोहगडावरच पोंचविलीं व

स्वतःहि राहण्यास गेले. (शकावली पृ. ४ पहा) सारांश, लोहगड व त्याच्या घेऱ्यांतील मुलूख हा खास नानांच्या ताब्यांतील व व्यवस्थेचा भाग असल्यामुळें लोहगडावर २०० खंडी बाजरी, ५ खंडी तुरीची डाल ४०।५० बैल जोडचा तेल वार्षिक बेगमीपैकीं म्हणून पाहिजे व हें सर्व तलेगांव बाजारांतून नानांनी मागविलें आहे. तळेगांव हा त्या कालीं चांगल्या मोठ्या उतारपेठेचा गांव होता व अजूनहि तें वळण तेथें आहे. ह्या पेठेला आसपासचे व जरा दुरूनहि वाणी आपापले तांडे घेऊन येत. हे असे तांडेंच लोहगडावर यावे व बेगमी व्हावी आणि त्या बद्दल तळेगांवच्या पेठकरीना सेटेमहाजनाना व वाण्यांना ताकीद करावी असें नाना त्या पत्रांत दाभाडयांना लिहीत आहेत. ह्या पत्रावर शेंवटीं मागील बाजूस वर्तुळी आकाराचा नानांचा शिक्का आहे. कोणच्या दर्जाच्या माणसाला पत्र पाठवितांना कोठें शिक्का उठवावयाचा, हें हि ठरलेलें असें. केवल हाताखालच्या कनिष्ट अधिकाऱ्यास पाठवावयाच्या पत्रावर प्रारंभीं वर शिक्का असे; त्यापेक्षां वरिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या पत्रांत प्रांरंभीच पण पहिल्या दोनतीन ओळींच्या सुरवातोस डाव्या बाजूला शिक्का व्हावयाचा आणि बरोबरीच्या व्यक्तींस जावयाच्या पत्रावर पत्राच्या मागें शिक्का उठवावयाचा अशी सामान्यतः नियमव्यवस्था दिसून येते व ती सुयुक्त वाटते. काहीं पत्रांवर नुसता 'मोर्तबंच' म्हणजे 'पत्रसमाप्तिचीच मुद्रा' उठवावयाची असे. पुष्कळ मजकूर असला म्हणजे कागद अनेक लागत व मग ते एकापुढें दुसरा असें चिकटवून जोडून ठेवीत. ह्या जोडगिरींवर मागील बाजूस उठविला जाई तो फक्त 'मोर्तब'च असे. पत्र बंद करून थैली—रूपानें पाठवीत तेव्हां त्याच्या वर उठवावयचा तोहि मोर्तब असे. 'शिक्का' आणि 'मोर्तब' ह्यांतील मोर्तब वेगळा आणि जोडावर व पत्राच्या तबलखावर म्हणजे वेष्टनावर आणि थैलीवर उठवावयाचा मोर्तब वेगळा. नाना फडणविसांचा हा स्वतंत्र मोर्तबहि पृष्ठ २३१–३२ वर दिसून येईल. दाभाडे यांस पाठविलेल्या पत्रावर मागील बाजूस नानांचा शिक्का आहे त्या अर्थी नाना यशवंतराव दाभाडयांस मोठ्या मानानें व स्नेही म्हणून पत्र लिहीत आहेत. ह्या पत्रावर उठविलेला शिक्का बहुधा मुतालिकी असावा.

२२. 'मुतालिकी शिक्का' व खास 'स्वतःचा शिक्का' असे शिक्याचे दोन

प्रकार. मुतालिकी हा स्वारींतील शिक्का आणि खास स्वतःचा शिक्का हा दरबारांत म्हणजे राजधानीच्या जागीं हुजूर दत्परांतील कचेरी शिक्का. त्या कालीं मुलुखगिरींतून म्हणजे स्वारींतूनहि राज्यकारभार चाले. व त्या दृष्टीनेंच निरनिराळ्या दूरवरच्या प्रांतांत जे अंमलदार नेमीत किंवा नामजाद अंमलदार म्हणजे विशिष्ट कालापुरते व विशिष्ट प्रांतविभागापुरते, जे प्रसंगप्राप्त अधिकार देऊन योजना होई (स्पेशल अपॉइन्टेड आफिसर) त्यांस जो शिक्का दिला जाई तो मुतालिकी शिक्का असे. ह्या शिक्यांतील व खास स्वतःच्या शिक्यांतील उल्लेख मजकूरदृष्टचा अगदीं सारखा; पण शिक्याच्या आकारांत, मजकुरांतील एकाद्याअक्षराच्या वळणांत, ऱ्हस्वदीर्घांत सूक्ष्म फरक असे. व्यवस्थेच्या दृष्टीनें कोणचें पत्र मूळ ठिकाणचें आहे कोणचें स्वारींत असतांचें आहे हें नेमकें ह्या फरकावरून हेरतां येतें. आणि म्हणून मुतालिकी शिक्के एकाधिकहि असण्याचा संभव. तसेंच कोणाला फक्त मोर्तबच वापरण्यास सांगून कामावर पाठवीत. भारतवर्ष शकावलींत व रा. खं. २ मध्यें अनेक निर्देश आलेले आहेत ते ह्या व्यवस्थेंतील होत. ह्या शिक्यांची देण्याघेण्याची म्ह० जमाखर्चाप्रमाणें दिल्याआल्याची स्वतंत्र नोंद असे. असो. नाना फडणविसांच्या ह्या दोन शिक्यांतहि व स्वतंत्र असलेल्या मोर्तबांतहि असें अंतर ठेवलेलें दिसून येतें. दोन्ही शिक्यांतील मजकूर 'श्रीशिवचरणनलिननिरत जनार्दनसुत बाळाजीपंडीत' हा सारखाच आहे. पण एका शिक्याचा आकार पूर्ण वाटोळा आहे व दुसऱ्या शिक्याचा आकार लंब वर्तुळी आहे. लंब वर्तुळी शिक्यांत पंडीत ह्यांतील 'प' उलटा व डी दीर्घ आहे. मोर्तबांतहि लेखनसीमा; लेखनावधी, मर्यादेयं विराजते; लेखनावधिरीयं भाती,–समुल्लसति; इत्यादि वेगवेगळ्या प्रकारानें 'पत्राची समाप्ती झाली' ह्या अर्थाचाच मजकूर असतो. 'मोर्तबसुद' हा फारसींतील मजकूरहि समाप्तिसूचकच आहे. हाच शब्द नानांच्याहि समाप्तिमुद्रेंत आहे. असो. ह्यां शिक्काप्रकरणांत पुष्कळच लिहिण्याजोगें आहे तें लिहिण्याचें स्थल हें नव्हे. येथें फक्त नानांच्या नवीनोपब्ध शिक्यापुरतेंच लिहावयाचें आहे. ह्या नानांच्या मुद्रांचें प्रत्यक्षच दर्शन छायाचित्ररूपानें होत असल्यामुळें लिहिलें त्याहून अधिक लिहिण्याचें कारण नाहीं. शिक्का मोर्तब ही जोडी आहे. ही जोडी एका रेशमी गोफाच्या टोकाला बांधून ठेवलेली असावयाची. कांहीं मुद्रा रुप्याच्या, तांब्याच्या,

सोन्याच्या, पंचधातूच्याहि आहेत. असा अनेक मुद्रांचा संग्रह मुंबईच्या रायल एशिआटिक सोसायटीच्या संग्रहीं आहे. तेथील ह्या जोडच्या चांदीच्या सांखळ्यांतूनहि गुंफून ठेवल्याचें पाहिलेलें आठवतें. नानांच्या ह्या मुद्रांत दोन शिक्क्यांना गोफांतच अडकविलेलें गजनीचें एक तशाच आकाराचें आवरण आहे. फोटोंत तें वर सरकविलें आहे. मुद्रांची कडीसोडून उंची २॥" व १॥।" असून घेर ५" व ५।" आणि त्रिज्या १. ८५ सें. मि. आहे. दोन्ही मोर्तवांची उंची १।" आहे. वर्तुली मुद्रेचा कळसडेरा फिरता असून त्या खालीं आठ पाकळ्या आहेत. पृ. २३१ वर मुद्रांचे ठसे दिले आहेत आणि पृ. २३२ वर मुद्रांतील अक्षरें दिसतील असें केलें आहे. त्यांत क्र. ३ वरील शिक्क्यांत प उलटा व डी दीर्घ आहे. पहावें.

नानांचें दिल्ली–वजिरीच्या फडणीसीचें कलमदान

२३ हें कलमदान सर्व चांदीचें व जाळीदार असून १० इंच लांब, ३॥ इंच रुंद, व झाकणासह रुंदी इतकेंच उंच आहे. रुंदींत २।२ लांबींत ५।५ षड्दली कमलें दाखविलीं आहेत. कमलाच्या भोवतीं कमलवेलीतंतूंचें बांकदार वेष्टन आहे व ह्या वेष्टनांत ५।५ कमल कलिका दर्शित केल्या आहेत; हा वेल, त्या कलिका व कमल हें सर्व सुवर्णाचें आहे आणि सभोंवार जी दुहेरी पट्टी आहे तीहि सोन्याची असून कलमदानाच्या दोन्ही बिजागिऱ्या कडीकोयंडा हेहि सर्व सुवर्णांकितच आहे. झाकणास अगदी वरच्या बाजूस ४, दोन्ही बाजूंस ५।५ कमलें काढिलीं आहेत व त्याहि कमलांना कलिकांसह वेलीचा वेढा आहे. झाकणास रुंदीच्या बाजूस मधोमध व त्यालाच समांतर मूळ कमळदानास सछिद्र गुंडी, त्यांतून सोन्याचा गोफ घालण्यासाठीं बसविलेली आहे. कमलदानांत कलम म्हणजे लेखण्या ठवण्यासाठीं दोन पुडें, कप्पे, असून त्यांच्या टोंकास दोहींकडे मेहरपी आहेत. १॥ इंच खोल व डाव्या बाजूस चौकोनो दोन दौती चांदीच्याच आहेत पुडांसहि चारी बाजूंस कमलें वगैरे सुवर्णांकित आहेत. ह्या सर्व कलमदानाचें काम फारच नक्षीदार जाळीबंद व प्रेक्षणीय आहे. कलमदानाचें खूरहि जाळीदार जाडसर चांदीचे व नक्षिदार आहेत. विशेष कीं, लेखण्या ठेवण्याच्या पुडाच्या मागें चांदीचा ३। इंची पत्रा आहे तो मात्र जाळीदार नसून साधा चांदीचा सपाट आहे, त्यावर ४, ४। ओळी लिहिलेल्या

आहेत. त्यांतील जो मजकूर वाचता आला तो असा 'वजिरीचे फडणविसीचीं वस्त्रें जालीं सा। कलमदान दिल्हे × × × × कर वजन १३५।। सरकारा॰ तून नजर छ १ सवाल' पांचवी ओळ पुसून गेली आहे. (ह्या फडणिसीचा उल्लेख शकावली पृ. १७० वर पहावा. महिना तेथें जिलकाद आहे?)

२४ अभ्यासयुग सुरू केले व त्यांतील ही एक शकावली, असें जेव्हां वर सांगितलें; तेव्हां पुढें सांगेन म्हटलेल्या एकदोन गोष्टी सांगतों. ह्या युगाचें एक लक्षण हें कीं प्रसिद्धीपेक्षां हस्तलिखितांतच हे युग मुख्यतः नटलेलें राहावयाचें. पत्रसारसंग्रह, शकावली किंवा निरनिराळ्या सूची आणि स्वारी-मार्गाचें रेखाचित्र इत्यादि हें प्रसंगीं जरी प्रसिद्ध केलें तरीं आज सकाळीं प्रसिद्ध केलेला तो सारसंग्रह किंवा सूची ग्रंथ त्यां दिवशीं सायंकाळीं प्रसिद्ध होणाऱ्या पत्रादि साधन–साहित्य–ग्रंथामुळें भर घालण्याजोगा म्हणजे अपुरा ठरणारा आहे. म्हणून ह्या युगाचें मुख्य लक्षण अभ्यासशालेमधील विविध व लावून ठेवलेल्या सूचिचिठ्या हें आहे. अभ्यासयुग म्हटलें तें ह्यासाठीं. दुसरें लक्षण हें कीं, ज्या पत्रांत राजकीय वृत्त असतें त्या पत्रांत इतरहि अनेक विषयास उपयोगी असा मजकूर असतो; म्हणून त्या त्या विविध विषयांचे पत्ते सांगणारी सूची सिद्ध ठेवणें हें पत्रप्रसिद्धीनंतरच्या अभ्यासशालेचें काम आहे. तथापि मधून मधून पत्रसारसंग्रह, शकावली, सूची, चर्चा निबंध हे हे प्रसिद्ध केले पाहिजेत. व हें संस्थाप्रधानच चाललें पाहिजे. भा॰ इ. स. मं. आपलें कार्य इतिहास तयार करण्याऐवजीं पत्रादि साधनप्रसिद्धी, आणि त्या पुढील दुसरी पायरी जी ह्या अभ्यासयुगानें दर्शित होतें. त्या रूपानें चालविलें आहे तेंच योग्य आहे. आणि वृत्तान्तग्रंथाऐवजीं 'शकावली' पुरस्कृत केली त्याचेंहि कारण हेंच होय.

२५ इतिहास–सारस्वतांत न बदलणारा आणि रूपांतर पावणारा, बदल-णारा असे दोन भाग असतात. पैकीं न बदलणारा, शाश्वत असा भाग कोणता तर मूळ पत्रें. त्यावरून पुढें निरनिराळ्या रूपानें यादी, स्मरणें, बखरी आजच्या मराठींत व निरनिराळ्या भाषांतून तयार होणारे इतिहास इत्यादि ग्रंथ होतात. मूळ जी स्वसंवेद्य आद्य वस्तु पत्र, त्याच रूपांत तो ऐतिहासिक प्रसंग पाहण्याचा यत्न करणें हाच त्या काळच्या वृत्तान्ताची सत्य, शुद्ध व पूर्ण ओळख करून घेण्याचा राजमार्ग होय. तो ह्या शकाव-लींत अनुसरला आहे.

२६ ह्या शकावलीसंबंधानें श्री. तात्यासाहेब करंदीकर यांनीं अधिकारी लेखणीनें शकावलींतील उल्लेखांचा परिचय करून दिलाच आहे मला आनुषंगिक जे दोन विचार मांडावयाचे ते येथवर सांगितले. आतां आभारोल्लेख करून हा प्रस्ताव पुरा करतों. पहिले आभार श्री. केशव बाळकृष्ण (के. बी.) जोशी ह्यांचे. त्यांचा विषय नसतां शकावलीच्या छपाईस त्यांनीं मान्यता दिली ह्या बद्दल त्यांचे मनापासून आभार मानणें भाग आहे. ह्या सर्वच पुस्तकाचें काम त्यांनीं मजवरं सोंपविलें होतें. मीं जें सुचविलें व लिहिलें तें सर्व त्यांनीं मान्य केलें. खरोखर आभारी आहे. दुसरे आभार श्री. तात्यासाहेब भानू यांचें. श्री. भानू ह्यांना ह्या पुस्तकाबद्दल काय वाटत असलें पाहिजे हें निराळें सांगणें नको. त्यांनीं आपल्या संग्रहांतील ऐ. अप्रसिद्ध कागद, ऐ. बहुमोल वस्तु प्रकाशनार्थ दिल्या. विशेषतः त्यांसंबंधीचा जो ह्या सर्व पुस्तकांतील भाग त्याच्या छपाईचा वगैरे खर्चांतील भार त्यांनीं घेतला ह्याबद्दल त्यांचे आभार मानणें अत्यंत आवश्यक आहे. ह्या शकावलींतील इंग्रजी पत्रांचा सारांश श्री. द. ना. खरे ह्यांनीं बहुतेक सर्व काढून दिला आहे. मित्रश्रेष्ठ प्रो. पां. स. पिसुर्लेकर ह्यांनीं पोर्तुगीज पत्रांतील उल्लेख पाठविले. नानावाड्यांतील कमानीचे रेखाचित्र वेळास येथील स्मारकासाठीं काढून देणारे इंजिनीयर श्री. व्ही. व्ही. आगाशे व व त्यांचे सहकारी श्री. नाईक ह्यांचाहि येथें उल्लेख करणें इष्ट आहे. पूर्व निवेदनांत हा निर्देश राहिला तो येथें करीत आहे. अशा अनेकांच्या साहाय्यानें व मंडळानें दिलेल्या सवडीमुळें ह्या शकावलीचें व सर्व पुस्तकाचेंहि काम झालें. अ. वि. गृ. मुद्रणालयांतील कामगारांचाहि उल्लेख केला पाहिजे. (तसेंच आमच्या कारभारणीचेंहि साह्य ह्या कामीं नेहमींप्रमाणें झालें आहे.) त्या सर्वांचेच आभार मानून हा लांबलेला प्रस्ताव आवरतों.

शंकर नारायण जोशी

परिचयात्मक चार शब्द

धुरंधर मुत्सद्दी नाना

घर बांधून पाहावें आणि लग्न करून पाहावें अशी आपल्यांत एक अनुभवसिद्ध म्हण आहे. घर बांधण्याचा बेत ठरवितांना आणि लग्नाचा करार करतांना आपण जो अंदाज करतों त्याहून कितीतरी अधिक खर्च झाला असें घराची व लग्नाची पूर्तता झाल्यावर आढळून येतें. अशा या म्हणींतच आतां 'पुस्तक प्रसिद्ध करून पहावें' या वचनाचीहि भर घातल्यास तें शोभून दिसेल. ग्रंथ लिहिण्यास प्रारंभ करते वेळीं त्याच्या आकाराचा व त्याच्या खर्चाचा जो अंदाज असतो, त्याचें अतिक्रमण केव्हांच होऊन जातें आणि मग जी एकेक नवी कल्पना सुचेल वा इतरांकडून सुचविली जाईल, तिचा समावेश ग्रंथांत न केला तर ग्रंथाला पूर्तता येणार नाहीं या शंकेनें, आणि अंशतः अभिमानाच्या भरीस पडून, ग्रंथाचें स्वरूप इतकें वाढत व बदलत जातें कीं तें अनावर होऊं लागतें.

प्रस्तुतच्या ग्रंथाची अक्षरशः अशीच स्थिति झाली आहे. प्रथमची कल्पना एवढीच होती कीं, वेळास येथील **'नाना फडणविसांच्या'** उत्सवास १९५० ला पन्नास वर्षें होतात, तेव्हां पन्नास वर्षें चाललेल्या या उत्सवाचा वृत्तान्त एकत्र छापून प्रसिद्ध केला जावा. ही कल्पना निश्चित झाली तरी हें कार्य पार पाडण्याला कोणी तरी खंबीर निश्चयी पुढारी पुढें यावयास पाहिजे होता. तेव्हां ती कामगिरी **श्री. के. बी. जोशी** यांनीं मोठ्या हौसेनें व आत्मीयतेनें आपल्याकडे घेतली. अलीकडे श्री. य. ना. सोमण हे या उत्सवाचे व स्मारकाचें काम पाहात असतात. पण **श्री. के. बी. जोशी** हेच एक या उत्सवाच्या चालकांपैकीं आरंभापासून आतांपर्यंत एकसारखे झटणारे गृहस्थ आहेत. त्यामुळें या उत्सवाच्या उत्पत्तीपासून तों आजपर्यंतचीं सर्व स्थित्यंतरें त्यांनीं स्वतः पाहिलेलीं आहेत. अर्थातच ही **'उत्सवपन्नाशी'** तयार करून प्रसिद्ध करण्यास त्यांच्याइतका कळकळीचा व माहितगार दुसरा कोणीहि

नसल्यानें त्यांनींच हें काम अंगावर घेतलें हें ठीक झालें. इतरांकडून हें कार्य इतक्या नेटकेपणानें व इतकी झीज सोसून पार पडलेंच नसतें.

वृत्तान्तप्रकाशनाची कल्पना ठाम झाल्यावर त्या प्रकाशनांत कसकशी भर पडत गेली हें श्री. **जोशी** यांनीं आत्मनिवेदनांत नमूद केलेंच असल्यानें त्याची द्विरुक्ति करीत नाहीं. समग्र वृत्तान्त, केसरींतील अग्रलेख, कार्यकर्त्यांचीं व नानांच्या वास्तूंचीं छायाचित्रें इत्यादि सर्व सजावट झाली असती तरी 'शकावलीची' जोड मिळाल्याशिवाय इतर मजकूर हा पायाशिवाय नुसताच टांगता राहिला असता. शकावलीनें त्या वृत्तान्ताला पक्क्या पायाचा आधार दिला. ऐतिहासिक ग्रंथाला अस्सल कागदपत्रांचा आधार असल्याशिवाय त्यांतील विधानें लंगडीं पडतात. ही उणीव राहूं नये म्हणून इतिहाससंशोधक **श्री. शंकरराव जोशी** यांनीं यांतली शकावली तयार केली. तींत नानांच्या हातच्या व त्यांच्यासंबंधाच्या इतरांच्या पत्रांतील वेचक भाग ग्रोटकरूपानें त्यांनीं नमूद केला. पण असा संक्षेप करतांना महत्वाचा मुद्दा कोठेंहि गाळलेला नाहीं.

नानांच्या अचाट कर्तृत्वावर प्रकाश पाडणारीं अनेक भाषणें या उत्सवप्रसंगानुरोधानें अनेकांनीं केलीं. अशीं सगळीं भाषणेंहि या पुस्तकांत सारांशरूपानें दिलीं आहेत. त्याचबरोबर १९०० सालचा या उत्सवाच्या प्रारंभींचा केसरींतील अग्रलेख, त्याचप्रमाणें प्रो. भानूंच्या '**नाना व महादजी**' या लेखांचा सारांश, इतकी सामुग्री या ग्रंथांत आहे. त्याशिवाय पुण्यांतील व्याख्यानमालेचाहि सारांशरूपानें उल्लेख आला आहे. नानांच्या चरित्रावर प्रकाश पाडणारीं इतकीं साधनें असलीं तरी 'शकावलींतील' अस्सल पत्रांतील उताऱ्यांची उणीव इतर कशानेंहि भरून निघाली नसती. **श्री. शंकरराव जोशी** यांनीं हि शकावली अत्यंत परिश्रमपूर्वक तयार केली आहे. त्यांतील अस्सल पुराव्यांवरून नानांच्या एकनिष्ठेसंबंधानें आणि धुरंधर मुत्सद्दीपणासंबंधानें निर्विवाद असा पहिल्या प्रतीचा पुरावा मिळून नानांच्या राज्यसंरक्षणाच्या विस्मयावह कर्तृत्वावर पूर्ण प्रकाश पडतो.

मराठी राज्याच्या १७२ वर्षांच्या कारकीर्दींत अनेकांचें बाहुबळ व बुद्धिबळ राष्ट्रकार्याच्या उपयोगीं पडलें. तथापि त्यांतल्या त्यांत चार महत्वाच्या टप्प्याशीं चार महापुरुषांचीं नांवें निगडित झालीं आहेत. श्री.

शिवाजी महाराज हे मराठी राज्याचे संस्थापक होत. **पहिले बाजीराव** हे स्वराज्यसंवर्धक होत. **थोरले माधवराव पेशवे** हे मृतप्राय स्वराज्याचें पुनरुज्जीवक असून त्या पुनरुज्जीवित स्वराज्याचे संरक्षक म्हणून **नाना फडणवीस** हे इतिहासांत विख्यात आहेत.

नानांच्या अशा प्रशंसनीय कर्तृत्वावर शिंतोडे उडवून त्यास काळिमा फासण्याचा निंद्य उपद्व्याप कोण्या एका भाडोत्री लेखकानें केला. त्याची जी काय संभावना व्हावयाची ती त्यावेळींच झाली. त्या लेखकाच्या विपर्यस्त विधानांच्या खंडनासाठीं पुण्यास व मुंबईस दोन व्याख्यानमाला झाल्या आणि त्याशिवाय श्री. **न. र. फाटक** यांनीं **नवा काळ** पत्रांतून एक लेखमाला लिहून नानांच्या कर्तबगारीचें साधार मण्डन केलें. नानांची योग्यता पटवून देण्याच्या दृष्टीनें हे जे अनेक प्रयत्न झाले, त्यांची दखलगिरी घेणें हें नाना फडणवीस स्मारक मंडळाचें कर्तव्य होतें, म्हणूनच उत्सवपत्राशीच्या वृत्तान्ताला या अवान्तर झालेल्या प्रयत्नांची सारांशरूपानें जोड देण्यांत आली. ही जोड देतांना सध्यांच्या चिकित्सक वृत्तीच्या काळांत कोणतेंहि विधान अस्सल पुराव्याच्या आधाराविना टिकूं शकत नाहीं, म्हणूनच त्या वृत्तान्ताला 'शकावलीची जोड' देण्यांत आली.

या शकावलींत पत्रव्यवहाराचा जो भाग मुद्द्यापुरता निवडून उध्दृत केला आहे त्याची नीट संगति लावून पाहिल्यास तींतून नानांची स्वामिनिष्ठा, कार्यनिष्ठा, स्वराज्याच्या संरक्षणाची कळकळ, अलोट बुद्धिमत्ता, दूरदृष्टि, अखंड सावधानता, राजकारणपटुता, संकटाचे पर्वत कोसळले तरी विचलित न होणारा आत्मविश्वास, इत्यादि गुणांची मालिका सुस्पष्ट होते. कोणाहि महापुरुषाच्या कर्तृत्वाची कसोटी पाहावयाची झाल्यास त्या महापुरुषाच्या कारभाराला प्रारंभ होण्याच्या वेळची परिस्थिति, त्या परिस्थितींतून त्यानें उभा केलेला कार्याचा डोलारा आणि त्या महापुरुषाच्या निधनानंतर त्याच्या अभावीं कर्तृत्वशक्तींत भासणारी उणीव, अशा तीन गोष्टींचा विचार करावा लागतो. नाना फडणविसांनीं १७७५ त आपल्या हातीं अधिकारसूत्रें घेतलीं. त्यावेळीं मराठेशाहीची इभ्रत जणूं काय रसातळासच पोंचली होती. अशा हीनदीन व संकटग्रस्त परिस्थितींत स्वराज्याची धुरा आपल्या अंगावर घेऊन आपल्या अद्‌भुत बुद्धिबळाच्या जोरावर

त्या धुरंधर मुत्सद्द्यानें वीस वर्षांत मराठेशाही वैभवाच्या कळसास पोंचविली. खडर्यांच्या लढाईतील विजय हा नानांच्या कर्तृत्वाचा परमोत्कर्ष होय. त्यानंतर दैवाचा फांसा उलटाच पडत गेला. तथापि पांच वर्षेपर्यंत या महापुरुषानें पडती बाजू कशीबशी सांवरून धरली. मराठेशाहीचा हा आधारस्तंभ ढळतांच पुढें १८०० पासून कोणते अश्लाघ्य प्रकार घडले हे इतिहासज्ञांस विदित आहेच. असला हा भयंकर अधःपात नानांनीं आपल्या राजकारणपटुत्वानें थोंपवून धरला होता व त्यांच्या पश्चात् तो आंवरून धरण्याची शक्ति एकांतहि नव्हती, यावरूनच नानांचें कार्यकौशल्य आणि इतरांची असहाय्यता यांतील महदंतर प्रत्ययास येतें. मनुष्य जिवंत असतां ज्यांना त्याच्या कार्यकर्तृत्वाची यथार्थ कल्पना येत नाहीं त्यांना त्या महापुरुषाच्या स्वर्गवासानंतर त्याची जाणीव पदोपदीं होऊं लागते. नाना जिवंत असतांना पुण्यावर होळकराची धाड व त्या शहराची लुटालूट होऊं शकली नसती आणि बाजीराव वसईला पळून जाऊन इंग्रजांच्या आहारीं गेला नसता. नानांचा वचक नाहींसा झाल्यावरच असले अनर्थपात होऊं शकले; यावरूनच नानांचा वचक किती होता हें व्यतिरेकप्रमाणानें सिद्ध होतें. परंतु नानांच्या अंगचे गुण अनुमानानें दर्शविण्याचें आतां कांहीं कारण नाहीं. 'शकावलींतील' उतारेच त्यांच्या गुणांची साक्ष देउं शकतात. यास्तव ते साक्षीदार काय सांगतात तेंच आपण आतां पाहूं.

नानांचा लष्करी हालचालीशी संबंध

भानूंचें घराणें फडणविसांचें घराणें म्हणून प्रसिद्ध असलें तरी धन्यांच्याबरोबर रणांगणावर जाण्यास ते सतत तयार असत आणि प्रसंगविशेषीं त्या कुळांतील पुरुषांनीं आत्मबलिदानहि केलें आहे. नानाफडणविसांचें लक्ष रणभूमीकडे असून रणभूमीवर लागणाऱ्या साहित्याची तरतूद करण्यांत ते दक्ष असत. त्याचप्रमाणें प्रसंग विशेषीं ते सरदारांना डावपेंचाविषयींहि इषारा देण्यास चुकत नसत. याची साक्ष पुढील उतारे देतील.

१. नानांचे आजे बाळाजी महादेव हे बाळाजी विश्वनाथ प्रधान यांजबरोबर दिल्लींतील स्वारींत असतां युद्धप्रसंगीं जखमा लागोन मृत्यु पावले (इ. स. १७१९ आगस्ट २). २. नाना फडणीस पेशव्यांबरोबर कोंकणांत स्वारीवर होते. मुक्काम विजयदुर्ग (१७५६ मार्च ३०).

३. नानांचे वडील जनार्दनपंत यांचा उत्तर हिंदुस्थानांत मृत्यु (१७५६) ४. श्रीरंगपटणच्या स्वारींत पेशव्यांबरोबर नाना फडणीस (१७५७). ५. भाऊसाहेबांबरोबर नाना पानिपतावर जाण्यास निघतात. (१७६० मार्च १९). ६. इंद्रप्रस्थ (दिल्ली) येथें मुक्काम (१७६० सप्टें. १५). ७. पानपतांतून परत येतांना शिरोंज येथें मुक्काम (१७६१ मार्च ३१). ८. थोरले माधवराव कर्नाटकांत स्वारीवर गेले असतां नानांनीं लष्करांतील निकड जाणून ४३ हजार रुपयांच्या हुंड्या पाठविल्या (१७६३ जून ४). ९. माधवरावांच्या लिहिण्यावरून नानांनीं तोफांचे गोळे, दारू, शिसें इत्यादि युद्धसाहित्य पाठविलें (१७६७ सप्टें. ३); १०. माधवरावांच्या सांगण्यावरून नानांनीं पुण्यास तोफा ओतण्याचा कारखाना काढला (१७७० मार्च ३१). ११. नाना लिहितात कीं, 'हैदरचा वकील आला पण रंग पडेलअसें बोलणें नाहीं. (१७७० जाने. १२). १२. नाना धुळपास लिहितात–'विजयदुर्गपासून तो सुरतेपर्यंत छबिना करावा. (१७७२ नवं.). १३. सरदारांना तंबी–गॉडर घाट चढून येतो, त्याची नुकसानी कांही होत नाही, हें काय? (पृ. १०५) तुम्ही इतके सरदार घाटाखालीं असतां हे इंग्रज रसद घेऊन येतात, याचा अर्थ काय? (इ. स. १७८१ मार्च २२). १४. ब्ऱ्हाणपुरावर छावणी केली असतां मसलतीचा रोख सुटतो, या करितां कोंडाईबारीवर छावणी करावी. (महादजीस पत्र १७८० मे २७). १५. कोंडाईबारीवर छावणी करावयाचें मी बोलतों, याचें कारण इंग्रजांच्या उरावर कट्यार राहील. (१७८० मे २४) १६. इंग्रज रेवातीरीं असतां पाठीवरील फौज काढून आणली, येणेंकरून इंग्रज मोकळे झाले. ब्ऱ्हाणपुरावर छावणी केली असतां मसलतीचा रोख सुटतो. या करितां कोंडाईबारीवर छावणी करावी हें चांगलें. उज्जनीस छावणी, असें झालें तर फारच विलग पडेल (१७८० मे २७). १७. आग्र्याची पलटणें फरासिसी किंवा इंग्रजी? इंग्रजी असल्यास पुढें ठेवीत जावीं. (१७८१ मार्च ८). १८. कोहज किल्ल्याकडे तुम्ही गेल्यास सुरतेहून मुंबईस रस्त येते, ती बंद होईल, लूट मिळेल. (१७८१ एप्रिल ९). या-शिवाय टिपूच्या लढाईंत तर नाना तोफांच्या मोर्चाजवळच असलेले उल्लेख आहेत.

नानांची माणसाची पारख

नानांना माणसाची उत्तम पारख होती. त्यामुळें कोण मनुष्य काय लायकीचा व कोणास कसें वश करावें हें त्यांच्या तत्काल ध्यानांत येत असे. या गुणामुळेंच त्यांनीं इंग्रजांविषयीं विचारपूर्वक ठाम मत बनविलें होतें व त्यास अनुसरून ते त्यांच्याशीं वागत व इतरांना सावधगिरीचा सल्ला देत. याची साक्ष पुढील उताऱ्यांत पहा. १ इंग्रज जात पक्की. प्रथम लिहिणें, बोलणें परम गोड. दुसऱ्यास असें वाटावें कीं, काय इमान वचन आहे यांच्यापाशीं, खरेपणाची रास, अशी भुलथाप पडावी. पण परिणामीं उमजते. त्यांची नजर केवळ वांकडी. एकास मिळून घ्यावें, एकास हलकें करावें. फोडा फोड करावी, नाद राखावा, ऐसें आहे. (१७८० फे. ७). २. इंग्रजांच्या बोलावण्यावरून चिटणिसास सुरतेस पाठविलें. चार महिने नुसतें बोलणें. बाहेर गोड बोलावें, आंतून सामान (लढाईचें) करावें. तेव्हां गोष्ट मगरूरीची जाणोन पारिपत्य करणें जरूर (१७८० जाने. ४). ३. इंग्रज व महंमद अल्लीखान (अर्काट) मनसबा करतात, 'शकटभेद करून द्वैत पाडावे;' तरी सावधता असावी. इंग्रजांचें मानस कीं हैदरखान, श्रीमंत व नबाब तिघांच्याहि दौलता घ्याव्या. कोणंहि प्रकारें एकासी शकटभेद करून एकास खालीं पाडावें. असें करतां एक राहील, त्यास आपण शेवटीं गुंडाळावें. (१७८० आगष्ट ४). ४. चरकाची गत आणि इंग्रजांची चाल एक. दौलतकर्ते दूरंदेशी आहेत तेच हें समजतील. ज्या राज्यांत टोपीकरांची चाल, तेथील गत काय हें कांहीं लोपलें नाहीं. (१७७८ नवं २४). ५. इंग्रजांची मसलत शिजली आहे. कलकत्त्याहून इंग्रजकंपू येतो. तोपर्यंत तुम्हांसी बोलतील. मग तीव्रता करतील. तर त्यासी बोलणें युक्त नाहीं. जोंवर कंपू आला नाहीं तोंवरच जलदी करून पारिपत्य होय, ऐसें करावें. ६. इंग्रज माघारी जाऊं द्या म्हणतात, पण तें ऐकूं नये. ते दगाबाज आहेत. आपली फौज चोहोंकडे गेली कीं, हे हालचाल करतील. आयते भैदानांत सांपडले. पारिपत्यच करावें (१७८१ मार्च १४). ७. इंग्रजांचें पारिपत्य केल्याखेरीज पादशाहींत कोणास चैन पडणार नाही; हें पुर्ते समजावें. (१७८१ मे २९). ८. इंग्रजांची पेरवी खुशकींत झाल्यास कोणाचेंहि रूप राहणार नाहीं. बंगाल्यापावेतों खरडीत नेऊन मुलूख सोडविला

पाहिजे. ९. इंग्रजाचें पारिपत्य बंगाला मारल्याखेरीज होत नाहीं. (१७८२ जाने.). १०. कालहरणाने इंग्रज हावभारी होतील (१७८० सप्टे. १४). ११. सरदार गॉडर सुरतेहून मुंबईस येऊन सरंजाम लढाई करीत आहे. लवाडीस चुकणार नाहीं (१७८० सप्टें. २६).

नानांची सावधानता

नानांच्या विरुद्ध अनेकांनीं अनेकवेळां कट रचिले व त्यास पेंचांत पाडण्याचा घाट घातला; परंतु त्या सर्व कटांतून स्वतः पार पडून नानांनीं कटवाल्यांचेंच पारिपत्य केलें. ही नानांची सावधानता पुढील अवतरणांवरून व्यक्त होईल.

१. रा. नानांस कोणी गाड्यांकरवीं दगा करावासा केलें होतें; परंतु वर्तमान कळोन सावध झाले. (१७७७ जून ६). २. जांबगांवीं शिंद्याच्या लष्करांत कट झाला. शिंदे व होळकर पुण्यावर चाल करून येणार. सावध असावें. (१७७९ जून-जुलै). ३. नानास व हरीपंतास दगा करावा ही मसलत बळवंतराव पटवर्धन व गोपाळ जोशी यांनीं केली. ह्या दग्याच्या मसलतींत पार्वतीबाईहि होती ! दुसराहि फितुर नारो गोपाळ, त्रिंबकजी भालेराव गोगटे यांचा इंग्रजाकडे कीं 'सोमवारीं छापा घालावा.' अशी निरोपचिठीं. तें उमगलें (१७८० एप्रील २४). ४. कवडी मुक्कामीं बापू मोरोबाच्या भेटीस गेले. त्याचा परिणाम नानावर प्राणसंकट ओढवलें. तसेंच ते आतां निरेवर शिंद्यास भेटणार. तुम्हांस दगा होईल या करितां सावध रहा (१७७८ जून ६). ५. इंग्रजाकडील चार माणसें आलीं; घालवून द्यावीं. बातमी घेऊन जातील (१७८० मार्च ६). ६. पुण्यास रात्रीं वाड्यांत फितुर झाला, सर्व लोक देवडीचे फितुरले. दादासाहेब निघोन जात. तों बातमी नानास कळली. त्यावरी वाड्यांत बंदोबस्ती केली. गाडदी यांचे जमायतदार व खिजमतगार ५०–६० तेहि चतुर्भुज केले. चौक्या बदलून खडे पहारे केले. कागद फितव्याचे सांपडले (१७७० मार्च २३). ७. चार पिढ्या ज्यांचें अन्न भक्षिलें त्यांचें सार्थक करावें हें चित्तांत आणून मी व सखारामपंत गंगाबाईला घेऊन, मोरोबा व हुजुरांच्या फौजेसह सातान्यास येणार होतों. पण बंदोबस्तासाठीं येथें (पुरंदर गडावर) राहिलों. लवकरच सातान्यास येऊं (१७७४ फेब्रु. ३). ८. मोरोबादादांनीं पुरंदरास गडकऱ्याशीं

कांहीं गुप्तसंधान केलें. हें नाना व बापू यांस समजतांच त्यांचा प्रमुख शिंदे यास पारिपत्य करून बंदोबस्त केला (१७७४ दिसें.). ९. नाना फडणीस यांस, विष्णु नरहर व खंडेराव निंबाजी हे उभयतां, दगा करावा अशा मतलबांत होते. तें वर्तमान नानांस कळतांच विष्णु नरहर यांस शृंखला जोडून सिंहगडावर व खंडेरावास रुद्रमाळेवर घातले. (१७७६ एप्रील) १०. सखाराम-हरि यांस नगरच्या किल्यांत पाठविलें आहे. चौकीवरचीं माणसें नेहमीं बदलीत जाणें. प्रभु कारकुनांस जवळ जाऊं देऊं नये. **जेवणाची वस्त्रपात्राची आबाळ न करणें. खेळचा राजकारणी आहे. बेडी असो देणें** (१७७६ आक्टो. ४). ११ कोल्हापुराकडील घाटांनीं माणूस व राऊत तोतयाकडे जातात. त्यांची बातमी राखून कांहींचीं डोकीं मारावीं. तोतयाकडे चाकरीस गेलेल्यांचीं बायकामुलें धरावीं. घरें लुटून जाळावीं. आम्ही शास्त्रार्थ मात्र लिहितों परंतु सत्वेंच आम्हाकडील सरदारांचीं जात चाललीं त्यास उपाय काय? (१७७६ आक्टो २७). १२. इंग्रजाशीं तह करतांना फार सावधगिरी ठेवावी लागते. पुढील मागील गुणदोष पहावे लागतात. एकेका अक्षरास जपावे लागतें. त्यांच्या बोलण्यांत, लिहिण्यांत, अक्षराअक्षरांत फार पेंच असतात (१७८२ जाने-फेब्रु.). १३. इंग्रजांनीं खुशकींतील दौलतींत आपला कदम टाकून त्या पेंचांत आणिल्या. याची चाल दुरुस्त नाहीं. १४. दादांना मुदतींत युक्तीचे वाटेनें तुमचे स्वाधीन करूं असें बोलण्यांत आहे. पाटीलबावांचे स्वाधीन करूं असें कलम नाहीं. बोलण्यावर जाऊं नये. ते दगाबाज आहेत. अगोदर हातीं घ्या; किंवा कचेश्वरीं पोंचते करा (१७८२ आगस्ट ८). १५. भिकाजीपंत नाईक कोलटकर व त्यांचे बंधु धोंडोपंत यांनी राजश्री नाना न राजश्री तात्या हे उभयता कारभारी ठीक नाहींत, यांशी धरून आपण दिवाणगिरीचा कारभार करून त्यांस दगा करून येथें आणावे, असा कट केला. परंतु शेवटीं हें साध्य न होतां आपणच पेंचांत आले. १६. तीन वेळां इंग्रजाशीं मजकूर केला. त्याचीं उत्तरें तीन वेळां निरनिराळीं आलीं. यांत इतबार कोणत्याचा धरावा ? यांचा विश्वास धरतां येत नाहीं, बोलणें फार स्वच्छतेचे बोलतात, पण कोणे वेळे काय करतील याचा इतबार नाही (१७८८ आक्टो. २३). १७. पातशहाजादा याची भेट नाना वाड्यांत. नाना व तात्या परत भेटीस जाऊन दोन घटका बोलोन आले. (१७८९ जुलै २८).

१८ प्रयाग क्षेत्रांत हिंदूंकडून घेण्यांत येणारा कर इंग्रजांनी रद्द केला. या मध्येंहि इंग्रजांचे कांहीं राजकारण असावें अशी नानांना शंका. (१७९० ऑगस्ट १५). १९ मिसेस जेम्स हॉल ही स्त्री, सैन्याची पलटण तयार करणारी लष्करी कवायत जाणणारी स्त्री, हिला अटक व लोहगडावर ७ वर्षे कैद (पृ. १६९). २०. नबाबाकडील दिवाण मशीरुन्मुल्क यानें नानांवर मारेकरी घातले. त्यावर नाना लिहितात– "आम्हांस दगाफटका केला असतां श्रीमंतांची दौलत हातीं लागते असा अर्थ नाही. शिवाय मनसब्यानें फौजा ठेवून मनांत असेल तें करून दाखवावें. तें सोडून ही चाल थोरपणास चांगली नाहीं (१७९४ जुलै). २१. नाना यांनीं टोक्यास राहण्याविषयीं शिंद्यांचा आग्रह फार. नाना मंदवारीं रात्रीं वाईहून रायगडकडे गेले. २२ रायगड किल्ल्यावर नानांची तयारी–तोफखाना, दारूगोळा, अन्नधान्य व सैन्य यांचा भरपूर सांठा (१७९६ जून १६). २३. माणसें लाऊन घाट खालीं उतरावयास उपाय नाहीं, याप्रमाणें केलें. मोठमोठे वृक्ष तोडून घाट बुजवून टाकिले (१७९६ जून २६). २४. निजाम व कंपनी यांजमध्यें झालेल्या तहासंबंधीं नानांस विचारलें असतां नानांचें उत्तर–'तहाचीं कलमें पाहिलीं असल्याशिवाय मत देतां येत नाही' (१७९८ नवं. ६). २५. नाना व पंतप्रधान लवकरच एकरूप होतील. रात्रीस गुप्तपणें पंतप्रधान लेखकाकडे (नानांकडे) आले होते. निखालसता झाली. किंतु किमपि राहिला नाहीं, असें दिसतें. (१७९८ नवं. १५).

नाना आणि महादजी

नानांच्या कारकीर्दीच्या उत्तरार्धांत नाना व महादजी यांच्यांत वितुष्ट आलें. तें वितुष्ट मोडून उभयतांत समेट झाला व उभयतांची मनें परस्पराविषयीं स्वच्छ झालीं. परंतु टीकाकारांचीं मनें स्वच्छ झालीं नसल्यानें त्यांनीं या बाबतींत नानांवर निष्कारण दोषारोप लादले आहेत ! ते आरोप किती निराधार व विपर्यस्त आहेत आणि नाना फडणवीस पाटीलबावांची मर्जी राखण्यासाठीं किती जपत असत तें शकावलींतील अनेक उताऱ्यांवरून सिद्ध करून देतां येतें. मात्र त्याचबरोबर हेंहि लक्षांत ठेवलें पाहिजे कीं, लढाईच्या डावपेंचाच्या दृष्टीनें आणि दादांची फितुरी व इंग्रजांचा कावेबाजपणा यांच्या कात्रींतून पेशवाईचा बचाव करण्यासाठीं नानांकडून महाद-

जीला ज्या अनेक सूचना वेळोवेळीं मिळत, त्या पाटीलबाबांनीं मानल्या नाहींत; एवढेंच नव्हे तर उलट नानांनीं आपल्याला सूचना कराव्यात, याचें महादजींस वैषम्य वाटे व त्यामुळें त्यांची नानांबद्दल असूयाहि वाढत गेली. पण त्याचा दोष नानांकडे येऊं शकत नाहीं. सूत्रधार मुत्सद्दी या नात्यानें तशा सूचना देणें हें नानांचें कर्तव्यच होतें. आतां आपण या संबंधांत शकावली काय सांगते तें पाहूं. या संबंधांत प्रथम पृ.४०-४१ वरील नानांचे उद्‌गार वाचावेत. इ.स. १७७५ तच नानांनीं हें ताडलें होतें.

१. महादजी शिंदे मातबर सरदार त्या प्रांतीं (मिरज) आहेत. त्यांना खाशांनीं जाऊन भेटून मेजवानी करावी. हजार रुपये खर्च झाला तरी चिंता नाहीं (१७७७ जून५). २. महादजी शिंदे नानांस लिहितात– "आपण शपथपूर्वक खातरजमा करून श्रीवरील तुळशी दिल्या व निश्चयपूर्वक बोलला की, सरदारी माझी आणि फडणिसी तुमची. बंधुत्वाप्रमाणे वर्तणूक करूं. ज्यांत सरदारीचें कल्याण तें संधान चालवूं. जो अनिष्ट चिंतील त्याचें पारिपत्य करूं. हें समजोन परम संतोष जाहला. आम्हीहि श्रीवरील बेलभंडार पाठविला आहे आणि ही सरदारी आपली आणि फडणिसी आमची. जेथें आपण तेथें मी, हें शपथपूर्वक जाणावें (१७७९ मार्च १४). यानंतर महादजीच्या वर्तणुकींत फरक पडत चालला. त्या संबंधांतील उतारे—(२ अ) प्रस्तुतकाळांत सर्व मदार पाटीलबाबावर आहे. (१७७८ जुलै१२). ३. रा. दादा (राघोबा) हरीबाजीबरोबर देऊन झांशीकडे रवाना-केले. त्यास नर्मदा उतरते समयीं दादांनीं हल्ला करून हरीबाबाजीस कैद केलें व फौज विसकटली. त्याजवर सुरतेस इंग्रजांस मिळावयाचा अथवा हिंदुस्थानांत जावयाचा प्रकार करतील. त्यास आपण फौज सुद्धां पिच्छावर पाहोचोन दादास हस्तगत करावयाचा उद्योग केलाच असेल. (१७७९ मे२८). दादांच्या या पलायनापासून नाना व महादजी यांचीं मनें बिनसलीं व या वेळेपासून महादजी शिंदे नानांचें न ऐकतां स्वेच्छेनें वागूं लागले. ४. जांबगावीं शिद्यांचे लष्करांत खलबत झालें. नाना व हरीपंत फडके यांना दगा करण्याचा विचार ठरला. त्यासंबंधी नानांना इशारा देणारें पत्र (१७७९ जून-जुलै). ५. महादजी शिंदे यांसी दुष्टबुद्धि निर्माण झाली आहे. फौजेची अद्यापि तयारी नाहीं. इंग्रजांचा तर बिघाड करविला. शिंदे स्वस्थ

जांबगांवीं आहेत. त्य चें म्हणणें हरिपंत तात्या तुम्हांजवळ (नानांजवळ) आहेत ते नसावे. आमचें त्यांचें ठीक नाहीं. ते मनस्वी तुम्हासी शिकवितात. यास्तव त्यांनी घरीं असावें. ६. राजेश्री नानांचा फार भरंवसा पाटलांवर. असें असतां अशीं चिन्हें होऊं लागलीं आहेत. कोठवर जाऊन कशीं ठरतात पहावें (१७७९ डिसेंबर २३). महादजी शिंदे यांची चलबिचल पाहिल्यावरच नानांनी इंग्रजाविरुद्ध मोठी जूट केली. ७. "रावपंतप्रधान नबाब निजाम अल्लीखां, हैदरखान व भोंसले इतक्यांची एकी होऊन 'ठायीं' ठायीं' त्यांस (इंग्रजांस) ताण बसेल असें ठरविलें (१७८० फेब्रु. ७). इतकें झालें तरी नानांनीं महादजीची समजावणी करून सलोखा करण्यांचा प्रयत्न चालविलाच होता. वरील एकजुटीला अनुसरून हैदरखानानें मद्रासवर चाल केली. निजामानें उगाच थोडी हालचाल केली. भोंसले बंगालवर गेले. पण २५ लाख रुपये घेऊन माघारे फिरले. मुंबई प्रांतांत मात्र हरिपंत फडके व भाऊसाहेब पटवर्धन यांनी गॉडर्डचा मोड करून त्यास माघारें पिटाळलें. या वेळीं महादजींनीं उत्तरेंत इंग्रजांविरुद्ध हालचाल करून त्यास ताण बसवावयाचा तो बसविला नाहीं; म्हणून नानांचा त्यावर राग होता. तरीपण सर्व राग गिळून नाना पाटीलबाबांना लष्करी हातचालीच्या सूचना देतच होते व पाटीलबाबांची समजूत घालीतच होते. यासंबंधांतलें १७८० एप्रिल ३० चें नानांचें पत्र वाचण्याजोगें आहे. तें फार लांबलचक असल्यानें उतारा दिला नाहीं. तें मुळांतूनच वाचावें. अशीं पत्रें जाऊन दिलजमाव करण्याचा प्रयत्न झाल्यावर पाटीलबाबा लिहितात– ९. "सारांश श्रीमंतांचे पायांशीं व आपले भाऊपणाशीं अंतर जालें नाहीं. पुढें व्हावयाचें नाहीं. आपणांकडूनहि तसेंच असावें (१७८० मे १९). १०. भाऊपणाशीं अंतर नाहीं' असें नुसतें पत्रोपत्रीं लिहिलें; पण सैन्याची हालचाल कांहीं केली नाहीं. गुजराथ मोकळी सोडून उज्जयिनीकडे छावणी केली. 'रेवा उतरणार नाहीं' 'दुसऱ्या छायेस पोट भरूं' अशीहि भाषा महादजींच्या तोंडून निघाली. तरीपण नाना खुलाशाचीं पत्रें लिहीतच होते. अखेरीस निदान हैदरखानास सोडून इंग्रजांशीं तहनामा करूं नका; तह करावा तो चौघांच्या विचारें करावा, असें नाना लिहीत असतां सालबाईचा तह परभारें केला; इत्यादि अनेक प्रकार या शकावलींतील पत्रव्यवहारावरून उघडकीस येतात, ते कोठवर लिहावें? ते सर्व मुळांतूनच

वाचावे. "घरांतील गोष्ट, एक आईचीं लेकरें, संदेह टाकले म्हणजे स्वच्छताच आहे- नवें जडावें लागत नाहीं (१७८०सप्टें.१५). १२. "हिंदुस्थान व सुरत यांतून कोणता निश्चय तो ठरवून इंग्रजावरी जरब बसेल तें करावें. इकडे वज्रजोगणी, बदलापूर, कोकण, येथें इंग्रजांशीं लढाई हरिपंत, तुकोजी होळकर, रघुनाथ निलकंठ यांची होत आहे, कोणतीहि मसलत लवकर व्हावी, हें उत्तर सत्वर यावें (१७८१ जाने. तिसरा आठवडा). १३. पाटीलबावांचे चित्तास वाईट वाटावयाजोगें तर लिहिलें नाहींच, तथापि त्यांच्या समजेस जें वाईट भासेल, तें वाचून दाखवूं नये, तोंडी सांगावें. (१७८१जून ५). १४. 'सारे निसुर बसून तमाशा पाहतात; आम्हांवर दगड टाकतात' या पाटीलबावांच्या तक्रारीस नानांचें समर्पक उत्तर– 'बोरघाटावर गॉडरची मसलत पडली, तेव्हां होळकर वगैरेनीं लढाई दिली, कसाला सोसला, हें तमाशा पहाणें कीं मसलत करणें? सरकारच्या मोठ्या मसलती होऊन पाटीलबावांस यश यावें; भाऊपणांत अंतर पडूं नये, हाच संतोष मोठा आहे (१७८२ मे २७). १५. उदीष्टिन साष्टी देत असतां अधिक नफे होतील हें जाणून इंट्रसेनाशीं तह केला. आतां साष्टी नाहींच. दादांचा भरंवसा कोणीहि मानीत नाहींत; याकरिता इकडे आणावयाचें केलें (१७८३ सप्टेंबर २८). १६. अहिल्याबाई लिहिते– अलीकडे शिंदे यांच्या चाली व रीतभात वेगळी पडली. शिंदे यांची प्रकृति छद्मी, फुटीर, भूलथाप द्यावयास व औडंबर आणावयास चुकणार नाहींत (१७९२ जून १४). १७. 'नाना व तात्या यांनीं सांगावें व महादजीस मार्गानें वर्तवितील हा भरोंसा आम्हांस' असें अहिल्याबाई लिहिते (१७९२ जुलै २६). १८. विल्यम पामर लिहितो—शिंद्यांचें पुणें दरबाराविषयीचें मत विरोधी स्वरूपाचें दिसतें. (१७९२ आक्टो. ९). १९. नानांचा काशीस जाण्याचा निश्चय. शिंदे हिसके घेत होते, पण रुकार दिला. शिंद्यांचें व तात्यांचें नीट झालें, नाना गेल्यावर मागें तात्यांनीं सांभाळावें (१७९२ आक्टो. ३०). २० हरिपंत व परशुरामभाऊ यांनी राज्यान्तर्गत कारभार व महादजीनें बाहेरील कारभार बघितला तर नाना काशीस जाणार-पण शिंदे परत फिरणार आहेत व हरिपंत प्रकृतीच्या सबबीवर घरीं आहेत २१. नानांचा काशीस जाण्याचा विचार तहकूब, महादजी शिंदे यानेंहि आपला

लवकर परतण्याचा विचार नानांस कळविला (१७९३ फेब्रु.९). २२. हरिपंत फडके यांचें वाढतें वर्चस्व व कीर्ति यांमुळें महादजी फडक्यांचा द्वेष करितो. हरिपंतास दूर केल्याशिवाय शिंद्यांचा डाव सफल होणार नाहीं. (१७९३ एप्रिल१). २३. मथुरा, वृंदावन या पवित्र स्थळाबरोबर श्री काशींतील विश्वेश्वराचें देवालय मशीद केली ती मोकळी होऊन पूर्ववत् देवालय व देवस्थापना व्हावी व ही गोष्ट फिरोन दावा न राहे, कोणाकडून उपद्रव न होय, असें होऊच व्हावी, असें नानांनीं लिहिलें. त्यावर पाटीलबावा बोलले, ही गोष्ट केल्यानें सर्व यवनांस वांकडें पडेल, असतउद्दौला व इंग्रज एक आहेत. अशीं पर्यायाचीं बोलणीं होऊन लांबणीचे जाबसवाल झाले (१७८९ मार्च २२). २४. नाना व हरिपंत यांची महादजीस भेट, बेबनावाचे कारणाचा उलगडा करून सलोखा करण्याकरितां झाली. शिंद्याबरोबर झालेल्या भेटींत मित्रत्वाचे भावानें एकमेकांनीं खुलासा केला व पुढें एकसुरानें वागावयाचें आश्वासन आपआपसांत दिलें. (१७९३ मे ६) २५. महादजी शिंदे, नाना फडणीस, हरीपंत फडके यांत शपथपूर्वक देवालयांत सौरस्य झाल्याची पुण्याहून वार्ता आलेली मला समजली (१७९३ जुलै २१). २६. महादजी पुण्यास आल्यापासून त्यास नानांचेबद्दल दरबारचा आदर पाहून हेवा वाटतो व नानांचें महत्त्व कमी करण्याचा तो प्रयत्न करितो (१७९४ फेब्रु ५).

नानांचें राजकारण

१. बाबूजी नाईक बारामतीकर यांनीं हैदराशीं कारस्थान केलें, प्रतिनिधी बाबत खोटेपणा केला, याबद्दल मुलांमाणसांसह पकडून त्यांचीं घोडीं, दागिने आणविल्याची याद (१७६६ ए. ३). २. दादासाहेब याजकडे किरकोळ राऊत लुच्चे शेंपन्नास जात होते त्यांस घाटोघाट चौक्या ठेवून धरोन आणलें (१७७८मे दुसरा पंधरवडा). ३. आम्ही पावणे दोन वर्षें झालीं तुमचे स्वाधीन. तुमची फौज गुंतून धन्याचे पायाशीं वियोग. हें उभय पक्षीं नुकसान. तर आम्हांस मुंबईस जाण्याविषयीं बोढेकरांस पत्र लिहिणें! (आनंदीबाईचा कांगावा. १७७८ स्प्टें. २) ४. नाना फडणीस व धोंडोपंत नित्सुरे यांनीं कॅप्टन ईस्टुर फाकडे याची बकराची रसद घाटबंदी करून बंद केली (१७७९ जाने. ४). ५. वृद्धास

(सखाराम बापूस) शिंद्यांनीं कैद करून सिंहगडावर रवाना केलें. इंग्रजांचे प्रकरणांतील फितव्याची चिठ्ठी होती. एक दादासाहेबांस व व दुसरी चिंतो विठ्ठल यांस, अशा दोन चिठ्ठ्या होत्या. कांही फितुरी कागद मृदंगांत घालून मुंबईस नेत होते ते नानांनीं धरले (१७७९ फेब्रु. २६). ६. नानांनी पुण्यास तोफांचा कारखाना सुरू केला (१७७० मार्च ३१). ७. कोल्हापूरचा कारभार कळेल तैसा विल्हे लावावा. चहूंकडे खुळें कामाचीं नाहींत (१७७६ आगष्ट २८). ८. कवडीच्या मुक्कामीं नाना मोरोबास व बापूस भेटावयास गेले. तह यादी झाली, बापू वडील, दादा यकत्यारी काम कारभारी, नानांचा इतल्ला सर्व कामकाजांत असावा. राघोबादादांस तूर्त आणूं नये. नानांनीं असा विवेक केला. दुरंदेशी चित्तांत आणून आपल्यासाठीं राज्याचा नाश व्हावा हें चांगलें नव्हे ऐसें ध्यानांत आणून केलें (१७७८ एप्रिल ८). ९. पातशहानीं व नजब खानांनीं शपथ वाहून सांगितलें. कीं, नानांनी लिहिलें तेंच आमचे चित्तांत आहे. इंग्रजांचा रुपया पातशहाशीं घेऊं दिधला नाहीं, वचनींहि गुंतूं देत नाहीं. पातशहा दिल्लीस फौज आणा म्हणतात. हरिपंत अथवा महादजी एकानें दिल्लीस राहून २ लक्ष रुपये पातशहास खर्चास देऊन हे स्थळीं करोडींचीं स्थळें हस्तगत करावीं. इंग्रजांशीं तिकडे तह करूं नये (१७८० जून २०). १० **नानांकडून** पुणें दरबारचो बाजू कशी योग्य आणि इंग्रजाची बाजू कशी दुटप्पी, खोटी व कांगावखोर आहे, हें सांगणारें पत्र इंग्रजांच्या बादशहाकडे गेलें (१७८० जून जुलै). ११ हैदर लिहितो—आम्ही घाट उतरून कित्येक गडकिल्लेस ठाणा घातलें. चेनापट्टणकडेहि दौड पाठविलें. फिरंगियाचीहि मदत मछलीबंदर वगैरे येत आहे. इंग्रज मैदानास निघतील तरीहि लढाई करावी म्हणून मुक्रर केलें आहे. कृष्णराव नारायण तिकडे आले, त्यासच इकडे पाठवावें (१७८० आगष्ट). १२. आपण तिकडे जाऊन पलटण्याचें पारिपत्य करून बंगाल्यावरी शह बसेल, असें केल्यानें हेहि गोष्ट मोठीच आहे. दोन्ही प्रकार लिहिले आहेत. सरकार काम होय, व कोणता प्रकार ठरेल, तो लवकर व्हावा (१७८० दिसें. २७). १३ इंग्रजांशीं बिघाड करून मसलत करणें, तेव्हां सिखाशीं बिघाड करावयाचा नव्हता, असो. शिखास सामील करुन घ्यावें; इंग्रजांचें पारिपत्य केल्याखेरीज पातशाहींत कोणास

चैन पडणार नाहीं. (१७८१ मे २९) १४, घाटांत हरिपंत फडके, होळकर व परशुरामभाऊ या सेनानायकांनीं गॉडरच्या इंग्रजी सेनेचा पराभव केला, त्याची वार्ता दिल्लीस कळवून, त्याचे फारशींत भाषांतर करून, पातशहा व नजीबखान यांस देण्यास सांगितलें (१७८१ मे ३१). १५. हा सर्व प्रताप छत्रपतींचा असें लिहून सविस्तर लढाईचें वृत्त नानांनीं छत्रपतीकडे लिहिलें. (१७८१ जून १७) १६. इंग्रज. बादशहाकडे लोभ भारी दाखवून, अनुसंधान करतील, आगरे वगैरे जागा दाबावयास पाहतील. तरी हाच समय साधून पातशहास ममतेंत घेऊन मोठी गोष्ट साधावी (१७८२ मे २०). १७. तिकडे परावा मुलूख; मसलत केल्यानें मनसबा होऊन पैका मिळेल; खालीं मैदान. या करितां सुचतें तें लिहितों (१७८२ मे २७). १८ इंग्रज. बोलतो तो आपल्या नफ्यावर बोलतो. त्या अन्वयें कबूल केलें असतां, हपटनच्या तहास नुकसानी, मग तळेगांव तह कोणीकडे? (१७८२ आगष्ट ८). १९. फराशिस पासून आज पावेतों कोणता उपयोग घडला, कीं पुढे होणार? तथापि नाद राखावा. तरी तसें करीत आहे (१७८२ आक्टो. ९). २०. आतां सरकारचे मसलतीस कांहींहि न जहालें. दादा स्वाधीन नाहींत. हैदरखानचा मुद्दा कांहींच न जहाला. साष्टी व अंतर्वेदच्या कलमांत नुकसान्या (१७८२ नवं. २३). २१. नाना व हरिपंत सवाई माधवरावसह गंगापुरास गोपिकाबाईंना भेटावयास जातात (१७८४ आक्टो.). २२. सरकारचीं पत्रें—दिल्लीस पातशाहींत इंग्रजांचा पाय शिरूं न देणें. शिरल्यास हिंदुस्थान, दक्षण गेल्यांतच आहे (१७८४ नवं). २३. फरांन्स येथील राजास मारण्यांत आलें. नाना फडणीस यानें, ह्याबद्दल काय माहीत आहे तें, कळविण्यास सांगितलें आहे (१७९१ जुलै ३०). २४. बाजीरावाचा पक्ष नानानें उचलून धरला. नानाचे सैन्यानें त्याच्यावर चालून येणाऱ्या दौलतरावाच्या सैन्यास मार दिला. बाजीरावाचे पक्षास मदत करण्याविषयीं नानानें इंग्रजांस विनंती केली. नानानें टिपू व निझाम यांस सुद्धां मदतीची विनंती केली (१७९६ आगष्ट १७). २५. आबा शेलूकरानें साताऱ्याहून बाजीरावासाठीं वस्त्रें आणलीं. बाजीराव पेशवा, चिमाजी अप्पा नायब, अमृतराव बक्षी, फडके अमृतरावाचा नायब अशी व्यवस्था ठरली (१७९६ दिसें. ६). २६. टिपू बरोबरच्या तहाच्या अटी सुकर व झटपट

व्हाव्यात म्हणून सवाई माधवरावास आघाडीवर सोईस्कर अशा ठिकाणीं न्यावें. आघाडीवर नवाबास अगर कॉर्नवालीसला मिळावें व दोन्ही जमलें नाहीं तर वाटाघाटी पेशव्याच्या मध्यस्थीनें व्हाव्या (१७९१ आगष्ट १४). २७. नाना सवाई माधवरावासह छत्रपतींच्या दर्शनास सातारा किल्ल्यावर. छत्रपतींचें सामोरे येणें व भेट, दरबार, नजराणे, देकार व राण्यांना भेट व नजराणे (१७९१ नवं. ३). २८. परेंचांनीं इंग्रजांविरुद्ध लढाई सुरू केली (इंग्लंडमध्यें) अशा संकटाचे वेळीं सर्वांची मदत इंग्रजांस पाहिजे (१७९३ जून १७). २९. अल्लीबहाद्दरची योजना केली, ही फारच दुरंदेशी विचाराची योजना झाली. याची हिंदुस्थानी, मोगल, रांगडे, राजेरजवाडे यांवर सलावत पडेल, इतकी ब्राह्मण सरदारांची पडावयाची नाहीं (१७८७ सप्टें. ७). ३०. मसलतीची रीत ही कीं, मनांत करावयाचेंहि असेल, तथापि तो दिवस येईपर्यंत बोलून दाखवूं नये, सर्व बंदोबस्त होई-तों, कोणास वहीम पडे असें दिसूं नये (१७८७ सप्टें. २३). ३१. साष्टी पेशव्यास परत मिळण्याविषयीं गॉडरनें विलायतेंत खटपट करावी. त्याच-प्रमाणें इंग्लंडचे राजाचे दरबारीं पेशव्यातर्फें एक वकील बॉडमने बरोबर न्यावा, अशी विनंती (१७८७ दिसें. ३०). ३२. इंग्लंडला मराठ्यांचा वकील पाठविण्याचे नानाचे इच्छेस ग. ज. ची मान्यता (१७८९ आगस्ट २६). ३३. नाना व रावबाजी यांमध्यें बारा कलमी करार. त्यांत काशीस जाण्याचा बेत स्पष्ट आहे (१७९७ जाने. १). ३५. नानाचे मनाप्रमाणें यापुढें लहान अगर मोठ्या कार्यांमध्यें बाजीरावानें वागावें. बाजीरावाचे संरक्षणा-साठीं ठेवलेलें दौलतरावांचें सैन्य दौलतरावानें काढून न्यावें. बाजीरावांचें म्हणणें कीं, राज्यकारभार सोडून खासगी बाबतींत स्वतंत्रता असावी. इनाम देणें वगैरे यावर नानांची हुकमत नसावी. शिंदे यांचें सैन्य नानाचे हुकमतीखालींच हालचाल करील. नानाविरुद्ध कोणतेंहि कारस्थान होणार नाहीं (१७९७ जाने. २२) ३७. नानानें एकीसाठीं मसुदा पुढें टाकला. मसुद्यांत नानानें आपल्याकडे कोणते अधिकार अगर रक्कम घेतली नाहीं. फक्त स्वतंत्रतेची हमी मागीतली आणि वाटेल तेव्हां सेवानिवृत्त होण्याची परवानगी मागितली (१७९८ जुलै २६). ३६. नानांचा राज्यकारभारांतून निवृत्त होण्याचा विचार. अशा परिस्थितींत एकट्यास सोडूं नये म्हणून

बाजीरावांची नानांस विनंती. नानानें मान्यता दिली (१७९९ एप्रिल १). ३७. नाना स्वतःचे आधिपत्याखालील सैन्य घऊन निघण्यास तयार. बाजीरावाकडून संमति मिळविण्याची खटपट (१७९९ एप्रिल २९) ३८. गोविंदराव काळे व शिवरामपंत या दोघांसहि नाना फडणिसाच्या प्रेरणेनें पेशव्याकडून कैद करण्यांत आलें. कारण हे नानांना शिंद्याकडून कैद करणार होते (१७९९ जाने. १६).

नानांच्याविषयीं प्रशंसोद्गार

नानांच्या अंगच्या गुणांचें वर्णन स्वपक्षीयांप्रमाणें परपक्षीयांनींदेखील करून त्यांच्या कर्तबगारीविषयीं गुणग्राहकबुद्धीनें माना डोलविल्या आहेत. त्यासंबंधांतील कांहीं साक्षीदारांच्या लेखांतले उतारे—

१ आंसाहेब (नाना) दुरंदेश. मजबूत मिजाज. इंग्रजाचे मकर फरेबास खूब वाकूफ. तेव्हां त्यांचे खियालावर न जातां तंबीच करतील (हैदरखान–१७८० आगस्ट २०). २. नानांचें पुण्य अधिक. उव्हाला (आळस) माहीत नाहीं. श्रीमंतांचा कांहीं विश्वास आहे तो आपल्या ठायीं. (थो. माधवराव १७६६ एप्रिल २३.) ३. आपण तिकडे आहांत तों काळजी नाहीं (सखाराम बापू १७६४ जून. ४. आज वीस वर्षांचें श्रेय आपण घेतलें कीं, सर्व एकीमय करून विश्वासाची बुद्धि केली. हें सविस्तर ऐकोन जें समाधान झालें, हा बयान काय ल्याहावा! (मुधोजी भोंसले नागपूर १७८० जुलै ४). ५. लहान वा मातबर असो; करून देतो असें मुखावाटें म्हणणें हेंच दुरापास्त. (पण) अभय दिल्यास मग कोणी विक्षेप मध्यें घातले तरी तें ध्यानास न आणितां त्याचें कार्य करून द्यावेंच इतकी बळकटी आहे (हरकूबाई इंदूर १७८० दिसें.७). ६. त्याच ब्राह्मणाचा हक्क होय कीं, हें दौलतीचें ओझें, धनी लहान, पदरीं पैका नाहीं, असें हि असतांना चारी संधानें राखतात. जो ज्याचा कागदपत्र येईल त्याचें स्मरणपूर्वक उत्तर देणें, चहूंकडील मसलतीचीं संधानें राखणें, हे आवरणशक्ति त्यांचीच होय (अहिल्याबाई १७८१ जाने. १२). ७. घरच्या धन्याचा फितुर, मुख्य धणी लहाण असतां आज आठ-वर्षें इंग्रजांचें झुंजास मुस्तेद राहिले. ईश्वरें कारभारी, सरदार, मुत्सद्दी दौलतीस द्यावे तर याप्रमाणें द्यावे. नानांनीं इतकी मेहनत करून दौलत राखली.

(बादशहा नजफरखान, दिल्ली १७८१ आगस्ट). ८. पुणे दरबारीं फडणिसांचे वळण भारी. नाना फडणीस यांजवर सर्व यकत्वार आहे. त्यांनीं सांगावें तें प्रमाण (बाळाजी शंकर १७६८ फेब्रु.२). ९. नानांचा पुण्याचा बंदोबस्त भारी आहे. माणूस फार भितें, माणसापासून अंतर पडल्यास मुलाहिजा होत नाहीं (हरिपंत फडके १७६९ नवं. १३). १०. मकार नामकाचा भरंवसा धरावयाचा नाहीं. नकार नामकाचाच भरंवसा आम्हांस पुर्ता आहे. त्याचे विचारें कर्तव्य तें करावें (१७७३ सपटं. वामनराव पटवर्धन). ११. श्रीमंतांच्या पायापाशीं एक निष्ठता; कायम–मिजाज असा दुसऱ्या कोणाच्या पाहण्यांत आला नाहीं. शाबास ह्याच ब्राह्मणांची. गेलें राज्य संभाळलें. नानांच्या एकनिष्ठेस त्रैलोकीं उपमा नाहीं. उभयतांहि कारभारी चांगले (अहल्याबाई १७८३ जाने. २३). १२. श्रीमंत रा. दादा अखंड नानांचे व हरिपंततात्याचे गुण गातात. 'आमच्या दौलतींत ते कारभारी; त्यांनीं राज्य रक्षिलें,' बापू, आबाजी महादेव व चिंतो विठ्ठल यांस दोष ठेवीत; ते अप्रामाणिक (१७८३ मे ५). १३. अहिल्याबाई म्हणते—'नाना वचनाचे पक्के आहेत. बोलल्या बोलास त्यांजकडून अंतर होणार नाहीं (१७८३ मे २०). १४. राघोबादादा नानांस लिहितात—'आज पावेतों मागील कित्येक गोष्टीविषयीं आमचे चित्तांत विरुद्ध होतें परंतु आजपासोन निखालसता जाहाली. तुम्हांविषयीं आढ्या होत्या त्या सोडल्या. येविषयीं सांबाची शपथ आहे (१७८३ जुलै १९). १५. गोपिकाबाईचें मत—'फडणीसपंत तसेच विश्वासू यशस्वी आहेत. फितुरी झाले त्यांची यथास्थित पारिपत्यें केलीं. इतरहि कर्तबगारीवर फार संतोषी. इतके करतीलसा भरोंसा नव्हता. चिरंजीवांनीं कृपा केली त्याचें सार्थक उभयतांनीं केलें. संतोष आहे (१७८३ जुलै ३०). १६. अहिल्याबाई—ईश्वर करो आणि त्यांची (राघोबाची) घरांत समजूत पडो; नि दुनियेचा काच तुटो. शाबास त्यांचीच (नाना व हरिपंत तात्या) छाती; त्यास उपमा देण्यास दुसरी नाहीं. दादासाहेबांनीं इतकी घाण केली (१७८३ सप्टें. २०). १७. राघोबा—नाना व हरिपंत प्रामाणिकच आहेत. आजपावेतों दोघांनीं शपथक्रिया दिली नाहीं. इतरांनीं देऊन बदमाषी केली (१७८३ डिसे. ५). १८. जेम्स अँडरसन लिहितो, त्यांत तो 'नाना फडणिसाकडील सैन्याची सुधारणा

व त्याची शिस्त वगैरे वैशिष्ट्याचा तो गौरव करतो (१७८५ डिसें. ३१). १९. नानांचे निमंत्रणावरून मॅलेट २० मे १७८६ रोजीं रणांगणावर तोफखान्याजवळ असलेल्या नानांस भेटतो. ह्या ठिकाणावरून नाना युद्धाचीं सूत्रें हालवितो. या वेळीं नानाची वागणूक शांत व गंभीर असते. अशा गडबडीचे वेळीं सुद्धां नानांस बातम्या वक्तशीर मिळतात, असें मॅलेट लिहितो. (१७८६ मे २२). २०. मॅलेटचें मत—संकटकाळीं एकट्या नानानें पेशवाई सांभाळली. चेहऱ्यावर बुद्धीचें तेज; भाषा कांटेतोल, न्यायी, स्पष्ट व प्रामाणिक. २१. मॉशीयर गाडरने नानांस आपल्या फरेंच सरकारकडून कोटावर लावण्यासाठीं आणलेलें 'ऑर्डर ऑफ सेंट लुई' नांवाचें एक मानचिन्ह दिलें (१७८६ आगष्ट २१). २२. पाटीलबावा म्हणतात—संकटसमयीं कोणी कामास आला नाहीं. नानांचा भाऊपणा कामास आला. उदंड जाले, तरी थोर ते थोरच (१७८७ सप्टें. ७). २३. आनंदीबाई म्हणते—आम्ही पुण्यास असतां लहानमोठ्या कामास नाना आम्हांकडे येत असत; फार मर्यादशील आहेत. नानांची तऱ्हा इतकी अमर्यादेची नाहीं. (१७७८ जून ३०). २८. नानांचें कर्तृत्व व मनःपूर्वक सहकार्य यामुळें इंग्रज—मराठे संबंध घनिष्ठ झाले असें ग. ज. कॉर्नवालीस लिहितो (१७९२ मे १८). २४. अहिल्याबाई—नाना व तात्या यांना या दौलतीची काळजी पहिल्यापासोन व जपणेंहि मनःपूर्वक. याजमुळें ममतेनें बोलणें पडतें. इकडील सर्व भर त्यांजवर (१७९३ एप्रील १७). २५. नानांनीं खंडेराव दौलतराव ह्यांच्या मुलीचें लग्न यथासांग पार पाडण्यास सहाय्य केलें. श्रीमंतहि समर्थ व नानाहि थोर. आठा वर्षांचा तंटा मोडला (१७९५ फेब्रु. १४). २६ पामर लिहितो—मराठी राज्याची सुव्यवस्था व शांतता राखण्यासाठीं व मुलूख परत मिळविण्यासाठीं, नाना फडणिसासारख्या कर्तृत्ववान, अनुभवी व वजनदार अशा मुत्सद्द्याची जरुरी आहे (१७९८ आगष्ट २२). २७. नाना आपलें महत्त्व उतावळेपणाने वाढवूं इच्छित नाहीं; लायख, विश्वासू माणसें गोळा करून राज्यास मजबूत पायावर उभें लवकरच करतां येईल (पामर १७९८ नवं. १०). २८. कर्नल पामर—नाना सर्वांचें छत्र. मराठी राज्याचें शहाणपण, समतोलपणा, नानाबरोबर लयास गेला. २९. **बाळोबातात्या**—राज्यांतला दाब व नेट गेला. ३०. **पामर**—सावध पुरुष,

मोहरा होता, श्रीमंताचे दौलतीचा आळा गेला. विशाल बुद्धीचा, दीर्घ प्रयत्नी मुत्सद्दी. राज्याची धडगत नाहीं. दोन वर्षें असते तर इंग्रज नाशच पावते. नाना म्हणजे ब्राह्मण्य. सर्वांच्या उमेदी उदासीन झाल्या. पुण्याची सामोग्री संपली. नानाबरोबर चातुर्य व संयम गेला. ३१. गोव्याचा गव्हर्नर काबाल—हिंदु लोकांमधील अत्यंत बुद्धिमान पुरुष असा त्याचा लौकिक होता. कोणत्याहि कठिण विषयावर त्याचें डोकें चालत असे. तो विशाल कल्पनेचा माणूस असून, आपल्या अंतःकरणाचा ठाव कोणासच लागूं देत नसे. तो कोणतेहि कष्ट सहन करी. आपल्या योजना कार्यसृष्टींत आणण्याची कर्तबगारी त्याच्यांत होती. वाईट प्रसंगास तोंड देण्यास तो कचरत नसे.

शकावलींतून काय दिसतें ?

नानांच्या आंगचे गुण आणि त्यांनीं केलेली कर्तबगारी या संबंधांत इतके साक्षीदार दिल्यानंतर नानांचें गुणवर्णन वेगळें करण्याचें कारण नाहीं. हे साक्षीदार नानांचे हस्तक किंवा मिंधे नसून कित्येक तर त्यांचे प्रतिपक्षीच आहेत. अशांनीं देखील नानांची प्रशंसा केल्यावर, नानांच्या संबंधानें कुत्सित, खोडसाळ, खोटे आरोप लबाडीनें लादणाऱ्यांचे दांत त्यांच्याच घशांत घालण्याला इतर कांहीं पुराव्याची किंवा लेखाची जरूरी आहे असें कोणीहि मानणार नाहीं. जेथें स्वतः राघोबादादा, आनंदीबाई, होळकर, शिंदे, सखारामबापू, मॅलेट, पामर, सातारचे छत्रपति आणि दिल्लीचे पातशाहा हे नानांचे गुण गातात तेथें इतिहासदूषकाच्या चोरट्या हल्लयांची किंमत काय?

इतर कोणतेहि आक्षेप लागू पडत नसले तरी 'नाना भित्रे होते एवढा तरी आक्षेप मान्य करावाच लागेल, असें कित्येकजण म्हणतील. पण त्यांनाहि या शकावलींतील विधानांवरून दिसून येईल कीं, नाना जात्या भ्याड नसून उलट संकटांत कधींहि धीर न सोडणारे असेच होते त्यांचे वाडवडील रणांगणावरच पतन पावले आणि नानांनींहि आपल्या पूर्ववयांत रणांगणाचा पूर्वपरिचय करून घेतला. ते नानासाहेब पेशव्यांबरोबर स्वारीवर असत आणि प्रथमतः त्यांच्याकडे स्वारीचीच फडणिसी सोंपविली होती. पानिपतच्या रणसंग्रामांतील घनघोर दृश्य आणि विशेषतः मराठ्यांची पळापळ आणि त्यांतून भाऊसाहेब व स्वतः नानांची मातोश्री बेपत्ता

होणें, या घटनांचा त्यांच्यावर कायमचा परिणाम झाला होता. तरी पण तेवढ्यानें त्यांनीं रणांगण वर्ज्य मानलें नाहीं. सेनापतींना ते हालचालीच्या अचूक सूचना देत आणि प्रसंगानुरोधानें ते स्वतः सैन्याबरोबर स्वारीला निघत. टिपूवरील स्वारींत तर ते तोफखान्याच्या शेजारीं जेथें शत्रूचे गोळे पडत अशा जागीं उभे राहून लढाईच्या डावपेंचांचें निरीक्षण करीत होते. टिपूवरील शेवटच्या स्वारीच्या वेळीं, बाजीराव लष्कर पाठविण्यास नाखुष आहे असें पाहतांच, नानांनीं स्वतःच्या आधिपत्याखालील सैन्य घेऊन स्वतः लढाईवर निघण्याची तयारी चालविली होती. एकदां तर दौलतराव शिंद्यांच्या पलटणीला त्यांनीं आपल्या शिपायांकडून चांगलाच हात दाखविला!

त्यांच्या अंगचा सावधपणा, त्यांचें दूरदर्शीपणाचें राजकारण, प्रतिपक्षावर छाप पाडून त्याला कह्यांत आणण्याची त्यांची हातोटी या सर्व गुणांचा भरपूर पुरावा या शकावलींत सांपडतो. प्रतिपक्षीयांना त्यांनीं कारावासांत ठेवून छळलें, असा त्यांच्यावर वृथा आरोप आहे. फितुरीचा किंवा कटाचा भरपूर पुरावा हातीं असल्याशिवाय त्यांनीं कोणालाहि बंदिशाळा दाखविली नाहीं. बंदिवासांत डांबून ठेवलें तरी ज्याला त्याला त्याच्या इतमामाप्रमाणेंच ते वागवीत. सखारामबापू व सखाराम हरि, यांच्या बंदिवासांतील त्यांची मिजास पाहिली म्हणजे या विषयीं खात्री पटते.

सर्वांत महत्वाची व श्लाघनीय गोष्ट ही कीं, सगळ्याच प्रतिपक्षांशीं त्यांनीं अनेक वेळां समेट करण्याचा प्रयत्न केला; आणि ज्यांच्या ज्यांच्याशीं त्यांनीं करारमदार करून तडजोड केली, त्यांच्याशीं ते अगदीं कराराबरहुकूम वागले. नाना वचनाचे धड, त्यांनीं आपला शब्द कधींहि मोडला नाहीं. आणि दिलेला शब्द खालीं पडूं दिला नाहीं, अशी प्रतिस्पर्ध्यांचीच साक्ष आहे.

असें असतां मोरोबा, सखारामबापू, महादजी, दौलतराव आणि रावबाजी या सर्वांनीं नानांना वचनें देऊन, ती न पाळतां, तोंडघशीं पाडण्याचा प्रयत्न केला.

महादजीशीं तंटा नको म्हणून ते काशीयात्रेला जाण्यास सिद्ध झाले होते. रावबाजीशीं बोललेल्या प्रत्येक करारांत काशीला जाण्याची मोकळीक मिळावी, असें कलम नमूद असे. पण त्यांचा एकहि प्रतिस्पर्धी त्यांच्याशीं वचनाला स्मरून सरळपणानें वागला नाहीं. इंग्रजांना तिहेरी शह देण्याचें

कारस्थान रचून त्यांनीं इंग्रजांना पेंचांत आणले होतें. परंतु महादजीची बुद्धि फिरून पाटिलबावांनीं, आपलाच हेका चालवून सालबाईचा तह केला. 'तो तह पुरंदरच्या तहाहून हलका ठरतो. मग तळेगांवच्या तहाशीं तर तुलनाच करावयास नको' या नानांच्या हातच्या एका वाक्यावरून सगळचा गुणदोषावर चांगला प्रकाश पडतो.

छत्रपतींना नाना मानसन्मान देत नसत, सवाईमाधवरावाला त्यांनीं काचांत ठेवलें होते, इत्यादि आक्षेप या शकावलीवरून फोल ठरतात. नानांना धड आपल्या देशाचा नकाशाहि अवगत नव्हता आणि टोपीकरांच्या देशाची व त्यांच्या राजकारणाची मुळींच माहिती नव्हती, असल्या आक्षेपांतला फोलपणा सहज सिद्ध करतां येण्याजोगा आहे. त्यांच्याजवळ महत्त्वाच्या प्रदेशांचे व किल्ल्यांचे अगदीं हुबेहूब नकाशे तयार असत. आणि एखाद्या स्थळाचा नकाशा चुकीचा आहे असें कळतांच तो नकाशा दुरुस्त करून घेण्याची ते तजवीज करीत.

फ्रान्समधील राज्यक्रान्तींत १६ व्या लुईला ठार करण्यांत आलें. ही बातमी नानांस कळतांच त्यांनी त्यासंबधांत अधिक तपशील मिळविण्याचा प्रयत्न केला. पेशव्यांचा वकील विलायतेंत इंग्रजांच्या दरबारीं ठेवावा अशा विषयीं त्यांनीं चिकाटीनें प्रयत्न चालविला होता.

सारांश, पानपतचा वज्राघात, नानासाहेबांचा मृत्यु, राघोबाची बंडखोरी, माधवरावांचें अकालीं निधन, नारायणरावांचा खून व राज्यांत बजबजपुरी, इतक्या विविध संकटांतून त्यांनीं मराठेशाहीचें तारूं कुशलतेनें बचावलें आणि वैभवतीराला नेऊन पोंचविलें. नानांनीं पेशवाईचा दरारा आसेतुहिमाचल बसविला आणि नानांच्या सल्लामसलतीशिवाय कोणतेंहि महत्त्वाचें राजकारण घडेनासें झालें.

स्वतःची वृद्धावस्था, हरीपंतासारखा लष्करी सहाय्यकर्ता काळानें ओढून नेणें, महादजीच्या जागीं दौलतरावासारखा उल्लू, बालिश व विश्वासघातकी सरदार अधिकारपदस्थ होणें आणि ज्याच्या शब्दाला अळवावरच्या पाण्याइतकीहि स्थिरता नाहीं, असा हलक्या कानाचा बाजीराव पेशवा होणें असल्या चतुर्विध संकटांनीं चोहोकडून घेरल्यामुळे नानांची मुत्सद्देगिरी अखेर-

च्या चार वर्षांत चालेनाशी झाल्यास त्यास त्यांचा नाईलाज होता. ही विपरीत परिस्थिति जाणून नाना अधिकारत्याग करून काशीस जाण्यास अनेकदां सिद्ध झाले होते. यावरून त्यांना अधिकारलोभ नव्हता हें सिद्ध होतें. त्याच बरोबर कितीहि संकटें कोसळलीं तरी त्यांच्याशीं टक्कर देण्यांतली त्यांची चिकाटी व धीरवृत्ति व्यक्त होते.

असो. वेळासच्या मंडळींनी आपुलकीनें आणि नानांच्या विभूतिमत्वाच्या प्रेमामुळें, इतकीं वर्षें त्यांचा स्मृतिदिन साजरा करण्याची प्रथा चिकाटीनें चालविली आणि त्यांतून श्रीयुत के. बी. जोशी यांनीं स्वतः झीज सोसून आणि अत्यंत परिश्रम करून हा पन्नाशीचा वृत्तान्त लिहून प्रसिद्ध करण्याचें ठरविलें, त्यामुळें नानाच्या चरित्राचें सूक्ष्म दृष्टीनें संशोधन होऊन हा ग्रंथ तयार होऊं शकला. त्यांतल्या त्यांत **श्री. शं. ना. जोशी** यांनीं शकावली जोडण्याची कल्पना पुरस्कारिली आणि सुमारें १४० मराठी इंग्रजी ग्रंथांतील पत्रव्यवहाराच्या भाराभर गठ्ठ्यांतून मुद्द्यापुरतीं नेमकीं पत्रें वेंचून त्यांतून निवडक उतारे घेऊन नानांच्या कर्तबगारीवर आणि त्यांच्या मुत्सदेगिरीवर प्रकाश पाडण्याची मोठी कामगिरी केली, याबद्दल सर्व महाराष्ट्र-इतिहास-प्रेमी त्यांना धन्यवादच देतील.

पुणें.
२२-८-५०

ज. स. करंदीकर.

नाना फडणवीस शकावली

कांहीं चुकांची शुद्धि

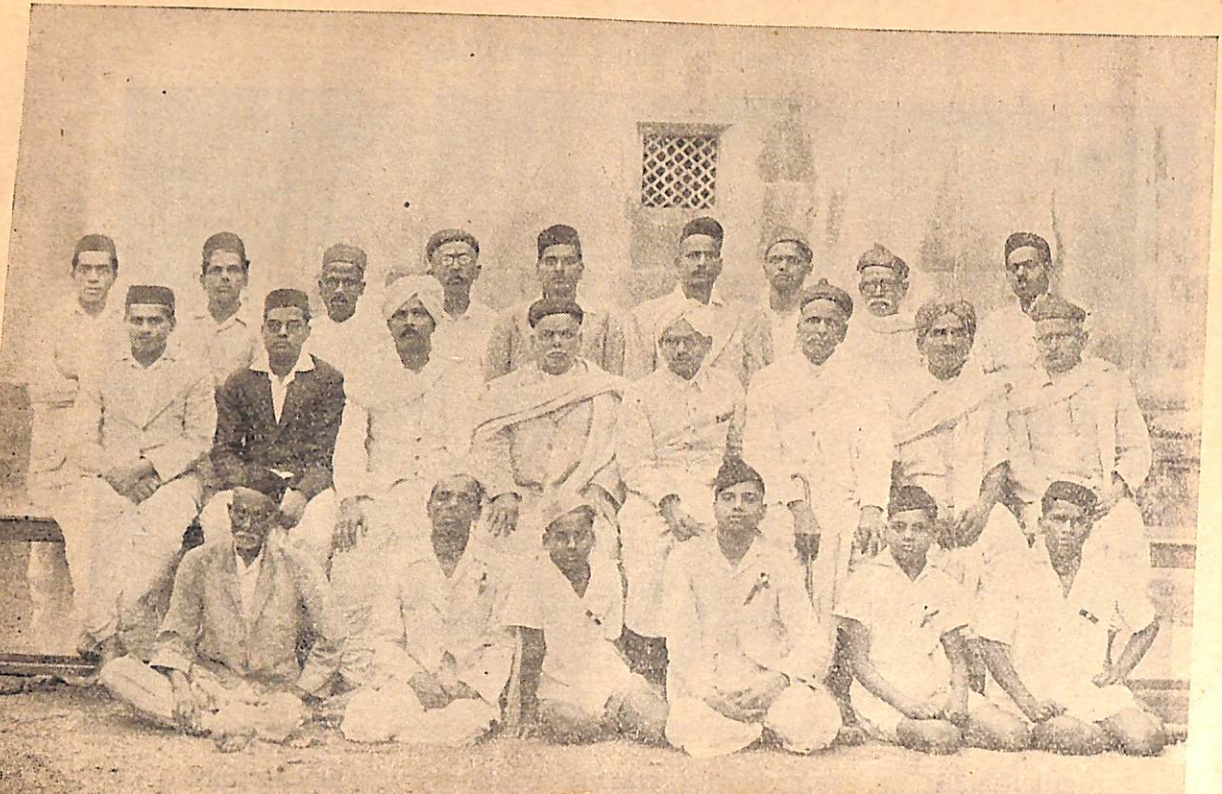
पृष्ठ	ओळ	चूक	बरोबर
९	१३	४६	४३
१२	१७	शुद्ध ५	शु. १५
२८	२४	इ. १७१२	इ. १७७२
४८	२५	साल मारी	साल मजकुरी
७३	२१	१७०१	१७००
,,	,,	१७७९	१७७८
७४	१८	याजा	याचा
१०२	१५	१७८०	१७८० डिसें. ७
१५५	१४	१७७९	१७८९
१६९	२६	शुा	वद्य

नाना फडणवीस   पंत प्रधान स. माधवराव   महादजी शिंदे

विश्वविद्यालय—सभागृह पुणें. गणेशखिंड—पुणं.

नाना फडणीस उत्सव–कार्यकारी मंडळ—वेळास इ. १९४५

बाळाजी जनार्दन भानू

अर्थात्

नाना फडणवीस संक्षिप्त शकावली

श. १६४१ श्रावण वद्य १३ भानुवासर इ. १७१९ आगष्ट २ (राजशक ४१ (४६) सु. ११२० रमजान २६) शाहू छ० चीं सनद–रामाजी महादेव व जनार्दन बल्लाळ भानू यांस नाणे मावळ पैकी वाकसई हा गांव बाळाजी महादेव–नानांचे आजे–हे बाळाजी विश्वनाथ प्रधान यांज बरोबर दिल्लींतील स्वारींत असतां युद्धप्रसंगीं जखमा लागोन मृत्यु पावले, सबब इनाम दिला. [इ. सं. पे. द. स. मा. पृ. १७४]

(१६६३ माघ वद्य ४ शुक्रवार) इ. १७४२ फेब्रु. १२
सातारा येथें बाळाजी जनार्दन ऊर्फ नाना फडणवीस यांचा रात्रीं १०॥ वाजतां जन्म. [कुंडली–केळकर यांचा 'राजा संग्रह'; नानांचें च. पृ. ६–७].

१६६८ वैशाख इ. १७४६ एप्रील
जनार्दन बल्लाळ फडणवीस यांस चिरंजीवाचे व्रतबंधाबद्दल बक्षीस [पे. द. ४५ ले. १५ पृ. ८४]

१६७३ .... इ. १७५२ नानांचा पहिला विवाह. वय १० (गद्रे यांची कन्या यशोदा) [काव्ये. सं. आत्मच. ले. १९२]

१६७७ फाल्गुन वद्य ३० इ. १७५६ मार्च ३० (जखर २८) नाना फडणवीस नानासाहेब पेशवे व दादासा० यांजबरोबर कोंकणांत स्वारीवर असल्याचें पत्र. मुक्काम दिजयदुर्ग. [शि. इ. सा. ३ ले. ३३७–३८]

१६७८ इ. १७५६
नानांचे वडील जनार्दनपंत यांचा उत्तर हिंदुस्थानांत स्वारीवर असतां मृत्यु. [ना. च. पृ. १०]

श. १६७८ मार्ग. शु. ८ इ. १७५६ नोवें. २९ सोमवार

पुणें येथें नानांस फडणविशीचीं वस्त्रें मिळतात. [ना. च. पृ. १०]

,, —इ. १७५७

श्रीरंगपट्टणच्या स्वारींत पेशव्यांचे बरोबर नाना फडणवीस [काव्ये. सं. आत्मच. ले. १९२]

१६८१ माघ शु. ८ इ. १७६० जाने. २५ (जखर ६)

नानांचे बुणगे-पथकाच्या हालचाली विषयीं लिहिणें, कीं, बुणगियाचा कारभार अनिवार, रव पडणें ते तीन कोस पावेतों, मनास येईल तिकडे जातील. यवनापासून पांचा कोसावर राहिल्यास ठीक. [पे. द. १ ले. ४७]

१६८२ (चैत्र शुा २) इ. १७६० मार्च १९

भाऊसाहेबांबरोबर नाना पानिपतकडे जाण्यासाठीं मातोश्री व कुटुंबासह निघाले. उत्तरेकडील क्षेत्रावलोकन, त्रिपथगामिनीचें स्नान व त्रिस्थली यात्रा हा हेतु. [ऐ. ले. सं. १. पृ. ३२ ले. २१. पटदूरहून शिंदखेड येथें. तेथून डेरेदाखल व तेथेंच दोनचार दिवस हिशेब अजमास मनास आणण्यासाठीं मुकाम व नंतर प्रयाण खं. १ पृ, २६४, खं. २ पृ. १५४]

,, —भाद्रपद शु. ६ इ. १७६० सप्टें. १५ (सफर ५)

नाना इंद्रप्रस्थ = दिलीहून चुल्ते बाबुराव यांस तिकडील सैन्यवृत्त कळवितात. सुजा लबाड, आपल्या सैन्याची हलाखी पोटाचें संकट इ. इ. [पे. द. २ ले. १३१]

१६८२ माघ शु. २ इ. १७६१ फेब्रु. ७ (जखर ३०)

सटवोजी जाधवराव नानांना लिहितात. तुमच्या पत्राप्रमाणें तुम्ही आम्ही समागमेंच (दक्षिणेंतील आपल्या) परगण्यांत जाऊं. चिंता नाहीं. परगण्यांतील आमची ठाणीं कायम आहेत. [पे. द. २९ ले. १]

श. १६८२ फाल्गुन शु. १४ इ. १७६१ मार्च १९ साबान (११)
नानांचा बुकिसराई येथें मुक्काम [खं. ६ ले. ४१०]

श. १६८२ फाल्गून वद्य ६ इ. १७६१ मार्च २७ (साबान १९)
नानांचें पुरुषोत्तमपंत नाना हिंगणे यांस शिरोंजजवळच्या मुकामाहून पत्र. कीं, सर्वस्व खर्च करून मातोश्रींचा शोध करावा, सोडवावी, यात्रा करविणें तरी करवावी हेंच पुत्रजन्माचें सार्थक. ग्रहस्थपण व भलेपण तुमच्या प्रमाणेंच आम्ही व वडिलानी पैशावर नजर न देतां मेळविलें. [खं. ६ ले. ४११]

,, —फाल्गुन वद्य १० इ. १७६१ मार्च ३१ (साबान २३)
नानांचें हरिपंत फडके यांस शिरोंज मुक्कामाहून पानपत लढाईचें वृत्त—(मेले कोण जखमी कोण ती यादी) श्रीमंत नानासा० माघारे फिरले हें चुकलें. आपण टोक्यास राहूं, अतःपर चाकरी नको. [पुरं. द. १ ले. ४१७]

१६८३ ज्येष्ठ शु. १५ इ. १७६१ जून १७ (जिलकाद १३)
नानांचा टोके येथें मुक्काम [खं. ६ ले. ४१५]

,, —आषाढ शु. ७ इ. १७६१ जुलै ८ (जिल्हेज ५)
विजयदुर्गाहून दादो हरी नानांना लिहितो ‘थोरले वर्तमान— नानासाा मृत्यु—अवतार समाप्त झाल्याचें आलें; शोकार्णवीं पडलो. आपण स्वाक्षरामृतवर्षणें संजीवन करणार खावंद आहेत.’ [पे. द. २ ले. १४७]

१६८३ —पिता जनार्दन माता रुक्मिणी यांचा पुत्र बाळाजी (नाना फडणीस) भानु ह्यांनीं गोदावरी नदी काठी कायगांव ह्या क्षेत्रीं श्री सिद्धेश्वर-प्रसादार्थ घाट बांधला. [संस्कृत दोन शिलालेख ऐ. सं. सा. खं. ५ पृ. ५ (वृषनाम संवत्सर इ. १७६१)] (जन्म पत्रिकेंत आईचें नांव ‘रखमाबाई’ असें दिलें आहे. शिलालेखांत श्लोक-रचनेसाठीं ‘रुक्मिणी’ हें नांव आलें असावें.)

श. १६८४ वैशाख वद्य १३ इ. १७६२ मे (इसने सवाल २६)

नाना नागोपंत यांस सुरतकर इंग्रजाविषयीं लिहितात, खुषकीचा जाहला. असा जलमार्गाचा बंदोबस्त, सुरतेचा वारा बंद करून व्हावा. बाहेरील इंग्रज कुमक करणार, त्यास मातबर फौज व गारदी असावे हें एकंदरीत लांबणीवर पडतें व मसलत वाढते. म्हणून सध्या सुरतकराकडील आलेल्या भल्या माणसा करवी सलूख करावा. गुदस्ताची बाकी घेऊन त्याहि मागील सालांच्या बाकीचा नाद लाऊन ठेवावा. पत्रोत्तरास दिवसगत लागली. कारण, आम्ही एक ल्याहावे, स्वारींतून आणीक सारखें उत्तर आलें. तर ठीक नाही. या करतां उत्तर आणवून पाठविलें. [पे. द. ३९ ले. ६]

,, –मार्ग. इ. १७६२ नोवें. डिसें.

राघोबादादा मुख्य झाल्याबरोबर जी कारभारांत उलथापालथ झाली तींत नानां कडील फडणिसी काढली [ऐ. ले. सं. १ ले. १३७ पृ. १५७ टीप]

,, –पौष वद्य ७ इ. १७६३ जाने. ६ (जखर २१)

माधवरावांचें नानांस पत्र कीं रायाजी पवार छावणीचे हंगामसमयीं न पुसतां गेला. करतां त्याचा सरंजाम जप्त करावा [इ. सं. पे. द. नि. का. पृ. ६१ यादी १२]

,, फाल्गुन इ. १७६३ फेब्रु.

निजामी सैन्याच्या येण्यामुळें पटवर्धन व गांवकरी गांव सोडून पळाले. नाना फडणीसहि लोहगडावर गेले. चित्रगुप्त म्हणजे फडणीस मोरोबा व नाना ह्यांचें कांहीं जडजवाहीर व द्रव्य पटवर्धन यांचजवळ रक्षणार्थ होते. (धाकटे चित्रगुप्त म्हणजे नाना. थोरले म्ह. बाबूराव.) [ऐ. ले. सं. १ पृ. ३०४, २८८]

१६८५ वैशाख व. ७ इ. १७६३ मे ४. निजामानें पुणें लुटलें. नाना लोहगडावर, वद्य ५ [पे. द. ३८ ले. ९१, ९२]

श. १६८५ ज्येष्ठ वद्य ८ इ. १७६३ जून ४ सु. ११६४ जिलकाद २१

नानांनीं प्रधान माधवराव यांजकडे कर्नाटकांत स्वारीवर ४३ ह. रु०च्या हुंड्या, पुण्यांत ऐवजाचा तोटा होता तरी, लष्करांतील निकड जाणून मुबादला करून पाठविल्या. त्याबद्दल माधवरावांची सोय व अर्थात् संतुष्टता झाली. [पे. द. ३८ ले. ९९]

,, –श्रावण वद्य १० इ. १७६३ सप्टें. २ (सफर २३)

नानांना ते सिंहगडच्या पायथ्यास कल्याण गांवीं मुकाम असतां फडणिसीचीं वस्त्रें घेण्यासाठीं थो. माधवराव साहेब पेशवे यांजकडून निमंत्रण [ऐ. ले. सं. २ ले. ३५५ व ३६३]

,, –भाद्र. वद्य इ. १७६३ सप्टें.

नाना फडणीस पैठण येथें मुकाम. पंचमीचा पक्ष करतील व येतील [ऐ. ले. सं. २ ले. ३६६ पृ. ६०७]

,, –भाद्र. वद्य इ. १७६३ सप्टें.

मोरोबादादा आले म्हणजे त्यांस व नानांस वस्त्रें द्यावीं असें श्रीमंत म्हणत असल्याचें गोपाळरावाचें गोविंद हरीस पत्र [ऐ. ले. सं. २ पृ. ६०९, ६१२]

,, –भाद्र. वद्य १३ बुधवार ११ घ इ. १७६३ आक्टो. ५ (सु० ११६४ रवल २७)

श्रीमंत माधवरावांनीं 'कार्यांत मन घालावें अशी आज्ञा केली. नाना व मोरोबादादा यांस त्यांनीं एक लक्ष दहा ह. रु. फडणिसी-उत्पन्नापैकी सरकारांत द्यावे असें होऊन फडणिशीचीं वस्त्रें दिलीं. खासे कलमदान, कीर्दीचा रुमाल, व स्वतंत्र राहुटी झाली. दादांनीं दिकती घातल्या होत्या. प्रथम नाना लष्करांत गेले. पण पुण्याचा कारभार म्ह. मुक्कामची फडणिशी नानाकडे व लष्करांतील फडणिशी मोरोबाकडे अशी वाटणी झाली. [भा. व. श. पृ. ५०, ऐ. ले. सं. १ पृ. २९७, ५५७, ५९६ ६२३, ६०९, ६१२]

श. १६८५ पौष शुा १ इ. १७६४ जाने. ४ सु. ११६४ जखर २९

बाळाजी जनार्दन यांचें १५ खंडी धान्य धामणगांव अकोले येथून पुणें येथ येत आहे; बैल १५० आहेत, जकात हंशील न घेणें. तसेंच इमारतीसाठीं लाकूड रायवळ गाडे घांटाखालून पुण्यास येत असतां अंताजी मल्हार दिा रामजी पवार यांनीं वडगांव येथें अटकाविले. तरी तेहि सोडून द्यावे व इतर तोडीव लाकडे आणूं देणें. [खं. १० ले. १५, १६]

,, –पौष वद्य १० इ. १७६४ जाने. २८ (सु. ११६४ रजब २४)

प्रधान माधवरावांनीं नानांस कळविलें की, अलिबहादरकडील पावलकर याच्या घराकडे गाड्यांकडील कारकुनाच्या घराचें पाणी येत असल्यास मना करणें. कटकट करूं न देणें [पे. द. ३९ ले. २१]

,, –माघ शुा ८ इ. १७६४ फेब्रु. १० (सु. ११६४ साबान ७)

राघोबादादा नानांना लिहितात, मौजे सिनोली हा गांव कुकाजी सिवराम यांस गुदस्ता तैनातेंत दिल्हा. तेव्हां त्या गांवचे कुरण सहजच त्याजकडे जाहाले. तरी तमाम कुरणाच्या चवकशींत ह्या कुरणास त्यांतील झाडासह अडथळा करूं न देणें [पे. द ३९ ले. २२]

,, –फाल्गुन शुा १२ इ. १७६४ मार्च १५ (आर्बा रमजान ११)

माधवरावसाहेबांनी नानांस लिहिलें सरकारचे वाड्याभोंवती आपापलें ठिकाणीं छपरें घालून राहतील त्यास राहूं द्यावे. नवी मातबर इमारत व खपरेल कोणी करूं नये. ज्याणी थोडीबहुत घरें बांधिली तीहि तूर्त असूं द्यावी. स्वारी पुण्यास आलियावर आज्ञा करणें ते करूं. कसब्यांत फार करून वतनदार आहेत. [पे. द. ३९ ले. २६]

,, –फाल्गुन वद्य १४ इ. १७६४ मार्च ३१ (सु. ११६४ रम. २७)

राघोबादादांचें नानांस पत्र–पुरुषोत्तमपंत हिंगणे वकील यांस शहाअबदालीकडे व जवाहरसिंग जाठाकडे बहुमानाचीं वस्त्रें ६ व हत्ती ३ देऊन पाठवावे [पे. द. २९ ले. ५४]

श. १६८६ चैत्र शुा १ इ. १७६४ एप्रील २ (सु. ११६४ रमजान २९)
प्रधान माधवराव नानांना लिहितात, बालाजी गोविंद खेर यांच्या बुंदेलखंडच्या मामलतीच्या महालवार याद्या पाठविल्या आहेत. त्याप्रमाणें सनदापत्रें देणें. पुढील वर्षी वैशाखांत व जेष्ठांत मिळून रु. २ लक्ष घ्यावयाचा करार केला आहे. लष्करांत उंट खरेदी केलें त्याचे रु. १४०२५ ची वरात द्यावी. [पे. द. ३९ ले. २५]

" —चैत्र शुा १५ इ. १७६४ एप्रील १६ (आर्बा सवाल १४)
नाना, पेशव्यांना कळवितात–दमाजी गायकवाडांकडे यावयाच्या पैशांतून त्यांस २ लक्ष जानोजी भोसले व १ लक्ष बसालतजंग यांना देविले होते व त्यांस मल्हारराव होळकर मध्यस्थ. पण ह्या पैकीं १० ह. पावले. व बाकीबद्दल गायकवाडावर वराता करून वसुलास कृष्णाजी नाईक कडून रवाना जाहाले. हली ऐवज करार केला त्यांत कदाचित् हा लावून घेतील तर हा ऐवज सरकारचाच आहे यास्तव विनंती. [पे. द. ३९ ले. २७]

" —ज्येष्ठ शुा ९ इ. १७६४ जून ८ (जिल्हेज ७)
नाना गोविंदराव खाजगीवाले यांस लिहितात, श्रीमंतांची आज्ञा नसतां मध्येंच लबाडी करून श्रीमंतांचें नांव करून पुरंदर किल्ला घेतला हा निश्चय लष्करांतून पत्रें आली तेव्हां जाहला. दादासाहेबांचे मनांत संशय वाढत चालले. बखेडा मातबर व्हावा असे डौल दिसतात. पाहाते अर्थी उभयतांहि श्रीमंतांचे मनांत कांहीं नाहीं. परंतु मध्येंच क्षुल्लक आहेत ते नानाप्रकारें उपद्व्याप करून संशय घालून कलह वाढवितात. [खं. १४ ले. ७२]

" —ज्येष्ठ वद्य १२ इ. १७६४ जून २६ (सु. ११६५ जिल्हेज २५)
नानांना माधवराव लिहितात, सरकार हांडे येथें १५ खंडी तुपाची नेमणूक दरसालचीच आहे व त्यांबद्दल ३ ह. रु.

कमाविसदारास कमी करावयाचे. हें तूप हांड्याहून ब्ऱ्हाणपूर, तेथून गंगथडीस नारोबाबाजीकडे व त्यांनीं पुण्यास पोंचवावयाचें. सध्यां हांडे दादासाहेबांनीं खाजगीकडे ठेवला व महादशेट वीरकर ह्यांनीं तूप द्यावयाचे व वीरकरांस ३ ह. कमाविसदारांनीं देऊन भाडेंहि भागवावयाचे. ते त्यांनीं न केले तर ढालाईत पाठवून भाडे वसूल करावें [पे. द. ३९ ले. ३१]

१६८६ ज्येष्ठ इ. १७६४ जून

सखाराम बापू नानांना कर्नाटकांतून लिहितात, आपण तिकडे आहेत तों काळजी नाहीं. [पे. द. ३७ ले. ३५, ४४]

,, —आषाढ शुद्ध ९ इ. १७६४ जुलै ७ (सु. ११६५ मोहरम ७)

माधवराव नानांना लिहितात, तुम्ही राघोबादादांच्या बोलावण्यावरून नाशकाकडे जाता तर जा. आम्ही तीर्थस्वरूपांस दोनच्यारदां लिहिलें कीं पुण्यासच जाऊन कमाविसदारांस तेथेंच बोलावून रसदांचा फडाशा करावा. पण ते न ऐकत. असो. तुम्ही जाऊन त्यांस समजाऊन ऐवज रवाना करणें. येथून रसदा ऐवजी वराता केल्या त्यांचे ऐवज मुदती प्रमाणें पावता करावा. [पे. द. ३९ ले. ३४ श्रावण वद्य ३ पहा]

,, —श्रावण शुा ३ इ. १७६४ जुलै ३१ (सु. ११६५ सफर १)

नानांचा मुक्काम नाशीक येथें [पे. द. ३९ ले. ३४]

,, —श्रावण शुा ६ इ. १७६४ आगस्ट ३

भवानराव प्रतिनिधींना त्यांचें प्रतिनिधीपद देवऊन नानांनीं त्यांचा रुसवा काढला [रि. उ. वि. १ पृ. ४३४]

,, —श्रावण शु. १२ इ. १७६४ आगष्ट ८ (सफर ९)

नाना गोविंदराव खाजगीवाल्याना लिहितात. लक्ष्मण कोन्हेराचे फाजील ७ लक्ष रु. ही गप्प. शोध केल्यास ४ ल. पावेतों होईल. शिवाय मुरादखानाची जहागीर जेव्हां त्यास कैद करून जप्त केली व लक्ष्मण कोनेरास सांगितली तेव्हां त्यांतील निदान ४० ह. रु. तरी त्यास रद्दकर्जी मिळाले. तात्पर्य, पाउण लाख

(१६८६ श्रा.) पावेतो जाजती देण्याबद्दल आम्ही विष्णु महादेव गद्रे यांसी बोलून ठीक केलें आहे. त्यास मामलत सांगण्याविषयीं संधान पाहून पत्र द्यावें. मर्जी नसली तर तितकेंच राहूं द्यावें. विष्णुपंताचें नांव व माझी चिटी प्रकट न करतां हें करावें. समयास सांगावें हि. खामखा नारो बाबाजी व लक्ष्मण कोनेरच्या उलट व्हावें असेंच करून ठेविलें आहे. [खं. १४ ले. ४]

,, –श्रावण इ. १७६४ जुलै (सु. ११६५ सफर)
बापू नानांना लिहितात, आपले लक्ष धरून कमाविसदारांच्या पाठी थोपटून सरकारकाम करतो. त्यास आमची इच्छा हीच होती की, सर्व कारभार आपल्या हातीं घ्यावा येणेंकरून सरकारकिफायत आहे. व तीच गोष्ट श्रीमंतांनीं केली. उत्तम जालें. [पे. द. ३७ ले. ४६]

,, –श्रावण वद्य ३ इ. १७६४ आगष्ट १४
श्रीमंत दादांनी नाना फडणीस ह्यांस पुण्याहून आपणासंनिध नाशिक त्रिंबकाकडे बोलावून घेतलें. रसदा घेणें वगैरे कारभार येथून येके जागीं राहून करूं, या अर्थें बोलाविलें [पे. द. ३७ ले. ४४; ऐ. ले. सं. २ पृ. ८८० आषाढ शुा ९ पहा.]

,, –भाद्रपद शुा ८ इ. १७६४ सप्टें. ३ (सु. ११६५ रवल ६)
माधवराव नाना फडणविसांस कळवितात, १७३४ तोफांचे गोळे, १॥ खंडी शिसे, १ खंडी १ मण दारू. पुनः २५७१ गोळे, ८ खंडी दारू व २॥ शिसे पाठविले ते सिरज येथून लष्करांत येतील. पण वसईहून विसाजी केशवाकडे एक नेहमींचा कारकून ठेऊन दारूगोळा आणवून त्यास नवी पुटे तयार करवून तो रवाना करणें. पुण्याचा कारखाना चालीस लाऊन नवी दारू करून वरचेवर पाठविणें. भाद्रपदांत पोचेसे कपडे पाठविणें. [पे. द. ३९ ले. ३७]

,, –भाद्र. शु. ११ इ. १७६४ सप्टें. ६ (सु. ११६५ रवल ९)
नानांचा नाशीक येथें मुक्काम [पे. द. ३७ ले. ४४ पण नाना लवकरच पुण्यास परत आले.]

श. १६८६ भाद्र. वद्य १३ इ. १७६४ सप्टें. २३ (सु. ११६५ रवल २६)
नाना फडणिसांचा मुक्काम भोगूर येथें. [पे. द. ३९ ले. ३७]

,, —आश्वीन वद्य ९ इ. १७६४ आक्टो. १९ (सु. ११६५ रखर २३)
राघोबा दादा नानांना कळवितात, पुस्तकाकडील लेखक तिघे व कारकून सदाशिव कृष्ण यांना वाड्यांतच भोजनास घालून कागद, शाई वगैरे सामान लागेल तें देणें [पे. द. ३२ ले. ३३]

,, कार्तिक शुा १५ इ. १७६४ नोवें. ८ (सु. ११६५ जवल १३)
नानांना माधवराव प्रधान लिहितात, हैबतराव निंबालकरांचे वकील त्रिंबक जगन्नाथ हे बीड येथें असतात; त्यांस रु. ५०० खर्चास बीडप्रांतीं कोणाकडे येणें असेल तर त्याकडून, नाहीं तर दुसरें ऐवजीं पावते करणें [पे. द. ३९ ले. ४३]

,, —कार्तिक शु. १५ इ. १७६४ नोवें. ८ (सु. ११६५ जवल १३)
थो. माधवराव नानांना पुण्यास पत्र पाठवून ३० खंडी दारू व बाण तयार होतील तितके मागवितात. [पे. द. ३७ ले. ५४]

,, —मार्गशीर्ष शुा १ इ. १७६४ नोवें. २४
राघोबादादा नानांना लिहितात, पुरंदरचे मोर्चेबंदीस राजाराम गोविंद पाठविले. तरी त्यास दारू, शिसे लागेल तें पुण्याचे कोठारांतून द्यावें [पे. द. ३९ ले. ४४]

,, —मार्ग. व. १० इ. १७६४ डिसें. १८ (सु. ११६५ जखर २४)
दमाजी गायकवाड यांजकडे ५। लक्ष रु. येणें. पैकीं २। लक्ष आमचे स्वारीचे नालबंदीस पाहिजेत. तरी गायकवाडांवर इतरा कोणाची वरात न करणें म्हणून दादांचें नानांना पत्र [पे. द. २९ ले. ७६]

,, मार्ग. वाा १० इ. १७६४ डिसें. १८ (सु. ११६५ जखर २४)
नाना वेंकाजीपंत पोतनीस यांस लिहितात, त्रिंबक नारायण मंत्री यांजकडील ऐवजाची घालमेल झाली नाहीं व ज झालें तें श्रीमंतांकडूनच झालें आहे. पुण्याचे खर्चाची ओढ असता

वाईचा ऐवज यावयाचा तो तुम्हाकडे दिला आणि पुढील मुदतीचा पुण्याचे खर्चास लागला. असें असोन तुम्ही कांहीं लिहितां हे अपूर्वात आहे. सातारा खर्चास ऐवज जरूर असावा हेंच लक्ष आमचें आहे. [पे. द. ३९ ले. १३३]

श. १६८६ पौष शु. १३ इ. १७६५ जाने. ५ (सु. ११६५ रजब १२)
बाळाजी जनार्दन फडणीस यांजकडे मौ० घोटवडे (तर्फ आश्र आधारणें) हा गांव पूर्वी प्रमाणें आहे. पण साल मजकुरा पुरतें ह्या गांवचें पीक मात्र नरसी रघुनाथ याजला देऊन त्याचे पैशाची फेड माधवराव पंतप्रधान यांनीं केली. [भानुफडणीस बेलबाग संस्थान संग्रह अप्रसिद्ध कागद]

,, –फाल्गुन शुद्ध ३ इ. १७६५ मार्च २४ (रमजान १)
नाना गोपिकाबाईंना लिहितात, गुदस्तां पुणें जाळल्यामुळें रावसाहेब पुण्यास न आलें. यास्तव पुण्याची वस्ती यथास्थित न जहाली. फुटकी आहे. तशांत समीप पुरंदरचा दंगा. दहशत खाऊन लोक तजावजा. पण नारायणराव आल्यामुळें लोक धीर धरून घरें बांधूं लागले. अशांत आपण नारायणरावांस बोलावतां. तेव्हां लोकांस धीर पुरोन गांवची भरवस्ती होईल म्हणून पाठवूं नये. आपणच येथें यावें. रावसाहेबांची पत्रें कीं, लष्करांत पैका नाहीं तो पाठवा. [ऐ. ले. सं. ३ ले. ५६०]

,, –फाल्गुन शुा ८ इ. १७६५ फेब्रु. २८ (खमस रमजान ७)
मालवण इंग्रजानीं घेतलें. तें त्यांस २ लक्ष किंवा अधिकहि देऊन परत घेण्याची बोली चालली आहे असें नानांना कळविलें. [पे. द. ३९ ले. ४९]

१६८६ इ. १७६४
बाळाजी जनार्दन = नाना फडणविस गोविंदरावतात्या लिमये खाजगीवाले यांना कळवितात, माधवराव प्रधानांचें पत्र कीं, पुरंदरीं दागिने होते त्यांपैकीं पुण्यास आले ते वजा करून

बाकीच्यांची याद दादांना समजवावी. कन्नड-फुलमरी, पैठण, बीड व वऱ्हाडचे गांव इत्यादि ३॥ लक्ष रु. चे चिंतोपंताचें मार्फतीनें बोलतात. चेहलद्दू निराळे; चिंतोपंतांना मी येण्याच्या आधी खानदेशच्या वसुलाची जी तेरीज धरली ती मी आल्यावर ६०।७० ह. नीं वाढविलीं व विल्हेस लाविली [खं. १४ ले. ४६]

१६८६ इ. १७६४

नानांनी माधवराव स्वारीस कर्नाटकांत गेल्यामुळें पत्नी रमाबाईंची खाण्याचीं विड्याचीं पानें खर्चयादींतून रद्द केलीं. [लोक हि. ऐ. गो. भा. १ पृ. ३०]

१६८७ कार्तिक शु. २ इ. १७६५ आक्टोबर १६ (रखर २०)

नानांनीं ४ ला. २७ ह. च्या हुंड्यापैकीं २७ ह. चें ठिकाण लावावें असें माधवरावांस लिहिलेवरून माधवराव सर्व हिशेब कळवितात व २७ ह. चा भरणा करावा हें सुचवितात [पे. द. २० ले. १५५]

,, –मार्ग. शु. ५ इ. १७६५ नवं. २७ (सु. ११६६ जखर १३)

नाना फडणीस यांजकडे मौजे घोटवडे (प्रा पाली) येथील खोती आहे. म्हणून सिलेदार व रहदारीच्या लोकांस माधवरावांनीं बजाविलें आहे कीं ह्या गांवास जातां येतां हजर बेगारीचा वगैरे उपसर्ग न लावणें. [भानूफड० बेलबागसंस्थान संग्रह अप्र. कागद]

,, –फाल्गुन वद्य १० इ. १७६६ मार्च ६ (सु. ११६६ रम. २४)

नानांना किल्ले देहरसानी येथील सबनिशीकडील फडणिसी सांगितली [थो. मा. रो. १ पृ. ४१]

श. १६८८ अ. चैत्र वद्य ३ इ. १७६६ मार्च २९ सु. ११६६ (सवाल १७)

पुण्यांत विष्णूचें देवालय करून लहानशी पुष्पवाटिका करावी व त्यासाठी बुधवारांत मानाबाईची जागा रिकामी ती त्यांच्या संतोषें घेऊन देवालयास काम लाविलें. ही जागा

(श. १६८८ अ. चैत्र) द्यावयाची नव्हती. परंतु तुमचे भिडेस्तव देणें प्राप्त. ही पागेस्तव ठेवली होती. बरें, आतां तुम्ही करतां हेंहि उत्तम. [भानु फडणीस बेलबाग सं. हस्तलिखित संग्रह अप्र. हें बांधकाम ४ वर्षे चाललें होतें. भा. वर्षांत आलेली श. १६८७ तील नोंद ह्यामुळें चिंत्य वाटते.]

,, —अ. चैत्र वद्य ८ इ. १७६६ एप्रील ३ (सु. ११६६ सवाल २२)

नाना फडणविसांनीं बाबूजी नाईक बारामतीकर ह्यांस त्यांनी हैदराशीं कारस्थान केलें, प्रतिनिधीबाबत खोटेपणा केला, ह्याबद्दल, मुलामाणसांसह पकडून त्यांची घोडी, दागिने आणविली ती याद [पे. द. ३७ ले. ९५, ९९; ऐ. ले. सं. ३ ले. ६४१]

,, —चैत्र शुा १४ इ. १७६६ एप्रील २३ (सु. ११६६ जिलकाद १३ पोंच)

नाना विषयीं माधवरावांचा आपलेपणा व नानांची दिनचर्या— श्रीमंत म्हणतात 'नानाचें पुण्य अधिक. उव्हाला = आळस चालढकल—माहीत नाहीं. स्नान संध्या करतात. प्रातःकालीं स्नान, प्रहर दिवस पर्यंत देवपूजा, तदोत्तर दोन प्रहरपर्यंत कारभार. मग भोजन, नंतर घटकाभर कारभार. मग चार घटका निद्रा. फिरोन संध्याकालपर्यंत कारभार. तदोत्तर संध्या. नंतर पुराण. मध्यरात्र नित्य निजावयास होते. श्रीमंतांची नित्य संतोष मर्जी. समयीं गोष्ट निघाली तर 'ये समयी नाना काय करीत असतील' असें श्रीमंत विचारतात. परंतु वैपरित्य गोष्ट मुखांतून कधींहि ऐकण्यांत आले नाहीं. असें असता, 'नानावर यख्तियार टाकला त्यामुळें गर्व फार जाला. चिठ्या माडीवरून खालीं, खालून वर टाकाव्या, बाल्याचे पडदे;' अशा गोष्टी कधीं निघाल्या नाहींत. एकान्ती ज्या जवळ श्रीमंत बोलले त्या प्रामाणिकानेंच स्वामिजवळ सांगितल्या हें श्रीहरी जाणें. श्रीमंतांचा विश्वास कांहीं आहे तो आपले ठाई, असें कोठेंहि बोलण्यांत दिसतें. [पे. द. ३९ ले. ६१]

श. १६८८ आश्वीन . १७६६ आक्टो. नाना हुबळीचे ताळेबंद पाहतात
[ऐ. ले. सं. ३ पृ. ११०१]

,, –मार्ग. वद्य १३ इ. १७६६ डिसें. २९ (सु. ११६७ रजब २६)
बाबूजी नाईक यांजकडून १ ल. १३ ह. नख्त सरकारांत आले. पैकीं ४० ह. रु. ची वरात अलाहिदा होईल बाकी ८३ ह. देविले. बाकी कर्ज घेऊन देणें. ऐवजाकरतां गोविंद शिवराम यांचा खोळंबा न करणें असें नानांना पत्र [पे. द. ३९ ले. ७२]

,, –पौष शुा २ इ. १७६७ जाने. २ (रजब ३०)
बाबूजी नाईक यांजकडील यादवराव याजपासून ५ ह. रु. नजर घेतली तो पैका माघारा देण्याविषयीं थो. माधवरावांचें नानांस पत्र [खं. १४ ले. ७३]

,, –पौष शुा ३ इ. १७६७ जाने. ३
सखारामबापूंचा पुत्र अकोपंत नानांना लिहितो, वंदनगड येथील बेगमीस लाकडे पाहिजेत ती मेढे खोरियांतून आणूं. पत्र द्यावें. [पे. द. ३६ ले. ३०८]

,, –माघ वद्य ९ इ. १७६७ फेब्रु. २३ सु. ११६७ रमजान २३
नानांनी वे. रा. मोर जोशी यांजकडून पद्मपुराणाचे (मधील) गणपती–सहस्रनाम लिहून घेतले. [पे. द. ३२ ले. ३७]

श. १६८८–८९ इ. १७६६–६७
नानांनी हरिपंत तात्याकडे स्वारींत. शागीर्द, ढालाईत, जिलबी, कारकून, शिलेदार, मुत्सद्दी, प्यादे, निलकंठ महादेव, सखारामपंत यांचे सरंजाम, खंडण्याचे कागद, फडांतील नवी जुनी कामकरी माणसें इत्यादींच्या हिशेब, तेरीज, सर-तेरीज, पट पाठविले ती नोंद [पे. द. ३९ ले. ७८]

१६८९ चैत्र शु. १५ इ. १७६७ एप्रील १४ (जिलकाद १४)
माधवराव प्रधान नानांना कर्नाटकांतील स्वारीत मुलूख सुटला किती (३० ल.) राहिला कोणचा (जगदेवसरकार), खंडण्या व ५८ ल. कर्ज किती घेऊन खर्च चालला. एक

हैदरची मामलत राहिली. पण दिवस शेवटचे आले. अशा संबंधी कळवून २५ ल. रु. मागवितात [भा. व. ऐ. पत्र. व्य. ले. १०८]

श. १६८९ वैशाख वद्य ३० इ. १७६७ मे २७ (जिल्हेज २८)

चितो विठल रायरीकर यांस सरंजाम नाहीं म्हणून ते स्वारीत येणें कैसें होतें असें म्हणतील तर नाना फडणवीस यांस (सांगून) माणसें, उंटे, घोडी, वगैरे देऊन त्यांची रवानगी करावी असें हरिपंताचें म्हणणें. [खं १३ ले. ९०]

,, –ज्येष्ठ शु. ३ इ. १७६७ मे ३० (मोहरम १ समान)

दादांचें नानांस पत्र—मल्हाररावांनंतर तुकोजी होळकर यास सरदारीचीं वस्त्रें येथें (मांडवगड) दिलीं. तरी त्याचे महालास व गांवखेड्यास जप्ती वा उपसर्ग न लागावा [पे. द. २९ ले. १८३]

,, –भाद्र. वद्य १४ इ. १७६७ सप्टें. २१ (सु. ११६८ रखर २७)

प्रधान माधवरावांनीं दोन वर्षां पूर्वीं (श. १६८७) समस्त सावकारास हैदराकडील आलेल्या खंडणीपैकीं रुपये देऊन फेड करण्याचा करार जाहला होता. त्याप्रमाणें गतवर्षीं (श. १६८८) येवच दिस्हा. पण रामकृष्ण गंगाधर ह्यास ७ ह. रु. द्यावयाचे ते देऊं नयेत अमानत ठेवावे असें म्हटलें होते. तरी आतां ते त्यांस द्यावेत. [पे. द. ३९ ले. ८९]

,, –आश्वीन शुा २ इ. १७६७ सप्टें. २५ (पौ. जवल १)

नानानीं मोरोबादादा यांस परगणे उमरखेडची मामलत कृष्णाजी अनंत तांबे यासच १५ ह. रु. देण्याविषयीं स्पष्टतां-पूर्वक लिहिले. [पे. द. ३९ ले. ९०]

,, –आश्वीन वद्य ४ इ. १७६७ आक्टो. ११ (सु. ११६८ जवल १७)

सातारा, नगर, ताथवडा, चंदन, सिवनेर तालुका येथें राघोबादादांचे लोक होते ते उतरवून नवे माधवरावाकडील ठेविले. ती पट नगरचा किल्ला पेडगांवासह घेतला हे नानांस कळविलें [पे. द. ३९ ले. ९१]

श. १६८९ आश्वीन वद्य १२ इ. १७६७ आक्टो. १९ (सु. ११६८ जवल २५)

बालाजी जनार्दन भानू महाजन वेळास यांस भगवंतराव त्र्यंबक प्रतिनिधींनी मौजे वेणेगांव-तर्फ उंबरज प्रांत कऱ्हाड-हा गांव, तेथील जिल्हेचा खालसा अंमल व स्वराज्य निमे व मोकासा तिजाई वसतगडा बाबत व महाल मजकूर व इतर बाब व साहोत्रा घासदाणा व स्वारीपटी व इनामतिजाई इत्यादि सर्व हक्क उत्पन्नांसह श्रीविष्णु-पुणें पेठ बुधवार-च्या पूजा नेवेद्याच्या बेगमीसाठीं दिला. तो भानूंच्या विद्यमानें चालावयाचा आहे. [फडणीस भानू बेलबाग संस्थान संग्रह अप्र. का.]

,, -पौष शुा २ इ. १७६७ डिसें. २३ (साबान १)

नानांनी बाजी गोविंद बुंदेले यांजकडे हिंदुस्थान (माळवा-देखील) मधील नवे माहाल सरंजाम कोणास दिले, सरकारांत किती व कोणते राहिले, पानिपतचे स्वारींत भाऊसाहेब यानी लक्ष रु. ची वरात दिली होती त्याचा फडशा कसा, हा सर्व झाडा मागितला त्याचा खुलासा [पे. द. २९ ले. १९४ अ]

,, -माघ शुा १५ इ. १७६८ फेब्रु. २

विश्वासराव दाणी राजेबहाद्दर यांस पुण्याहून बाळाजी शंकर लिहितो—पुणें दरबारीं फडणिसांचें वळण भारी. नाना फडणीस यांजवर सर्व यकत्यार आहे. त्यांनीं सांगावें तें प्रमाण [पे. द. २९ ले. २००]

,, -फाल्गुन शुा २ इ. १७६८ फेब्रु. २० (रमजान १)

नानांचें विश्वासराव लक्ष्मण दाणी यांस पत्र कीं, रसदेचें बोलणें श्रीमंतापाशीं झालें त्या वायद्याप्रमाणें ऐवज सरकारांत पावल्यास सचोटी वाढून श्रीमंताची कृपा विशेष होईल. [पे. द. २९ ले. २०६]

,, -फाल्गुन शु. ११ इ. १७६८ फेब्रु. २८ सवाल ९

बुंदेलखंडांतील फडणीसी नारो देवजी यांना मिळावयाची तर तसें नानांचें पत्र आलें पाहिजे असें तो म्हणतो [पे. द. २९ ले. २०२]

१६९० अ. श्रावण वद्य ५ इ. १७६८ आगस्ट ३ (सुा ११६९ रवल १९)
सातारा येथील राजमंडळाची फडणिशी बाळाजी जनार्दन व बाबुराव राम यांचकडे पूर्वीप्रमाणें दिली. मध्यंतरी सखाराम भगवंत यांजकडे होती ती दूर केली. [थो. मा. रो. १ पृ. ५३].

,, –आश्विन शुा १४ इ. १७६८ आक्टो. २४
नाना फडणीस यांनी ढालाईत पाठवून गोपाळपंतास हिसेबाकरतां गडावर नेले. पण श्रीमंत राजश्री बज्याबा याणी रुमाल खाली आणिले, ते सरदीनें कुजलें, त्याला पांचसात वरसे जाली. इत्यादि इत्यादि [पुरं. द. ३ ले. ९१]

,, –कार्तिक वद्य १४ इ. १७६८ डिसें. ८ (तिसा रजब २७ पाा)
माधवराव प्रधान नानांना पंढरपूर येथें आल्याचें व सुरापुरास जाणार असल्याचें कळवून. नागपूरकर भोसले यांजकडील देवाजीपंत येईल तरी दो तिहीं तऱ्हेनें बातमी राखण्याबद्दल बजावितात. [ऐ. पत्रव्य. ले. ११५ पुस्तकांत वद्य १० व ता. ३ पडली आहे]

,, –मार्ग. शुा १ इ. १७६८ डिसें. १० (सु. ११६९ रजब २९)
जीवनराव सेटयाजी आटोळे व जगजीवन पवार ह्यांनी त्यांजकडील पैसे न दिले तर किल्यावर अटकेत ठेवणार हें ठीक आहे. रु. दिल्हे तर पका जामीन घेऊन मोकळे करणें, असें माधवराव नानांस लिहितात. [पे. द. ३९ ले. ११८. पुस्तकांत चुकून १७६९ पडलें आहे.]

,, –(मार्ग.) शुा ५ इ. १७६८ डिसें. १४ (साबान ४ तिसा)
हरिपंत फडके मार्डी मुक्कामाहून (जि. सोलापूर) नानांस विचारतो. आपली प्रकृती कसी काय आहे, ऐकतो कीं, समाधान नाहीं. त्यावरून कालजी लागली आहे. तरी लिहून पाठवावे. बलवंतराव वैद्य लष्करात आहेत, मोरोबादादांस औषध चालू आहे. [पे. द. २० ले. २०७]

श. १६९० मार्ग. शु. १० इ. १७६८ डिसें. १९ (शक, सर्वधारी सु. ११६९ साबान ९)

नाना फडणीस महाजन वेळास यांना रघुनाथराव घनःशाम मंत्री यानीं मेणोली गांवचा आपला खालसा अमल, स्वराज्य देखील सावोत्रा नाडगौडकी हे हक्क जे रात्रपत्री इनाम आहेत ते दिले. [भानुफडणीस संस्थान बेलबागसंग्रह अप्र. कागद]

,, –मार्ग. वद्य २ इ. १७६८ डिसें. २५ (सु. ११६९ साबान १५)

गायकवाडकडील महालाचा बंदोबस्त करतां भडोचकर मोगलांचें, खानदेशांतील दाभाडे, टोके व भिल्ल यांचे पारिपत्यासाठीं प्रत्येकीं दोनशें राऊत पाठवितां, उत्तम आहे. असें माधवरावांचें नानांस पत्र [पे. द. ३९ ले. ११९ पत्रांवर पुस्तकांत . १७६८ पाहिजे १७६९ पडला आहे.]

,, –मार्ग. व. ७ इ. १७६८ डिसें. ३० (सु. ११६९ साबान २०)

भगवंतराव त्र्यंबक प्रतिनिधींनी नानांना मेणोली गांवचाच जिल्हेकडील अमल, घासदाणा सुभेमजकूर व स्वारीपटी–सह दिला. [भानूफडणवीस सं. बेलबाग संग्रह अप्र. कागद]

,, –पौष शु. ५ इ. १७६९ जाने. १२ (सु. ११६९ रमजान ३)

नाना फडणविसांना वाईचे देशपांडे हैबतराव भवानीशंकर व वेंकाजी गिरमाजी ह्यांनी मेणोली गांवची त्यांची देशपांडे वतनाची जमीन, अदिलशाही काठीनें मोजणीचीं, बिघे ६०, थल राजाबुरजा, ही सर्व हक्क उत्पन्नासह दिली [भानू फडणीस बेलबाग संस्थान संग्रह अप्र. कागद]

,, –पौष शुा १३ इ. १७६९ जाने. २० (सु. ११६९ रमजान ११)

माधवराव नानांना कळवितात, महादजी शिंदे यांजकडे परगणे येदलाबाद हा सरंजाम म्हणून असतां जप्ती कां केली तरी मोकळा करणें व वसूल घेतला तोहि त्यांच्या कमाविसदारास देणें [पे. द. ३९ ले. १०३]

१६९० पौष वद्य ३ इ. १७६९ जाने. २५ (सु. ११६९ रमजान १६)
नानांच्या विचारण्यास माधवरावानीं कळविलें—गदवालची खंडणी २० ह. वर न करणें. रंभाजी निंबालकराकडील यैवजाविसीं येथें सर्वच निंबालकर आले आहेत त्यासी बोलून मग लिहितो. हैदरनाईकाचा हवाला २ ल. १७ ह. ७२५ रु. चा, त्याचे तोडजोड करून होन नख्त करून एवज घेतला हें ठीक केलें. मौजे टाकलीच्या सिवेच्या सेरणी बाबत १२ शें. रु. करार, तरी गणेश गंगाधरच्या पागेकडे नालबंदी पोग्यांची, तो जमाखर्च लष्करांत आला [पे. द. ३९ ले. १०४]

,, –पौष वद्य ८ इ. १७६९ जाने. ३० (सु. ११६९ रमजान २१)
नानांस माधवरावांची आज्ञा कीं, राघोराम ह्यांचें घर बागणी नजिक इस्लामपूर व पालेकर यांचें घर चांभारगोंद्यांत आहे. तीं घरें आंतल्या वस्तभाव सुद्धां जप्त करावीं. कारण, महादजी शिंद्यांचे पदरचे हे दोघे असतां त्यांच्यावरच चालून गेले व मेलेहि. पण घरें वगैरे जप्त करावीं. [पे द. २९ ले. २२९]

,, –पौष १७६९ जाने.
—श्रीमंत नाना फडणीस पुण्यांत कारभारास आहेत. दुसरे कोणी नाहीं. त्यांचा फर्मास श्रावणमासी आपणांस लेहून पाठविली. ते बहुतच रागे. तरी लहानपणचे इष्टत्वे फर्मास जरूर पाठविणें [पे द. २° ले. २११]

,, –माघ शु. ६ इ. १७६९ फेब्रु. १२ (सु. ११६९ सवाल ४)
माधवरावांचें पत्र नानांस, कीं, सिंहगडास सर्व वस्तभाव सुद्धां, दादासाहेब, सौ. काकूबाई वगैरे सह जाणे. [ऐ. ले. सं. ले. ७९० व ७९१; पे. द. २० ले. २६१]

,, –माघ शु. ११ इ. १७६९ फेब्रु. १६
परगणे आंबडापूरचा सरदेशमूख, मोकासदार व साहोत्रावाला लक्ष्मण खंडेराव हा लिहितो—नाना, तुमच्यामुळे श्रीमंत पेशवे तीर्थरूपावर कृपावंत झाले. व नागपूरकर भोसले यांजकडील

४ माहाल जप्तीचे सांगत होते. पण आपल्या विद्यमानें कर्तव्य तें करावें हा तीर्थरूपांचा हेत. आपलें ममतेचें पत्र महिपत प्रल्हादास यावे म्हणजे ते चालवितील [पे. द. २० ले. २२४]

—माघ वद्य ११ इ. १७६९ मार्च ४ (सु. ११६९ सवाल २४)
संगमरवरी बंगला व शहाजाद्याच्या कबरेची माहिती. लांबीं, रुंदी, धोंडा जात इ. पण तो आणण्या जोगा नाहीं. [पे. द. ३९ ले. १०७]

—फाल्गुन शुा २ इ. १७६९ मार्च १० (सु. ११६९ जिलका १)
नव्या तोफांचा कारखाना. तोफेचे दळ पातळ होऊं नये म्हणून २।। तसू आंतील अंगास व मोहरीचे कंगणीसुद्धां ४ तसू जाडी धरून काम चालविले. हें भांडें दळदार होईल. पण स्वारीस भारी होईल. म्हणून २ तसू दळ कंगणी १।। तसू. पंचरसांत तांबे फार पडेसे करावे. रस चांगला जालिया वोततां भांडेंहि चांगलें वोतेल. [पे. द. ३९ ले. १०८]

—फाल्गुन शु. २ १७६९ मार्च १० (जिलकाद १)
मुक्काम बोदवड येथून शिवराम नारायण हा नाना फडणीसास कळवितो—पेशजी मोठी गडबड झाली तेव्हां वाबले वगैरे सरदार ठेवले. आतां निरोप दिल्हा. त्याउपरी विठल बल्लाळ २ ह. फौज सडी करून जलगावापासून ८ कोस सोनाले घेऊन तेथें ठाणें घातलें. ह्यानें बऱ्हाणपुरास शह पोहचेल हें जाणून नेमणुके शिवाय नवीन प्यादे, पथके ठेविलीं आहेत. शहरास बंगाल्यांतील व वऱ्हाडचे मार्गी रेशीम एक बैल आल्यास २७ रु. हासील होता. गडबड झाल्यामुळें हें उत्पन्न बुडेल [पे. द. २० ले. २१५, २२१]

—फाल्गुन शुा ११ इ. १७६९ मार्च १८ (सु. ११६९ जिलकाद९)
नानांस रामचंद्र गणेश व विसाजी कृष्ण यांचे स्वारीखर्चास ४० ह. रु. देण्याबद्दल माधवरावांचें पत्र [पे. द. ३९, १०९]

श. १६९० फाल्गुन शुा १२ इ. १७६९ मार्च १९ (सु. ११६९ जिलकाद १०)
हरि बलाल फडके कनकापूराहून नानाना लिहितो, तुमचे तर्तुदीस व मेहनतीस दुसरियानें दोष ठेवावा असें नाहीं. श्रीमंतांची खातरजमा आहे, पागेचे अधिकारी कुपियांत (गुप्तपणें), काय कळवीत असतील तें कळावयाचें नाहीं. परंतु, त्यानी काय लिहिणें आहे ? श्रीमंत कधीमधी गोष्ट काढतात. मर्जींत अंतर नाहीं. [पे. द. २० ले. २५६]

,, —फाल्गुन शु. १४ इ.१७६९ मार्च २१ (जिल्काद १२)
रामचंद्र गणेश व विसाजी कृष्ण ह्याचे पंचगूस (गोदा उत्तर तीर) हून नानांना २० ह. रु. तोफखान्या करतां पाठविले [पे. द. २९ ले. २३१]

,, —फाल्गून वद्य ५ इ. १७६९ मार्च २७
नानांच्या घरीं भोसल्यावरील स्वारीस निघतांना श्रीमंत थो. माधवराद यास मेजवानी झाली. ते समई बकुलीच्या फुलासारखे बुटी पागोटे जे ते फार दिवस बांधत होतें.– त्या प्रमाणें दुसरें करावें. वरकडहि कांहीं मेवेजात येईसी असली तर पाठवावी. [पे. द. २० ले. २५७]

१६९१ चैत्र शु. १ इ. १७६९ एप्रील ७ (सु. ११६९ जिलकाद २९)
(थो. माधवराव स्वारींत असले तरी पुण्याचे राजघरचे व राज्याचे वार्षिक वगैरे जमाखर्चाचे अजमास रावांनीं पाहून मंजूर झाल्यानंतर पुढें तशी व्यवस्था व्हावयाची व हें काम नानांचे कडे असे. त्याप्रमाणें) हरिपंत फडके नानांस लिहितात जमा-जर्चाचे अजमास तुम्ही पाठविले ते श्रीमंतानी व मोरोबादादानीं पाहिले. [पे. द. २० ले. २७५]

,, —चैत्र वद्य ७ इ. १७६९ एप्रील २८ (सु. ११६९ जिल्हेज २०)
(नानांचेकडे सर्व प्रकारचें बारीक मोठें काम असे–) हरिपंत नानांना लिहितात, श्रीमंताचे धोत्रजोडे पावले. श्रीमंतांचा पोषाक तयार होत आहे. हें कळलें. हैद्राबादबद्दचींहि पत्रें मिळालीं. [पे. द. २०. ले. २८०]

श. १६९१ चैत्र वद्य ९ इ. १७६९ एप्रील ३० (सु. ११६९ जिल्हेज २२)
नानांस माधवरावांनीं कळविलें कीं, हैद्राबादचा वकील आपाजीराम हा कराराप्रमाणें वागला नाहीं. सबब त्याजकडे असलेलें इनाम गांव व मुकासा सरकारांतून आहे ते कमाविसदाराकडून जप्त करावे. [पे. द. ३९ ले. १११]

,, –वैशाख शुा १ इ. १७६९ मे ७ (सु. ११७०)
गंगा विष्णु वैद्य नानांना लिहितात, महादजी शिंदे यांनीं बाजी नरसिंह यांचें औषध देऊन बरें करण्याबद्दल सांगितले. २५ ह. रु. देण्याची बोली केली. पुढें बाजीस गुण आला. व दिले रु. ६ ह. व २ ह. चा गांव. पुढें त्या गांवचा अमल उठवून दिल्हा. तरी आपण अजमेरच्या सुभेदारास व पाटिल बाबास पत्रें पाठवून गांव चालवीत तें करावें. [पे. द. ३९ ले. १२९]

,, –वैशाख वद्य ११ इ. १७६९ मे ३१ (सु. ११६९ मोहरम २४)
शिवाजी विठल विंचुरकर नानांना लिहितात, पूर्वीपासून या सरदारीची उभारणी आपले घरची आहे. आणकईचे मामलतीची मखलासी आपली हातची आहे. उपरोधिक लिहावेसें नाहीं. यास्तव ऐवज सत्वर देविला पाहिजे [पे. द. २९ ले. २३७]

,, –कार्तीक शु. ६ १७६९ नोव्हें. ४
नाना बाईस जाऊन कृष्णास्नान करून आले [पे. द. ३७ ले. १७७, १७९]

,, –कार्तिक शुा १५ इ. १७६९ नोवें. १३ (सु. ११७० रजब १३ पा॑)
नानांचा पुण्याचा बंदोबस्त भारी आहे माणूस फार भिते. माणसापासून अंतर पडल्यास मुलाहिजा हेत नाहीं; असें हरिपंत माधवरावांना नाना फडणविसांच्या कारभारांतील व्यवस्थेविषयीं बोलतांना सांगतो. नाना पुण्यास नाहींत. [पे. द. ३९ ले. ११७]

श. १६९१ कार्तीक वद्य ८ इ. १७६९ नवंबर २१ (सु. ११७० रजब २१]
नाना फडणीसांना मेणोली गांवची सरदेशमुखी, धारकरी, कसरपंचोत्रा, महाल मजकूर, पांडवगडाकडील एक चाहूर–स्वराज्य अमलापैकी–येणेप्रमाणें पांडवगडाकडे सरंजाम आनंदराव भिकाजी रास्ते यांचे तर्फे होता तो दिला व रास्त्यांना हर एक गांवी मिळून त्याचा मोबदला दिला. माधवराव बलाल पंतप्रधानांचें गंगाधर शामराव मामलेदार प्रांत वाई यांस पत्र [भानुफडणीस सं. बेलबाग संग्रह अप्र. कागद]

,, –मार्ग. इ. १७६९ डिसेंबर
नाना फडणवीस म्हणतात–मी लष्करांत गेलो तेव्हां माधवरावांचे आरोग्याकरतां कोटी मृत्युंजयाचे अनुष्ठान सांग होई तें करणें असें ठरलें. त्यावरून पुण्यास आल्यावर ब्राह्मण साक्षर चांगले पाहून लिहविलें, मंत्रांच्या परीक्षा ब्राह्मणांच्या घेतल्या. मधुपर्क पूजा करून संकल्प केला. शत ब्राह्मण लाविले. जपास ब्राह्मण पांच पूर्वाभिमुख व पांच उत्तराभिमुख. त्यांत एकेक आश्रितांनी जवळ बसून ब्राह्मणांचे मुखाकडे पहात बसावें. शिंक जांभई आली तर रुद्राक्ष मालेचा ओढूं नये. तो आश्रितांनीं पहावा. थो. रावसाहेबांचे दिवाणखान्यांत देवता स्थापन व जप. निद्रेस थोरले देवधर नारायणरावांचें. ब्राह्मण घरीं जाऊं देत नाहीं. हिमायती ब्राह्मण लावला नाहीं. चार महिने ब्राह्मण व्रतस्थ राहणें कठीण या करतां अर्धे बदलतो. [ऐ. ले. सं. ४ पृ. १४६५–६६]

,, –पौष शु. ३ इ १७६९ डिसें. ३१ (सु. ११७० रम. २)
येवले येथील ठाकूरांचें कर्ज पुणें येथील ठाकूराकडून ढालाईत व कारकून पाठवून वसूल करून देवावें व त्याबद्दल नजर घ्यावी. अशाबद्दल नानांस पेशव्यांचें पत्र [पे. द. ३९ ल. १२१]

श. १६९१ पौष वद्य २ इ. १७७० जानेवारी १३

मातुश्री गोपिकाबाईस नानांचें पत्र –
माधवरावांचा (तुंगभद्रादक्षिणतीर स्वारींतील) वृत्तांत. आपल्या कारणें मकरसंक्रमण निमित्य तिलशर्करा पाठविली आहे. पिराजी नाईक निंबाळकर मृत्युवार्ता. म्हैसूर दरबाराचा हैदरचा वकील येथें आला. परंतु रंग पडे असें बोलणें नाही. [ऐ. ले. सं. ४ ले. ८५६]

,, –पौष वद्य ७ इ. १७७० जाने. १८ (सु. ११७० रम. २०)

प्रधान माधवराव नानांना तोफांच्या कारखान्याविषयीं लिहितात–तोफा वोतावयास पहिली जागा लहान, आतां बालाजी वामन सांगतील त्याप्रमाणें हत्तीच्या खंबाऱ्याप्रमाणें मोठी व उंच बांधवावी. घोडी, उंट, दिवटी ह्याबद्दल व्यवस्था [पे. द. ३९ ले. १२६]

,, –फाल्गुन शुद्ध १ इ. १७७० फेब्रु. २६ (शु. ११७२ सवाल २९)

मुंबईहून तोफा चांगल्या विकत आणावयास गोलंदाज व पां. कृ. गोडबोले, पाठविले. त्या तोफा आणि किल्ल्यांवरून असलेल्या उपयोगी तोफा, पाऊस पडूं लागला नाहीं तों, घाट चढून आणवाव्या, असें माधवरावांचें नानांना पत्र [पे. द ३९ ले. १२७]

,, –फाल्गुन. इ. १७७० मार्च

नाना फडणिसांनी रामशास्त्री यांज करवीं पंडित बोलवून निर्णय मागविला–कारण कीं, माघी शिवरात्रीच्या यात्रेंत पाषाण येथील शिवालयांमधील श्रीशंकराचा बाण उपटला व ढलपेहि निघाले. म्हणून कृष्णभट शिवरामभट चित्राव यांनीं सांगितलें. [पुरं. द. भा. ३ पृ. १०८]

श. १६९१ फाल्गुन व. ११ इ.१७७० मार्च २३
बारा घटका रात्रीस वाड्यांत फितूर जाला. सर्व लोक देवडीचे फितुरले. दादासाहेब बाहेर निघोन जात, तों बातमी नानास कळली. त्यावरी वाड्यांत बंदोबस्ती केली. गुलाबराव खोजास चतुर्भुज केले. काहीं गाडदी यांचे जमातदार व खिजमतगार ५० । ६० तेहि चतुर्भुज केले. चौक्या बदलून खडे पाहारे केले. कागद फितव्याचे सांपडले. श्रीमंताकडे सांडणीस्वार गेले. आज्ञेप्रमाणें शासन होईल. ५ । ७ ब्राह्मण मंडळीहि फितव्यांत होती [ऐ. ले. सं. ३ पृ. १३७०, १३३३]

श. १६९२ चैत्र शु. ५ इ. १७७० मार्च ३१ (सु. ११७० जिल्हेज ३)
नानांनी पुण्यास तोफांचा कारखाना सुरू केला. बाळाजी वामन दामले यांजकडून त्यासाठीं घर बांधविले आणि २ शं खंडी कोळसे, मेण, राळ, तेल, तूप, सुंभ, काथा, पंचरसी धातू, तांबे, कधील, जस्त इत्यादि साहित्य जमवून किती व तोफा केवढाल्या होणार; तसेंच कांहीं खरेदी करणार तें वृत्त माधवरावांस सविस्तर कळविलें [पे. द. ३७ ले. २०२]

,, —चैत्र वद्य १ इ. १७७० एप्रील १० (इहिदे चैत्र व. १)
त्रिबंकराव शिवदेव हे नानांना लिहितात, आम्ही अंतर्वेदींत यमुना उतरोन आहों. आपण परगणे जैनाबाद, माजरोह हातगड येथील धर्मादाय खर्च पडतो. त्याचा झाडा आणावयास गोविंद अनंत कारकून सरकारचे आज्ञापत्रासह पाठविले. पण कमाविसदार नवीन त्यास माहितगिरी नाहीं. मुलुख आफतींत तरी कारकुनास परत बोलवा. बखेडा होऊन होत्या कामांत अंतर पडतें. मला कचा हिसेब समजाविणें आहे. [पे. द. ३९ ले. १३६]

,, —वैशाख व. ७ इ. १७७० मे १७ (सु. ११७० मोहरम २०)
(उभयतांत थोडा बेबनाव, त्यामुळें दोघांचाहि सरंजाम गांवें इ. जप्त व्हावयाचीं. पण सलोखा होऊन ते कामगिरीवर गेले

व सरंजाम वगैरे मिळाला. ह्या घटनेमुळें ह्या वेळच्या तिल शर्करा–पाठवणीस महत्त्व). नानानीं विसाजी कृष्ण बिनिवाले व रामचंद्र गणेश यांना अंतरवेदींत तिलशर्करा पाठविली. त्याचें अत्यादरें व संतोषपूर्वक उत्तर व स्वीकार [पे. द. २९ ले. २५६]

श. १६९२ आषाढ शु. ७ इ. १७७० जून २० [रवल ५]

काणत्या महालच्या रसदा करार झाल्या, कोणते महाल विल्हेस लागले, तूर्त व मुदतीनें यावयाचा ऐवज किती, पोता जमा किती व बाकी किती ते कळवून बाकी झाडून पोत्यास जमा करणें. असें नानांस माधवरावांचें स्वारींतून पत्र. [का. सं. प. या. ले. २२५]

" –कार्तिक वद्य १४ इ. १७७० नवें. १६ (सु. ११७१ रजब २७ श. विकृती संवत्सर)

मौजे वावजे–तर्फे तलोजे प्रांत कल्याण हा गांव माधवराव प्रधान यांनीं नानांना तेथील स्वराज्य व मोगलाई एकूण दुतर्फा, देखील सरदेशमुखी, सरपाटिलकी, इनामतिजाईसुधा दरोबस्त इनाम दिला. [भानू फडणिस सं. बेलबाग संग्रह अप्र.]

श. १६९३ चैत्र शु. ५ इ. १७७१ मार्च २१ (सु. ११७१ जिल्हेज ४ शक)

माधवराव बलाळ प्रधान यांजकडून नानांना प्रांत वाई हवेली पैकीं एकसर ह्या गांवची जमीन हैबतराव भवानीशंकर व राघो व्यंकटेश देशपांडचे यांनीं वतनी होती त्यापैकी अर्धा चाहूर दिली त्याबद्दलचें भोगवटापत्र दिलें. [भानू फडणीस सं. बेलबाग संग्रह अप्र. कागद]

" –अधिक आषाढ शु. ६ इ. १७७१ जून १८ (सु. इसने)

नाना व मोरोबा फडणीस या उभयतांचा कलह होता. गोपाळ नाईक तांबे यांनीं मध्यस्थी करून समाधान केलें. मोरोबा नानांचे घरास आले. नानांनी महादजी नारायण यानें इंदापूर परगण्यांत जकात घेतली होती ती परत घेऊन ऐवज माधारा दिला. जुने हिसेब व सर सालची दस्तकें आणविलीं. [पुरं. द. ३ ले. १०३]

श. १६९३ भाद्र. शु. ९ इ. १७७१ सप्टं १७ (जखर ७)
सखारामबापू नानांना लिहितात कीं, चिंचवडी नऱ्हेकर यांच्या सुनेनें जीव दिला. पण गोत्रजांस आपंक्त केले. शास्त्रमतें पाहतां हा दोष नाहीं. देव, रामशास्त्री यांस सांगोन मुक्तता व्हावी. यांची घराणीं थोर आहेत. [पे. द. ३९ ले. १३७]

श. १६९३ आश्विन इ. १७७१ आक्टो.
श्रीमंत रावसाहेब उभयता कोपरगांव कचेश्वरा नजिक गंगा दक्षिणतीरी नाना फडणीस वगैरे सर्व कारभारीसह आहेत [पे. द. २९ ले. ८२ त्र्यंबकरावहि आहेत [पुरं. भा ३ ले. १०४]

,, –कार्तीक शु॥ १ इ. १७७१ नवें. १३ (सु. ११७२ साबान ५)
आबाजीराव कृष्ण प्रतिनिधी यांनीं नानांना मौजे देवधे–तर्फ लाजे सुभा प्रांत राजापूर–हा गांव नूतन इनाम दिल्हा. [भानू फडणीस सं. बेलबाग संग्रह अप्र. कागद]

,, –कार्तीक वद्य ४ मंगळवार इ. १७७१ नोवें. २६
नाना फडणीस कोपरगांव, टोके, कचेश्वर येथें गेले होते ते परत आले. [पुरं. द. ३ ले. १०३ पृष्ठ ७४]

,, –मार्ग. वद्य १० इ. १७७१ डिसें. ३१ (इसने रमजान २४)
माधवरावांचें नानांना जिव्हाळ्याचें पत्र कीं, तुम्ही मेणवलीस केव्हां पोचला, पुण्यास कधीं जाल ते लिहून; गेल्यावर जो खर्च उणा केल्यानें कामांस येई तो जरूर करावा. किल्ले, महाल, इमारती यांजकडील खर्चहि उणा करण्यास पेच नाहीं तो पाहून करावा. कमाविसीचें जमेचें कलम अधिक साधावयाचे तें साधण्यांत यावे. तुम्ही करीतच आहां. परंतु पुण्यास सत्वर जाऊन हें मनन करावे. ती० रा. दादांची प्रकृति कशी आहे ? चौकीपहारा बंदोबस्त एकदोनदां मनास आणून दरजशी वाटेल तें नीट व्हावें. सिद्धटेकचे सुमारें जाणें होईल. [ऐ. पत्रव्यव. ले. १२७ पृ. १०६–०७ पृ. १२ श. १६८६ पहा]

श. १६९३ पौष वद्य ६ इ. १७७२ फेब्रु. २५ (११७१ सवाल १९)

—तर्फ जेऊरपैकीं खाडके येथील तनखा जहागीर नानांना मिळते. तसेंच—मौजे दसके गव्हाण –तर्फ जेऊर–हा गांव नाना व दादा फडणीस यांजला मिळतो [भानु फडणीस सं. बेलबाग संग्रह अप्र. कागद]

श. १६९४ श्रावण शुा अि. १७७२ ऑगस्ट

मोरो बल्लाळ यांचें वामनरावांस पत्र—

श्रीमंतांची मर्जी बरीच आहे. वाअींत जाअून रहाणार. श्रीमंत रा. दादासाहेब व धाकटे राव व कारभारी व मोरोबादादा व नाना फडणीस झाडून सारे मुत्सद्दी जाणार ' [अै. लेख संग्रह ४ पृ. १९१४]

„ —श्रावण वद्य १० अि. १७७२ ऑगस्ट २३

मोरो बल्लाळ यांचें वामनरावास पत्र—

' श्रीमंताची शरीर प्रकृती प्रस्तुत बरीच आहे सांप्रत मुक्काम थेअुरास आहे. रा. नाना फडणीस समागमे होते. बाबूराव फडणीस वारले यांजकरितां माघारे आले आहेत. सुतक फिटले. क्रिया लौकिका प्रमाणें झाली. याअुपरी रा. नाना फडणीस जातील. ' [अै. लेख संग्रह ४–१९१७]

„ —आश्वीन वद्य १२ इ. १७७२ आक्टो. २३ (सु. ११७३ रजब २५)

तांदूळ १० खंडी फिरंगाण कल्याण प्रांतांतून पुण्यास बाळाजी जनार्दन आणतील. जकातीचा तगादा न लावणें. [खंड १० ले. ७९]

„ —कार्तीक शुा १४ इ. १७१२ नवें. ९

सखुबाई शिंदे–जनकोजीची आई–यांनीं प्रगणे नेवासे पैकीं मौजे वाघोली हा गांव स्वराज्य व मोगलाई दुतर्फा अमलासह व सरदेशमुखीसुद्धां नाना फडणीसांना इनाम दिला. सरदे०खीची अवल जमीन २ चाहूर आहे. [भानु फडणीस सं. बेलबाग-संग्रह अप्र. कागद]

श. १६९४ मार्ग. इ. १७७२ नोवें.

नाना जंजिरे येथील जानराव धुळप यांस कळवितात. आरमार वसईच्या बारियावर रवाना करावे. विजयदुर्गापासून सुर्तेपर्यंत छबिना करावा. [पे. द. ३६ ले. ६]

श. १६९५ भाद्र. वद्य इ. १७७३ सप्टें.

मकारनामकाचा (मोरोबा दादांचा) भरंवसा धरावयाचा नाहीं. नकारनामकाचा भरंवसा पुर्ता आम्हांस आहे; त्यांचे विचारे कर्तव्य ते करावें (= नकार नामक = नाना फडणीस) वामनराव पटवर्धन यांचें म्हैसकर यांस पत्र [ऐ. ले. सं. ४ ले. १२५९]

,, –भाद्र. वद्य इ. १७७३ सप्टें.

म्हैसकर यांचे पत्रांत सखारामबापूचें राघोबादादांस म्हणणें कीं, नारायणरावास मारले ही गोष्ट फटकाळ झाली. फडणीस लेखणीचे धनी, त्यांस बलावून सांगावें. लिहिण्याचें काम त्यांनीं केल्याखेरीज परिणाम नाहीं. आम्हास समाधान नाहीं. घरास जातो. [ऐ. ले. सं. ४ पृ. १९९१]

,, –भाद्र. वद्य. इ. १७७३ सप्टें०

राघोबादादांनीं, नारायणरावाच्या खुना नंतर गारद्यांकडून पेशवे झाल्याची ग्वाही फिरल्यावर कित्येक स्वकीयांस सरदाऱ्या, हुद्दे, बक्षिसें दिलीं. त्यात चिंतो विठ्ठल रायरीकर यांस कारभारी प्रमुख केले तरी जमाबंदी म्ह. मामलतीचा कारभार नानांसह करावा असेंच सांगितलें. चिकारनामक (चिंतो विठल) माहीत झाल्यावर नानास आंत घेणार नाहींतसे दिसतें [ऐ. ले. सं. ५ ले. १२६१; पृ. २०३७, २०४४, २०४९]

,, –आश्विन इ. १७७३ अक्टो. १७

पटवर्धन सरदारांचे करतां नानांनी राघोबादादांची निखालसता केली व स्वतःची हमी दिली. त्यावरून परशराम भाऊंना

ससैन्य बोलाविले गेलें. मोरोबादादानींहि पटवर्धनांचे करतां मध्यस्थी केली [ऐ. लें. सं. ५ ले. १२६९ व ले. २०४१, १२६६ पृ. २०४१, २०५२ सखारामबापूहि पटवर्धनां करतां मध्यस्थ पृ. २०५६]

श. १६९५आश्विन शुा १० इ. १७७३ सप्टेंबर २५ (येथें सुहूर सन ११७४ आंकड्यांत आहे.)

राघोबादादांच्या बरोबर नाना फडणवीस, सखारामपंत वरकड मुत्सद्दी मुहूर्तानें निघाले. पंचयात्रा करून साबाजी भोसल्यावर स्वारीस जातात. [ऐ. ले. सं. ५ ले. १२७०]

,, –मार्ग. शुा १ सोमवार इ. १७७३ नोवें. १५

सखारामबापू, परशरामभाऊ, नाना फडणवीस यांचें 'श्रीमंताच्या दौलत रक्षणेविषयीं एकीचा करार व गंगाबाईच्या रक्षणासाठीं उपाय योजना. सप्तऋषीचा किल्ला नकारनामक लेखक = नाना फडणवीस, यांचे स्वाधीन. तेथें गंगाबाईस नेण्याचा घाट. [ऐ. ले. सं. ५ पृ. २०९०]

,, –म.र्ग. वद्य इ. १७७३ डिसें.

नाना फडणवीस यांनीं ज्यादा २५ विश्वासूक मर्द त्यांत १०–१२ बरकंदाज पाठविण्याबद्दल वामनराव पटवर्धन यांस सांगितलें [ऐ. ले. सं. ५ ले. १३०२]

,, –माघ शुा ११ (इ. १७७४ जाने. २१ रविवार)

मास्टिननें नानांना भेटण्याची इच्छा कळवून वेळ विचारिली. नानांनी, आज व उद्या उपास आहे, हें सांगून पुनः भेटीची वेळ कळवीन असें म्हटलें. नाना मोरोबादादांचे मुलाचे मुंजीकरतां आले आहेत. [मोस्टिनची रोज पृ. ३०४]

,, –माघ शुा १४ (इ. १७७४ जाने. २६ बुधवार)

मोस्टिन म्हणतो, नानांनी अद्यापहि मला भेटण्या बद्दल कळ-

विलें नाहीं. विचारलें असता नेहमींप्रमाणें काम असल्याचें सांगितलें. मला तर वाटतें कीं, नाना, पार्वतीबाई, गंगाबाई यांना सातान्यास नेणार आहेत आणि मुंज हें सगळ्या मुत्सद्यांना भेटण्यासाठीं योजलेलें एक निमित्त आहे. [मोस्टि. रोज. पृ. ३०७]

श. १६९५ माघ व. ३,४ इ. १७७४ जाने. ३०,३१ सु. ११७४ जिलकाद १७, १८, १९

पार्वतीबाई, गंगाबाई, सखारामबापू व नाना फडणीस, आनंदराव राम, हरिपंत फडके असे पुरंदरास आलो. सर्वांची एकवाक्यता आहे. मोरोबा पुण्यास कामकारभार बाईच्या नांवें पाहतात. [पे. द. ३५ ले. २; खं. १० ले. ८७; ऐ. ले. सं. ५ ले. १३२२ पे. द ५ ले. ९, १२, २८]

,, —माघ वद्य ४ इ. १७७४ जाने. ३१ जिल्काद १८

नाना धारवाडकडे असलेल्या येसाजीराम ह्या अधिकान्यांस कळवितात कीं, तुम्ही आपलें तालुकियाचा बंदोबस्त राखावा व दादासाहेबाकडून वराता वगैरे आल्यास ऐवज एकंदर न द्यावा [पे. द. ३६ ले. ३६]

,, —माघ वा ७ अि. १७७४ फेब्रुवारी ३ (जिल्काद २१ अर्बा) नानांचे पुरंदरावरून बाबुराव आपटे यांना सातान्यास पत्र ' चार पिढ्या ज्यांचें अन्न भक्षिले त्यांचें सार्थक करावे हें चित्तांत आणून मी व सखारामपन्त गंगाबाईला घेऊन मोरोबा व हुजरातीच्या फौजेसह सातान्यास येणार होतो; पण बन्दोबस्तासाठीं येथें राहिलो. लौकरच सातान्यास येऊ. बापूंचा संशय घ्याल तर सर्वांनीं अभिमान सोडून खावंदाचे वंशाचे बरे व्हावे अशी अिच्छा आहे. तुम्हांस कैलासवासी श्रीमंतानी अितबारी समजून ठेवलें. त्यांचे वंशाचे कल्याणाकरितां प्राण गेलें तरी सार्थक असा चित्ताचा निश्चय करून बन्दोबस्तानें रहावे. साबाजी भोसले, वामनराव, त्र्यंबकराव मामा वगैरे सर्व सरदार व हुजरात सर्वांचे मानस एक आहे. [अै. पत्रव्यव. ले. १३८]

श. १६९५ फाल्गुन शु. ४ इ. १७७४ फेब्रु. १४ (सु. ११७४ जिल्हेज २)
नाना फडणिसास त्र्यंबकराव मामा लिहितात, आपणास सर्व तोडमोडी कळतच आहेत. या काली एक हाती, एक विचारे एक हुकमी सोय गैरसोय जाल्यानें आब राहून मजाहि पडते. [पे. द. ५ ले. ३९. पुस्तकांत ता. २८ पडली आहे]

,, –फाल्गुन शु. ५ इ. १७७४ फेब्रु. १५ (जिल्हेज ३)
साबाजी भोसले यांस सखारामपंत बापू लिहितात, तुमचे अनुसंधान बाळाजीपंत नाना फडणीस यां जवळ होते. खातरजमेची पत्रें पाहिली. या घरासी वडिलीं जोड केली ह्याचे सार्थक हेंच आहे. तरी यावें. त्याप्रमाणें साबाजी उदयीक कूच करून दर मजल येत. असें कळवितों [पे. द. ५ ले. २९]

,, –फाल्गुन शु. १० इ. १७७४ फेब्रु. २१ (सु. ११७४ जिल्हेज ९)
रा. बापू मोरोबादादा, हरिपंत फडके व नाना यांनीं एक विचार करून मनसबा केला. असत्या पदार्थी रा. बापू सर्वांस वडील, केलेले पुरुष, त्याणीच अवघे डोकीवर घेऊन करावे. आम्ही, नाना, तुम्ही, सर्व त्यास अनुकूल करून घ्यावे. दोहींकडील सरदार मंडळीस ममता शासन भय पूर्वक रक्षून वागवावे. असें त्र्यंबकराव मामा पेठे लिहितात [पे. द. ५ ले. ३३]

, -फाल्गुन शुद्ध १३ इ. १७७४ फेब्रु. २४. (सु. ११७४ जिल्हेज १२ गुरुवार)
सखारामबापूस व नानांस त्र्यंबकराव मामाचें म्हणणें उत्तमपक्ष नानास तेथें ठेऊन (पुरंधर पुण्यास) बरोबर हरिपंतास घेऊन यावें. साताऱ्याहून सर्वांस पत्रें आल्यास फारच उपयोगी साफ सरल पकेपणें मोहरेनिसी खत पाठविलीं तशी सर्वांस पाठवावी. [पे. द. ले. ५ ले. ३५]

श० १६९५ फाल्गुन वद्य २ सोमवार इ. १७७४ फेब्रु. २८

रा. मोरोबादादांचें नाना फडणीस यांशी बोलणें. पण जुन्नरास मुंजीस नानांचें जाणें होऊन तेथें निखालसता करून घेतली. पुढें सप्तऋषीस नाना व सखारामबापू जाणार आणि तेथून राघोबावर स्वारीचा बेत [ऐ. ले. सं. ५ ले. १३२९]

„ –फाल्गुन इ. १७७४ फेब्रु. मार्च

नाना, बापू, हरिपंत पुरंदरगडावर. तेथून नारो आपाजीमार्फत पुण्याचा कारभार चालतो. आनंदीबाई कडून गंगाबाईवर मारेकरी. पण तो कट उमगला आणि साताराचें जाणें रहित [ऐ. ले. सं. ५ ले. १३३०, १३४३]

„ –फाल्गुन इ.१७७४ फेब्रु. मार्च

राघोबादादा नबाब निजामुद्दौला–हैद्राबाद—यांस लिहितात, हलीचा बखेडा सखाराम भगवंत व बाळाजी जनार्दन याणी मुलाचें नांव करून केला आहे. त्यांचा पक्ष सोडावा. जे (मज) सरकारचें दुष्मन ते नबाबानी आपले दुष्मन मोजून त्यांचे पारिपत्यास सर्व प्रकारें (आम्हांस) अनकूल असावे. मागील जहाला प्रकार दोहोंकडे मनांत नसावा. आतां हा तह दोस्तीचा ठरला तो सेवटपर्यंत निभवावा. [पे. द. ५ ले. ३२]

„ –इ. १७७४

ह्या शक वर्षी गुरूचा राशिभेद होत नाहीं. त्यास ह्या वर्षास नांव काय द्यावे याबद्दल पंडीत व ज्योतिषी यांची सरकारवाड्यांत नानांनीं सभा घेऊन निर्णय केला कीं, लुप्त संवत्सर नव्हे. आर्यसिद्धांत सूर्यसिद्धांत, ब्रह्मसिद्धांत ह्यावरून नसलें तरी ग्रहलाधवाचे स्फुटगतीनें मात्र अधिसंवत्सर येतों.

(श. १६९३ त सूर्य कुंभराशिगत होता, श.१६९४ त मीनराशींत आला आणि १६९५ वर्षभर मीनराशींतच होता. व श.१६९६ मध्यें तो मेष राशींत गेला. अर्थात् १६९५ मध्यें राशीभेद नाहीं. मांगल्य कार्यें केल्यास प्रत्यवाय नाहीं. अधिमासाप्रमाणें हा प्रश्न होय.) [पे. द. ४३ ले. ८०]

श. १६९६ चैत्र शुा २ इ. १७७४ मार्च १४

नानांचें वामनराव व परशरामभाऊ पटवर्धन यांस पत्र, योजिला मनसबा शेवटास न्यावा. आम्ही उभयतां आतां सातान्यास जाऊन राजमंडळाचें सरदार वगैरे सर्व तुम्हांस उपयोगी पडेसें करतों. सर्व एकचित्तें केलें. [ऐ. ले. सं. ५ ले. १३५१]

,, –चैत्र वद्य ३ इ.१७७४ मार्च ३० (आर्बा मोहरम १७)

नाना पटवर्धनांकडील वामनराव बाबा, परशरामपंतभाऊ व रघुनाथराव यांना लिहितात, बहुत सावध असावें. सर्वांचें मनोधारण रक्षावें. मान अपमान मनांत न आणून बातमी फार राखीत जावी. छाप्याचे वगैरे दगे होतील [ऐ. ले. सं. ५ ले. १३५५]

,, –नानांचें महादजींस पत्र, राघोबादादा खानवेशांतून पळत नर्मदापार जात असले तर जाऊं न द्यावे. तुम्ही व होळकर एक होऊन आडवें व्हावें. बलाबल पाहून हस्तगत करावें. न बने, तरी, तुम्ही त्यांस न मिळावें. रोख चुकावून एकीकडे व्हावें. तुम्ही जलदी येऊन पोहचावें. [म. शि. का. ले. १]

,, –चैत्र वद्य ७ इ.१७७४ एप्रील ३ (सु. ११७४ मोहरम २१)

विसाजीपंत लेले याची चौकी, कार्य पुर्तें खातरजमेचे जाले नाहीं त्यापक्षीं, ठेवावी. उठवूं नये. असें नानां फडणिसांचें नारोपंत नाना (तुळशीबागवाले) यांस पत्र [पे. द. ३५ ले. ५]

,, –अ. वैशाख वद्य ८ इ. १७७४ मे ३ (सफर २१)

तुकोजी होळकर नाना फडणिसास लिहितात, पत्रोत्तरें न पाठविलीं याचें कारण, महादजी सिंदे यांचे व आमचे चित्ताची सफाई नव्हती. त्याची दुरुस्ताई होऊन स्वामिसेवा एकरूपपणें करावी, या अर्थे निखालसता जाली. श्रीमंतांची–राघोबादादा –गांठहि अचानक पडली; निरोपाय जाणून ताकपीरहि भेटले; पुढें श्रीमंत इकडे येणार; येविसी चित्तात आमचे विषयीं विपर्यास आला असेल. पण येथील विचार आपल्याखेरीज नाहीं. जे कर्तव्य ते आपल्या लक्षानेंच होईल. [पे. द ५ ले. ४६; महा. का. ले. २]

श. १६९६ वैशाख इ. १७७४ मे

हरिपंत फडके यांचें वामनराव बाबा व परशरामभाऊ पटवर्धन यांस पत्र—कोणे अर्थे राघोबादादांच्या खेळाचा कज्जा तुटावा. बापू नाना सातारियास वस्त्रें आणावयास गेले. पत्रें आली [ऐ. ले. सं. ५ ले. १३७५. ह्या पत्राची पैवस्ती सु. ११७६ (?) रवल ४ आहे. वर्षाचा आंकडा अक्षरीं आहे.]

" —आषाढ शु. १२ इ. १७७४ जुलै २० (सु. ११७५ जवल १०)

नाना श्रीनिवास गंगाधर प्रतिनिधी यांस भोजनास निमंत्रणार्थ गेले. तेव्हां भेट आली रु. २५० [स. मा. रो. १ पृ. १५१]

" —आषाढ शु. १२, वद्य ८ इ. १७७४ जुलै २०, ३० (जवल १०, २०)

माहादजी सिंदे बालाजीपंत नानांना लिहितात–

श्रीमंतास येथे पुस्तकाचें अगत्य आहे. त्यास त्या कामाकरितां खंडो व्यंकटेश व सदासिव राम शागिर्द पाठविले आहेत. तरी अलाहिदा यादी पाठविली आहे त्याप्रमाणें पुस्तकें व दयाराम भट वैद्य यांजकरवीं औषधें केलीं आहेत तीं व हरणें पुण्यातील व टोक्याहून नेली ती उभयताबरोबर सत्वर पाठऊन द्यावी. अगत्य जरूर जाणोन श्रीमंतानी शागीर्द पाठविले आहेत. [पे. द. ३२ व ५ ले. ४० व ५५]

" —भाद्र. शु. ४ इ. १७७४ सप्टें. ९ (खमस रजब २)

नाना महादजींना म्हणतात--राघोबादादांचें राहणें (कचेश्वर) कोपरगांवीं गंगातीर येथें व्हावें. गंगापुरीं श्रीमंत मातोश्री, तें स्थळ त्यांस सोडणें नाहीं. तेव्हां (चांवडस) आनंदवल्लीस दादांनीं राहणें ठीक नाहीं. [महा. का. ले. ८]

" —भाद्र. वद्य ६ इ. १७७४ सप्टें. २६ (रजब १९)

नाना रामशास्त्री यांस लिहितात. सांप्रत मनसुब्या होतात. चौघाचा उपरोध पडतो. ऐशास आम्ही आपले तर्फेनें शफतपूर्वक हेंच सांगतों की, संशय न धरतां, आपणहि शफतपूर्वक ईश्वर स्मरोन, आमची अगर दरबारांत मातबर आहेत त्यांची, भीड न धरतां, न्याय करून विल्हेस लावीत जावे. (असेंच पत्र सखारामबापूंचेंहि शास्त्री यांस आहे.) [पे. द. ५ ले. ५८]

श. १६९६ कार्तीक शुा १५ इ. १७७४ नोवें. १८

परशरामभाऊ पटवर्धन पुरंदर जवळच्या भिवडी मुक्कामाहून लिहितात–उभयता सरदार–शिंदे होळकर–यांचें मानस कीं, राघोबादादा वरील स्वारींत आतां नानाबापूनीं यावे. म्हणजे निभावणी होऊन मनसबा शेवटास जाईल. फौजेंत एकाच्या आळयांत सर्वांनीं चालावें असा कोणी नाहीं. तेव्हां सर्वांचे मतें उभयतां कारभारी गेल्या खेरीज मनसबा शेवटास जात नाहीं. [ऐ. ले. सं. ५ ले. १४०८]

,, –कार्तिक शुद्ध इ. १७७४ नोवें. प. पंधरवडा

नाना व सखारामपंत, गंगाबाई व स. माधवराव यांस दगा करून मारावें. राज्यांत खूळ करावें ह्या मनसब्याची वार्ता कळल्यामुळें नाना वगैरे सर्व पुरंदरावर माचीस सासवडहून गेले. [ऐ. ले. सं. ५ ले. १४०५]

,, –कार्तिक वद्य ५ इ. १७७४ नोवें. २३

नाना व बापू पुरंधरहून टोके येथें जातात. [पे. द. ५ ले. ६०, ६२; ऐ ले. सं. ५ ले. १४२३]

,, –कार्तीक वद्य ६ गुरुवार इ. १७७४ नोवें. २४

बाळाजी जनार्दन कोन्हेरराव पटवर्धनांस लिहितात, राघोबाच्या पिछावर औरंगाबाद बऱ्हाणपूरकडे जाण्यासाठीं मी व बापू काल रात्रौ डेरा दाखल जालों (२३।११।१७७४ कार्तीक वद्य ५) हें जें 'आमचे जाणें आपण घडविलें' [ऐ. ले. सं. ५ ले. १४१०]

,, –मार्ग. शुद्ध इ. १७७४ डिसें.

नाना व सखारामबापू याणी सेंदवेचे बारीनें–नर्मदेपार–भिल्लांनी हरिपंत व धौशाच्या फौजेशी पिछाडीकडे झांबडाझांबड केली म्हणून व भिल्लांस आणून समाधान करण्याचा यत्न केला. [ऐ. ले. सं. ५ ले. १४१८; इच. इ. ले. ११६]

१६९६ मार्ग. शु. २ इ. १७७४ डिसें. ५ (सवाल १) नागपूरहून बाबुराव विश्वनाथ वैद्य नानांना लिहितात, महमद इसफ, सेनाधुरंधर म्ह. मुधोजी इत्यादिकांनी राघोबाकडे जावें असें योजिलें. त्यांची व साबाजीची (सेनासाहेब सुभा) लढाई जाली. साबाजी उधळले. सेनाधुरंधराचे पारिपत्य करून भेटीस यावे हें इच्छितात. यांची चित्तवृत्ति आपणांकडे आहे. परंतु आवघडोन कु–पेचीं पडले आहेत. [पे. द. ५ ले. ६० असेंच पत्र बापूंसहि आहे. ले. ६२]

,, –मार्ग. शु. ४ इ. १७७४ डिसें. ७ (सवाल ३ नागपूर) बाबुराव वैद्य नानांना लिहितात, स्वामीचे आज्ञेसिवाय येथें दुसरें कांहींच नाहीं. रामटेकी पानें पाठविलीं आहेत. [पे. द. ५ ले. ६५]

,, –मार्ग. शु. १३ इ.१७७४ डिसें. १५ (सवाल ११) नानांचा मुक्काम सखारामबापूबरोबर औरंगाबादेजवळ आहे. नबाबाची भेट होईल. [पे. द. ५ ले. ६८]

,, मार्ग. शुा १४ इ. १७७४ डिसेंबर १६ नानांचा बापूसह टोंके येथें मुक्काम [ऐ. ले. सं. ५ पृ. २२२७ ले. १४२३]

,, –मार्ग. इ. १७७४ डिसें. बापू व नाना कासारबारी उतरून खाली गेले. त्यांचे मागें नबाब तीन कोसांवर आहेत. [पे. द. ३५]

,, –मार्ग. इ. १७७४ डिसें. मोरोबादादांनीं पुरंधरगडच्या गडकऱ्याशीं कांहीं गुप्त संधान केलें. हें नाना व बापू यांस समजतांच त्यांचा प्रमुख शिंदे याचें पारिपत्य करून बंदोबस्त केला. [ऐ. ले. सं. ५ पृ. २२१६]

,, –पौष शुा ७ भानूवासर इ. १७७५ जाने. ८ पूर्वी ८–१५ दिवस नाना फडणीस यांचे स्त्रीचें वर्तमान आलें. २।३ दिवस गुंता होता. [ऐ. ले. सं. ५ पृ. २२७५]

श. १६९६ पौष शु. ८ इ. १७७५ जाने. ९
नाना व सखारामपंत बापू फौजसुद्धां बऱ्हाणपुरचे पुढें १६ कोसावर फैजपूर येथें आहेत. [ऐ. ल. सं. ५ ले. १४२८; का. प. या. पृ. ४८०]

,, –पौष वद्य ४ इ. १७७५ जाने. २० (सु. ११७५ जिल्काद १७)
निजाम अलीखान नानांना सखाराम बापूबरोबर भेटले. त्या-वेळीं कमाविस भेट वस्त्रें ६ (रु. २७०॥ व ५२५) आलीं. [स. मा. रो. १ पृ. २८१ ऐ. ले. सं. ५ पृ. २२८६]

,, –पौष वद्य इ. १७७५ जाने.
नाना यांची बापूंच्यासह राघोबादादांशी भेट श्रीभीमातीरीं झाली. ६ दिवस समागमें होते. वामनराव परशरामभाऊ, रघुनाथरावही पटवर्धन मंडळीहि भेटीचे वेळीं होती. [ऐ. ले. सं. ५, पृ. २२८३ अमावस्येस उभय कारभाऱ्यांचा मुकाम गंगेवर]

,, –माघ शु. १२ इ. १७७५ फेब्रु. १२
नाना मेणवलीस काल गेले आहेत. आल्यावर १५० रावतांस निरोप देऊन रवाना करतो. [ऐ. ले. सं. ५ पृ. २२८९–९१, २२९४; –९६]

,, –फाल्गुन शु॥ ३ इ. १७७५ मार्च ४
नाना मेणवलीस ग्रहणास गेलें] ते तृतियेस येणार (माघांत पौर्णिमेला चंद्रग्रहण होतें.) माघ शु. १२ स गेले. [ऐ. ले. सं. ५ पृ. २२९८]

श. १६९६ फाल्गुन शु. ८ इ. १७७५ मार्च ९ (सु. ११७५ मोहरम ६)
इंग्रज साष्टीस येऊन लागला आहे. एक ह. माणूस फार करून बरकंदाज पाठवावे. बरोबर चार सरदार व कारकून असावा. खर्चाविण चिंता न करणें. म्हणून सदाशिव रघुनाथ खाडिलकर यांजमार्फत वासुदेव अनंत यास नानांचें पत्र [स. मा. रो. २ पृ. २१]

श. १६९६ फाल्गुन लढवाई जें सामान व माणूस असेल तें देऊन, शत्रूचें पारिपत्य होऊन, पराभव जाला पाहिजे. न्यून पडो न देणें. खातरजमेनें भरती करणें. आनंदराव धुलप व सरदार भवानजी कदम व गोविंदराव हरी वगैरे एकदिल होऊन लगट करणें. १० ह. रु. ची हुंडी पाठविली आहे. [स. मा. रो. २ पृ. ११]

,, –बाळाजी जनार्दन यांस रा. रावसाहेबांचें, रायाजी पवार हा छावणीचे हंगाम समयीं न पुसतां निघोन आला. करतां त्याचा सरंजाम कुल जप्त करण्याबाा पत्र [इ. सं. पे. द. नि. का. पृ. ६१ यादी १२]

श. १६९७ चैत्र व. १४ इ. १७७५ एप्रील २८
बापू व नाना यांनीं पंधरा दिवसांत तुमच्या पाठीमागील करवीरांकडील फौजेचा त्रास होतो त्याचा बंदोबस्त करतो म्हटलें व पत्रेंहि तशीं लिहिलीं. पण उपसर्ग थांबत नाहीं. उलट वाढतो [इच. इ. ले. १२३]

,, –वैशाख शुा १५ इ. १७७५ मे १५
नाना फडणीस अनुबाईस लिहितात–करवीरकरांचे उपद्रवाविषयीं लिहिलें तरी कोन्हेररांव यांस ६ ह. फौजेनिशी पाठविलें. लवकरच बंदोबस्त होईल जून १ = जेष्ठ शुा १ कोन्हेरराव आले ले. १३६ [इच. इ. ले. १३०]

,, –जेष्ठ वद्य ६ इंदुवासर इ. १७७५ जून १९
पुरंदरगडावर सखारामपंतांनीं घर बांधले आहे. श्रीमंत रा. नानानीं बांधिलें नाहीं. व बांधावयाचें नाहीं हा त्यांचा निश्चय. मोठ्या मनसब्याचें बोलणें चालणें झाल्यास किल्यावर चार दिवस यावें. किरकोळ जाबसाल चिठीनें व पुण्याहून व्हावा. असें नानांचें मत. नाना काल जेष्ठ वाा ४ पुण्यास गेले. पंधरा दिवस राहून आषाढ शुा ५, ६ स पुरंधरास आले व पुण्यास गेले. फार करून श्रावण मासाचा देकार करून येतील [ऐ. ले. सं. ५ पृ. ४१, ४३, ४७, ४९]

श. १६९७ ज्येष्ठ वद्य १२ इ.१७७५ जून २४ (सु. ११७६ रखर २५)

नाना व बापू यांनीं सेनासाहेब सुभा हें पद साबाजी भोसले नागपूरकर यांस छत्रपतींचे आज्ञेसह बहाल केले; श्रीमंतांचीं पत्रें असावीं ह्या आक्षेपावरून तींहि पाठविलीं व फौजेचा व मुलखाचा बंदोबस्त सांगितला. [स. मा. रो. १ पृ. १९८]

„ –आषाढ शु. इ.१७७५ जुलै

महादजी शिंदे ह्यांची पटवर्धनामार्फत मध्यस्थी. त्यावर नानांचें म्हणणें–गुदस्ता श्रीमंत दादा नर्मदा उतरोन गेल्यापासून बंदोबस्त करून देतीलसा भरंवसा आम्हास शिंद्यांचा. त्या अन्वये द्यावयाचें बोलणें चालणें झालें. दादांस द्यावयाची निभावणी केली असतां निखालसता त्यांजकडून न झाली. मागती श्रीमंत तिकडे गेले (गुजराथ). हरीपंतांच्या सरदारांच्या भेटी झाल्यानंतर एकरूप साऱ्यांनीं होऊन पुर्तेपणें बंदोबस्त होईसा करावा ती गोष्ट न केली. होळकर तिकडे राहिले. शिंदे उज्जनीस. तत्राप आम्ही शिंदखेड वगैरे दिलेच. मातबर दरम्यान पडले असतां कोणतीहि गोष्ट शेवटास न गेली. आतां आपणाकडे बोलतात. ते पक्के असल्यास त्यानी मसलतीचा भार घ्यावा. इकडे बलाविल्यानें इकडे यावें. गेली गोष्ट सुधारावी; म्हणजे आपली रदबदल न चालेल असा विचार काय आहे. दारमदारचा प्रकार करावा तरी मसलतीच्या उपयोगी न पडतां भांडावयासी जागा करून ठेवावी हे प्रकार त्यांचें (शिंद्याचे). त्यांनींच मनापासून नीट केल्या होईल. असें जाहल्यास सोईनें सर्व प्रकार घडतील [ऐ. ले. सं. ५ ले. १४८७]

„ –आषाढ शुद्ध १२ इ. १७७५ जुलै १० (जवळ ११)

गुदस्तां भाद्रपदापासून कित्तुरकरांनीं लबाडी केली त्यावर नानांनी ४०।५० ह. रु. खर्च झाले तरी देऊं. प्रसंग मोठा आहे असें सांगून तयारीसाठीं पत्रें लिहिलीं [ऐ. ले. सं. ५ ले. १४८४, १४८३. नाना नवमीस पुण्यास गेले जुलै ७–१४८६]

श. १६९७ आषाढ वद्य ७ बुधवासर इ. १७७५ जुलै १९

नाना महादजीसंबंधानें पटवर्धनांच्या कारकुनाजवळ सांगतात. मातबर सरदार, मर्द माणूस, इतक्या गोष्टी समजोन गुदस्तांपासोन त्यांजकडील लक्ष राखलें व देऊं घेऊं केलें. त्यांचे तीन चार मध्यस्थ झाले; त्यांच्या हातचिठ्ठ्या आल्या. त्या भरंवशावर १५ ल. रु. त्यांच्या–शिद्यांच्या–वचनावर श्रीमंत दादांस व खुद्द ५० ह. खर्चाची ओढ म्हणून दिले. असें असतां गुणास चुकले नाहींत. हरीपंतास वचनप्रमाण देऊन सवेंच आपण उज्जयनीस गेले. त्यांच्याच बाळाराव ह्या वकिलावर त्यांचाच विश्वास नाहीं. वचनाचा भरंवसा कशावरून. ती खातरजमा करून घ्यावी. [ऐ. ले. सं. ५ पृ. २३६७–८]

,, –श्रावण शु. ८ इ. १७७५ आगष्ट ४ (सु. सीत श्रावण जखर ६)

नानांनीं पटवर्धनांस समज देण्याकरतां हरिपंतास पत्र लिहिलें– सरकारांत ऐवजाची ओढ मोठी. यास्तव महालानिहाय, देखील सरंजाम, जमीदारांचा हक्क रुसूम एक साला, देखील इनामगांव व जमीनी, घ्यावयाचा अशीं सरदारांस पत्रें गेलीं. त्याप्रमाणें सखारामपंत, महादाजी नीळकंठ, रास्ते यांनी आपले महालाचा ऐवज कांहीं आणविला. पण पटवर्धनांनी तपशीलच लिहिला ! [ऐ. ले. सं. ५ ले. १४९७]

,, –श्रावण शुद्ध इ. १७७५ आगष्ट

शिंदे यांचे मध्यस्थीचा प्रकार–ते बहुचक आहेत. त्यांचेप्रमाणें त्यांसी वागणी करावी लागेल. दोन सालचा सरंजामाचा पैसा फौज न ठेवतां खाली पैका घातला आहे. तत्राप आम्ही आज जसें म्हणतील तसें कबूल करूं. यांजकरतां मध्यस्थीस पडूं नये, असें नाना म्हणाले. [ऐ. ले. सं. ५ ले. १५०२]

श. १६९७ श्रावण शु. १५ इ.१७७५ आगष्ट ११ (राजशक १०२ गुरुवासर)
शिव छत्रपतींची बाळाजी जनार्दन यांस आज्ञा जे, व्यंकटराव नारायण यांची गांव खेडीं कांहीं कजियामुळें गुदस्ता (करवीर) सरकारांतून जप्त केली होतीं. त्यास तुम्हाकडून विनंती जालेवरून पेशजीप्रमाणें वतनबाब व खेडीं स्वाधीन केली. तरी त्याविषयीं तुम्हाशीं कांहीं बोलणें आहे. तोंपावेंतों त्यांजकडून सरकार तालुकेस हरएक अमर्यादा न जालेस उपद्रवाविषयीं आज्ञा होणार नाहीं. [ऐ. ले. सं. ५ ले. १५०४]

,, –भाद्र. वद्य १ इ. १७७५ सप्टं. १० (सु. ११७६ रजब १४)
महादजी शिंदे यांसी करार—सरकार लक्ष तुम्ही परिछिन्न धरावें, दादासाहेबांचें लक्ष सर्वात्मना धरूं नये, दादांकडे कागदपत्री राजकारणें असतील तीं बिलकूल मोडावीं. शपथपूर्वक मनांत धरून हें करावें. [महादजी कागद० ले. १४ पृ. १६]

,, –भाद्र. व. ७ इ. १७७५ सप्टें. १६ (सु. ११७६ रजब २०)
बाळाजी जनार्दन यांनी मोरो बापूजी यांस पत्र दिलें कीं, सालगुदस्ता मुंबईकर इंग्रजाकडील काफील सुवर्णदुर्गचे आरमारानें पाडाव करून आणलें. व कपितान व इंग्रज ४ अटकेत ठेविले, त्यांस सोडून रु. ३६० आंखाचीं वस्त्रें व खर्चास रु. २० देऊन स्वतंत्र गलबतानें मुंबईस पोंचवावे. [स. मा. रो. २ पृ. २७]

,, –आश्वीन वद्य ११ इ.१७७५ आक्टो. २० (सु. ११७६ साबान २४)
लखा ठाकूर नाशीककर हा त्र्यंबकेश्वराचे देवालयांत जाऊन अभिषेक करूं लागला म्हणून प्रथम त्यांस अटकेंत ठेविला व गुन्हेगारी एक ह. लाविली. [साबान १५] पण गुन्हेगारी मना केली. व ठाकुरास सोडून देण्याबद्दल सनद [स. मा. रो. ३ पृ. २५६]

श. १६९७ कार्तिक शुद्ध १७७५ आक्टो. दुसरा पंधरवडा
बाळाजी जनार्दन यांनीं पांडुरंगराव पटवर्धन यांस, सरंजाम महालच्या जमीनदारांच्या हक्कासह एक साली ऐवजाची, इतके रोज राहिला हेच अपूर्व, असें लिहून, मागणी केली. [ऐ. ले. सं. ५ ले. १५१८]

„ –कार्तिक शुा ७ ख्रि. १७७५ आक्टोबर ३१ (रमजान ६)
मुधोजी भोसले सेना धुरंदर–नागपूर–यांस नानांचें पत्र— महमद अिसफ यांस ताजखान रोहिल्या करवी धरून बेडी घालून शिवनीस आणला. फार सरस केले. आपला व श्रीमंतांचा पूर्वी पासून घरोबा, स्नेह व एकात्मता, तेच लक्ष आपले आहे. त्याच रीतीनें येथून दुसरा विचार नाहीं. अलंकाराचा विषय –(श्रीमंत छत्र० स्वामींच्या राणीच्या पायाच्या सोन्याच्या साखळ्या प्रसादिक म्हणून आपण मागविल्या. आम्ही महाराजांकडे विनंती केली. आल्या कीं, पाठवितों. ले १४९). लिहिलें हें उचित. [ऐ. पत्रव्य. ले. १५०]

„ –कार्तिक वद्य १७७५ नोवेंबर पहिला पंधरवडा.
नाना मेणवली येथें गेले. [ऐ. ले. सं. ५ पृ. २४२१]

„ –मार्ग. शु. १ इ. १७७५ नोवें. २४ (सु. ११७६ रम ३०)
नानांनीं महिपत कृष्ण साठे यांजकड मिरजेहून रत्नागिरीस तोतया पाठविला. शिधा मध्यमप्रतीचा. [स. मा. रो. २ पृ. ११७]

„ –मार्ग. शुा ४ इ. १७७५ नोवें. २६ पूर्वी
महंमद युसफ–नारायणरावाचा एक मारेकरी म्हणतो कटाचा म्होरप्या शिरोपस्थ शिवाजी कान्हो खळदकर. तो वरकडाची नांवें सांगे. एक नाना फडणीस, मामा, हरिपंत यांस मात्र ठाऊक नाहीं. वरकडांस नारायणरावास धरणार वगैरे हें माहीत होते. [इ. सं. ऐ. चर्चा पृ. ८ श्रावण अखेर ते मार्ग.]

१६९७ मार्ग. शुा १२ सोमवार १७७५ डिसें. ४ (सु. ११७६ सवाल १०)
नाना स्त्रीच्या वर्षश्राद्धासाटीं आजच मेणोलीस गेले. पौर्णिमा करून येणार. ११॥ ह. रु. च्या वराता करूं त्याप्रमाणें यावे असें नानांनीं पटवर्धनांस सांगितलें. [ऐ. ले. सं. ५ पृ. २४३७]

,, —मार्ग. वद्य ७ इ. १७७५ डिसें. १४ (सवाल २०)
नाना परशरामभाऊ पटवर्धनांस लिहितात, सरदारीचें थोरपण तुम्हांकडे. सरकारांत पैक्याची ओढ. यामुळें हरएक तऱ्हा काढावी लागते. पाटील कुलकर्णी यांचे उत्पन्न व सावकार वाणी उदमी यांस शेंकडा १ रु., रयतीस दरसद्दे रु. १० कमाल जमिनीवर; अशी नजर पट्टी आकारली. तुमचे कडील पैका यावयास हिसका पडला त्यांनें काम नासतें. [ऐ. ले. सं. ५ ले. १५४८, १५५५ पौष शुा ९ डिसें. ३०, ले. १७६२ पौष व. ३ बापूहि पटवर्धनांवर रागावलें पृ. २४८१]

,, —पौष शुा ९, १० इ. १७७५ डिसें. ३०, ३१
इंग्रजाकडील वकील कर्नल आपटम् येऊन पुरंदरगडाखालीं डेऱ्यांत कारभारी–बापू व नाना आणि स. माधवराव यांच्या भेटी झाल्या. सर्वांनीं पेशव्यांस नजर केलीं. ह्या भेटीतींल युरोपियन पोषाखाचा परिचय दृष्टीस असावा म्हणून नानांनीं आधीं तशी व्यवस्था केली होती. [ऐ. ले. सं. ५ ले. १७६४]

,, —माघ १७७६ जाने.
नाना मोरोबादादाच्या घरीं पुण्यास गेले. [ऐ. ले. सं ५ पृ. २४९६]

,, —फाल्गुन शुा ३ गुरुवार १७७६ फेब्रु. २२
नबाबाकडील वखारुदौलाची पुरंदर गडाखाली डेऱ्यांत भेट व वरणगांव वगैरे परगणे खानदेशांत देऊन निरोप. [ऐ. ले. सं. ५ पृ. २५३५]

,, —फाल्गुन शुा ८ इ. १७७६ फेब्रु. २६ (सु. ११७६ मोहरम ६)
श्रीमंत नाना खलबतांमधील बातमी अंशेकरून सांगतात. [ऐ. ले. सं. ५ पृ. २५३६] बातमी वरचेवर कळावी म्हणोन श्रीमंत रा. नानांनीं आज्ञा केली. [पृ. २५४५]

श. १६९७ फाल्गुन शु।। ९ इ. १७७६ फेब्रु. २७ (सु. ११७६ मोहोरम ७ पा।)
नानांनीं पांडुरंगरावास क्रोधानें आज्ञा केली कीं, गांव वोस असले तरी वरात गांवावर द्यावी. वस्ती जाहल्यावर वरात घेतील [ऐ. ले. सं. ५ ले. १८१४]

„ –फाल्गुन शु।। १४ इ. १७७६ मार्च ४ (सु. ११७६)
श्रीमंत राजश्री नाना पुण्यास गेले. पंधरा दिवस संवत्सर प्रतिपदे पर्यंत राहतील. [ऐ. ले. सं. ५ ले. १८१८]

„ –फाल्गुन वद्य १ इ. १७७६ मार्च ६ (सु. ११७६ मोहरम १५)
इंग्रजाकडील वकील कर्नेल इपटेन यांजकडून सखारामबापूस ३८१।। व बाळाजी जनार्दन यांस ३६८ रु. ची शाल वगैरे वस्त्रें भेट आली. [स. मा. रो. २ पृ. ६०]

श. १६९८ वैशाख शुद्धपक्ष इ. १७७६ एप्रील दु. पंधरवडा
नाना फडणीस यांस विष्णु नरहर व खंडेराव निंबाजी हे उभयतां दगा करावा अशा मतलबांत होते. तें वर्तमान नानांस कळतांच विष्णु नरहर यास शृंखला जोडून सिंहगडावर आणि खंडेरावास रुद्रमाळेवर घातलें. विष्णु नरहरचे सातारचे घरदारहि जप्त केलें. [ऐ. ले. सं. ५ ले. १८३९]

„ –ज्येष्ठ शु।। १७७६ मे दु. पंधरवडा
श्रीमंस राजश्री नाना परवां पुण्यास गेले आहेत. पंधरा दिवसांत येतील. रहाणारहि होते; परंतु होळकरांचे भटीकरितां पुरंदरास जाणार [ऐ. ले. सं. ५ पृ. २६१२–१७,–२०]

„ –ज्येष्ठ वद्य ६ भृगुवासर इ. १७७६ जून ७
नाना कोन्हेरराव पटवर्धन यांस लिहितात; पण रामचंद्र गणेश व विनायकपंत फडणीस यांचे बनत नाहीं; आणि रामचंद्र यास पत्र न लिहितां विनायकपंतास नानांनी उत्तर पाठविले. नानांचे स्त्रीस समाधान नाहीं. [ऐ. ले. सं. ५ पृ. २६२१]

श. १६९८ ज्येष्ठ वद्य १३ इ. १७७६ जून १४ (सु. ११७७ रखर २६)
रघुनाथराव दादासाहेब यांजकडील मराठे सरदार, कारकून, शिष्ये इत्यादींचीं घरें तालुकेहाय कोकण येथें आहेत. त्यांनीं कोणी दादांच्याकडे जाऊं नये; गेल्यास त्यांची घरें वगैरे जप्त करण्या बद्दल वसई, कल्याण, नैरले, राजपुरी, बेलापूर, बीरवाडी वगैरे ठिकाणदारांस १८ सनदा नानांनी दिल्या [स. मा. रो. १ पृ. १३२]

„ –आषाढ शुा ३ इ. १७७६ जून १९
नाना प्रातःकाळींच किल्याखालीं नारायणा जवळ आले. श्रीमंतांचे डेरे दिले होते. त्यांत सरकारच्या भेटी झाल्या. एक प्रहरपावेतों मोठी दाटी झालीं अनेक सरदार लोक आले होते. [ऐ. ले. सं. ५ ले. १८५३]

„ –श्रावण शु. १० शुक्रवार इ. १७७६ जुलै २६
नाना, पांडुरंगराव पटवर्धनाबद्दल त्यांचें पत्र पाहून म्हणतात, शिपाईगिरीचें कसम जेथें तेथें लिहिण्याचें कसब मनसब्याचें उणें असतें. येथें–पांडुरंगरावाचे ठिकाणीं–दोन्ही कसबें पूर्ण आहेत. [ऐ. ले. सं. ६ पृ. २६५६]

„ –श्रावण शुद्ध १४ इंदुवार इ. १७७६ जुलै २९
नानांची पत्नी पुण्यांत बरेच दिवस आजारी होती तीस देवाज्ञा झाली [ऐ. ले. सं. ६ ले. १८७५. जंत्रींत १४ चा क्षय आहे.]

„ –अधिक भाद्रपद शु. १४ इ. १७७६ आगष्ट २८ (रजब १३)
नानांचें शिवाजीपंत म्हैसकरास मिरजेस पत्र तुम्ही गेल्यावर फार दिवसांनी पत्र पाठविलें. तें असों. लवकरच फौज जमा करावी. म्हणजे मनसब्यास उपयोगी पडेल. त्रिवर्ग—रामचंद्र गणेश, परशराम भाऊ आणि कोन्हेरराव व कृष्णराव—एकत्र जाहल्यास उत्तम; न होय तर भाऊ व रामचंद्र यांनी जाऊन कोल्हापूरचा कारभार कळेल तैसा विल्हे लावावा. चहुंकडे खुळें कामाचीं नाहींत. [ऐ. ले. सं. ६ पृ. २६६६]

१६९८ भाद्र. शु. ५ इ. १७७६ सप्टेंबर १८
नाना व महादजी शिंदे यांची कोढिता जवळ भेट [ऐ. ले. सं. ६ ले. १८८९]

(१) १६९८ भाद्र. वद्य ७ इ १७७६ आक्टोबर ४ (सु. ११७७ साबान २०)
नानांचे नगरच्या किल्लेदारांस सखाराम हरीच्या कैदेसंबंधींत पत्र–फितुरीमुळें आपणांकडे कैदेंत ठेवण्यास पाठविले आहे. चौकीवरची माणसे नेहमी बदलीत जाणें. भोजन देत जावें. प्रभूकारकुनास जवळ जाऊं देऊं नये. मराठा माणूस खिजमगतीस द्यावा व तो १५ दिवसांनीं बदलीत जाणें. कोठ कोठे ठिकाण त्यांत टेवावे. बाहेरून कुलूप घालीत जाणें. धोत्रें शेलापागोटें लागल्यास देणें. जेवणाची वस्त्रपात्राची आबाळ न करणें याचे गुण तुम्हास ठाऊकच आहेत. खेळया राजकारणी आहे बेडी असो देणें. [स. मा. रो. ३ पृ. ७४ समक्ष परवानगी.]

,, –आश्वीन शु. १५ इ. १७७६ आक्टोबर २७
नानांचे परशरामभाऊ पटवर्धनांस पत्र नरसिंगराव धायगुडे हरिपंताजवळ पाहिजेत. घाटाची बंदोबस्ती करून खालीं लौकर उतरून महाडाचे सुमारे यावें. आंबेघाटावर लोक ठेवणें असल्यास शिराळेकर यांस ठेवावें. तोतयाचा शह राजमाचीकडे आहे. त्या पक्षीं तिकडे तुम्हांस फारसा गुंता पडणार नाहीं. कोलापुराकडील घाटानी माणूस व राऊत तोतयाकडे जातात त्यांची बातमी राखून कांहींचीं डोकीं मारावीं. तोतयाकडे चाकरीस गेलेल्यांची बायकामुलें धरावीं, घरें लुटून जाळावीं. आम्ही शास्त्रार्थ मात्र लिहितो. परंतु सत्वेंच आम्हांकडील सरदारांची जात चालली यास उपाय काय ! [ऐ. ले. सं. ६ ले. १९०६]

,, –कार्तिक शु. १ इ. १७७६ नोवें. १२ (सु. ११७७ रम २९)
नाना यांनी कोकणांत तोतयाचे पारिपत्यास बापूजी शिंदे यास, २०० बरकंदाज चांगले मर्द ठेवणें व पारिपत्य करणें म्हणून सनद पत्र दिलें. हजीरी अंताजी रघुनाथ. [स. मा. रो. २ पृ. १२२]

श. १६९८ कार्तिक शु. १ इ. १७७६ नोवें. १२ (सु. ११७७ रमजान २९)
नानांनीं महादजी शिंदे देशीं आले सबब वैरणीसाठीं परगणे अकोले पैकीं मौजे चास व गणोरे येथील ताकपीर यांजकडील कुरण–शिंदे परत गेल्यावर ताकपीर यांस द्यावयाचे. अशा बोलीनें सध्यां देविलें. [स. मा. रो. १ पृ. २२१]

–कार्तिक वद्य ४ इ. १७७६ नोवें. २९ (सवाल १७)
नाना, महादजी शिंदे व आंग्रे रघोजी यांस सामोरे गेले. भेटी झाल्या. तोतया पकडल्या बद्दल आनंद. सामोरे जाण्याची चालच होती [ऐ. ले. सं. ६ ले. १९२४]

„ –मार्ग. व. २ इ. १७७६ डिसें. २६ (जिलकाद १४ बुधवार)
नाना पुरंदरास गेले. शिंदे, आंगरेहि गेले, [ऐ. ले. सं. ६ ले. १९५३]

„ –मार्ग. वद्य ५ इ. १७७६ डिसें. ३० (जिलकाद १८ इंदुवासर)
नाना वांईस लग्नास गेले आहेत. [ऐ. ले. सं. ६ ले. १९५८]

„ –मार्ग. व. ८ इ. १७७७ जाने. २ (सु. ११७७ जिलकाद २१)
नानांनी रु. ३०९, प्रत्येकी वेतन, या प्रा॑ १५०० राऊत म्हणजे ४॥ लक्ष उत्पन्नाचे महाल लावून नवीन ठेवण्याची यादी केली. हे महाल सखारामबापू यांचे महालाप्रमाणें असावे असेंहि केले व सनदा देवाव्या हें लिहिलें. [पे. द. ५ ले. ८४ परिशिष्ट पु ७६]

„ –पौष शु. ४ इ. १७७७ जाने. १३ (सु. ११७७ जिल्हेज ३)
बाळाजी चनार्दन भानू खोत मौजे इलणे (तर्फ केळशी ता. सुवर्णदुर्ग) यांच्या विनंतीवरून इलणे गांवची खोती भानूंची भानूकडे सरकारांकडून चालती केली. मध्यंतरी बांधेकरी खोती चालवीत होते. तरी सालमारी पाहणीमुळें ठरेल ती जमाबंदी वसूल घेणें. [स. मा. रो. २ पृ. २२०]

„ –पौष शु. १५ गुरुवार इ. १७७७ जाने. २३
नाना मेणोलीस चंद्र ग्रहणासाठीं गेले [ऐ. ले. सं. ६ ले. १९८७]

श. १६९८ पौष व. ३० इ.१७७७ फेब्रु. ८ (सु. ११७७ जिल्हेज २९)

बाळाजी जनार्दन यांनीं धारवाड वगैरे महालांचे अंमलदारांस तेथील उत्पन्न तिकडे गेलेल्या फौजेच्या खर्चास देण्याविषयीं व हैदराकडे गेलेल्या जमीनदारांचे बंदोबस्ताकडे खर्च करण्यास आज्ञा दिली आहे. [स. मा. रो. १ पृ. १२]

,, -माघ शु. ९ इ. १७७७ फेब्रु. १६ (सु. ११७७ मोहरम ७)

नानानीं व सखारामबापू व जनार्दन आप्पाजी इ. नीं रावसाहेब यांचे चूडाकर्म प्रसंगी आहेर केले [स. मा. रो. १ पृ. ९९]

श. १६९९ चैत्र शु. २ इ. १७७७ एप्रील ९ (सफर ३०)

नानांनी गंगाधरराव पटवर्धनांस कळविलें, करवीरकर, कित्तूरकर देसाई व कुमदान ह्यांच्या बंदोबस्तासाठीं, रामचंद्र व बाजी गोविंद (जोशी) तिकडे आहेत च. शिवाय हरिपंत, जाफरुद्दौला धौशा, महादजी शिंदे ह्यांस मदतीस पाठवितो. [ऐ. ले. सं. ६ ले. २०८१]

,, –चैत्र शु. इ. १७७७ एप्रील पहिला पंधरवडा

नानांनीं महादजीस कळविलें, आपलें कूच व्हावें, तोफांची तयारी सरंजाम सुद्धां करविली आहे. कूच जहाले की तोफा येऊन पोचतील. [महा. का. ले. ३५. महादजींची करवीरवरील स्वारी]

,, –चैत्र शु. ९ इ. १७७७ एप्रील १६ (रवल ७)

नानांचें गंगाधरराव पटवर्धनांस पत्र, रामचंद्र गणेश व बाजी गोविंद हे मिरजप्रांतीं फार उपसर्ग देत आहेत व सरदार हैदरच्या कैदेंत आहेत. ह्यांविषयीं आम्हांसहि येथें फिकीर व काळजी आहे. फौजा पाठविण्याची व्यवस्था झाली. [ऐ. ले. सं. ६ ले. २०८३]

श. १६९९ चैत्र शु. १२ व वद्य ४ इ. १७७७ एप्रील १९ व २६

नानांचें चिमणाजी महादेव–रामचंद्र गणेशाचे दिवाण यास पत्र, फौज सुद्धां मिरजप्रांतीं येऊन सरकारचे कमाविसदारास मारहाण करून घासदाणा मागता, गांवें लुटता, हें कळलें. तुम्हांकडे ऐवजाची ओढ म्हणून ऐवज पाठविण्याची योजणूक होती. परंतु आतां ऐवज पाठवीत नाहीं. रामचंद्र गणेशास तुमची ही असली सल्ला दिसते. पण सरकारचे महालीं रोखे करणें इत्यादि ठीक नाहीं. कमाविसदार व जमिनदार सोडून देणें. परिणाम पहावा, [ऐ. ले. सं. ६ ले. २०८८ व २०९६, ह्या पत्रास चिमणाजीचें चोख उत्तर ले. २०९३]

,, –चैत्र व. ३० व वै. शु. १ इ. १७७७ मे ७, (सु. ११७७ रवल २८, २९)

नानांचें गंगाधरराव पटवर्धनांस पत्र, तुम्ही रामचंद्र गणेश कानडे यांचे स्वारींतील व कहींतील घोडीं, उंटें नेलीं तीं सोडून द्यावीं; तुमच्या तालुक्यांतील ऐवज त्यांनीं नेला तो रुजवातीसह पाठवा, पोंचऊं. [ऐ. ले. सं. ६ ले. २१०९,– १०]

,, –वैशाख शु. ६ इ.१७७७ मे १२ (४ रखर सोमवार)

नानांच्या व सखारामबापूंच्याहि सांगण्यावरून फरासीस–सेंट ल्युबीन ह्यांची गांठभेट. [पे. द. ५ ले. ८७. ह्यास महमद-इसफ किंवा सुमेरसिंग गारदी यांची हवेली राहण्यास नेमावी]

,, –वैशाख शु. १५ इ. १७७७ मे २२ (सु. ११७७ रखर १४)

नाना फडणिसांनी राजपुरी प्रांतांतील हसमनीस येसाजी शिवाजी यांस अप्तगीर दिली. कारण त्यानी तोतयाशी लढाई दिली. तसेंच ६ लोकांस बक्षीस रु. ५२५, देवजी नाईक सालोखे यास, त्याचा बाप तोतयाप्रकरणीं मारला गेला म्हणून असामी, जंजीरकर शामल यास सोडून कृष्ण सावंत हा सरकारकडे येऊन कामगिरी करूं लागला म्हणून रु. ५०० दिले. [स. मा. रो. १ पृ. १५]

श. १६९९ वैशाख शुद्ध इ. १७७७ मे दुसरा पंधरवडा.
नाना पुण्यांत आहेत. [ऐ. ले. सं. ६ ले. २११६]

,, –वैशाख वद्य १३ इ.१७७७ जून ३ (रखर २६ भौमवासर)
नानांचें म्हणणें कीं, होळकर तुळजापूरास गेले; तेथून त्यांनीं करकंबेचे ठाण्याचा बंदोबस्त करण्याबद्दल जावें, असें त्यांस कळविलें व येथूनहि आम्ही तरतूद करतो. रामचंद्र गणेश याजकडील फौज पाठविल्यास पोटास दिलें पाहिजे व तुम्ही म्ह. पटवर्धनानी २ ह. फौज रोजमऱ्यावर जमा करावी. ५।७ शें. गाडदी ठेवावें ते व मिरजेचे आणि मंगळवेढ्याचे सामान एकत्र करून नवे राऊत ठेऊन सारे होळकरास सामील व्हावें. परभारें हवाला म्हटल्यास होत नाहीं. [ऐ. ले. सं. ६ पृ. २९४६]

,, –वैशाख व. ३० इ. १७७७ जून ५ (रखर २८ गुरुवार)
नानांनीं आपणांस = गंगाधरराव पटवर्धन यांस–लिहिण्यास सांगितलें, महादजी शिंदे मातबर सरदार, त्या प्रांतीं (मिरज) आहेत. त्यांजकडे कारकून पाठवावा. व जवळ आलियावर खाशांनीं जाऊन २ ह. रु. खर्च जाहल्यास चिंता नाहीं मेजवानी करावी. नाना पुण्यांत, बापू सासवडांत आहेत [ऐ. ले. सं. ६ ले. २१२८ पृ. २९५०]

,, –ज्येष्ठ शु. १ व ४ इ. १७७७ जून ६ व ९ (रखर २९ भृगुवासर २ जवल गुरुवासर)
रा. नानास कोणी गाड्याकरवी दगा करावासा केले होतें. परंतु वर्तमान कळोन सावध जाले. [ऐ. ले. सं. ६ पृ. २९५२. नानांचा गोत्रज मृत्यु आज नववा दिवस शु. ४ ता. ९ पृ. २९५४] उभयता कारभारी सप्तऋषीस–सातारा–जातील. छत्रपती महाराजांस समाधान नाहीं. प्रकृतीचा भरंवसा नाहीं. ज्येष्ठमासीं महाराज जिवंत आहेत तोंच तख्तावर भोसल्यांचें मूल बसवावेसें आहे पृ. २९५५]

श. १६९९ ज्येष्ठ शु. ९ इ. १७७७ जून १४ (सु. ११७८ जवल ७)
करवीरकर येसाजी शिंदे ह्यांचे जे मातबर माणूस लढाईंत पाडाव आले त्यांस घनगड, राजमाची, कोरी ह्या गडावर कैदेंत ठेवण्याबद्दल नानांचा हुकूम. [स. सा. रो. १ पृ. १५]

,, -आषाढ शुा इ. १७७७ जुलै (सु. ११७८)
पुरंदरास गंगाबाई–स. माधवरावांची आई नवज्वरानें आठ दिवस आजारी होती मृत्यु पावली. पुरंदरींच दहन. नाना उद्यां येणार [ऐ. ले. सं. ६ ले. २१४१]

,, –आषाढ शुा १० इ.१७७८ जुलै १५ (जखर ९)
महादजीबाबा हरिपंत तात्यांना लिहितात, श्रीमंतांचे एकनिष्ठ-पणांत व नानांचे भाऊपण्यांत आजपावेतों अंतर जालें नाहीं व पुढेंहि व्हावयाचें नाहीं. श्रीमंतांचें कल्याण व नानांचें बरें, तेंच आपलें लक्ष आहे. [महा. का. ले. ४१]

,, –आषाढ वद्य ६ मंदवासर १७७७ जुलै २६
नाना पुरंदरास आले आहेत. [ऐ. ले. सं. ६ ले २१४७]

,, –आषाढ वद्य ३० इ. १७७७ आगष्ट ३ (जखर २८)
रहिमतपूर येथें नानांचें कुरण आहे.–महादजी शिंदे यांनीं पंत-प्रतिनिधी व नाना फडणीस ह्यांच्या रहिमतपूर येथील कुरणा-तील कुरण्ये उठवून लावून दिले. कुरणें चारितात. [ऐ. ले. सं. ६ ले. २१५]

,, –श्रावण शुा ६ इ. १७७७ आगष्ट ९ (रजब ५)
रा. पंत अमात्य बावडेकर याणी ती. रा. तात्यांपासून १० ह. रु. कर्ज घेतले त्यास ३ वर्षे जाहलीं. ऐवज देत नाहींत. त्यास गंगाधर गोविंद भानू विजयदुर्गचे सुभेदार यांस सरकार-चे पत्र पाठवून बावडेकरांचे साळसीमहालचे गांव आहेत ते जप्त करवावे. यावर नाना म्हणाले, आधीं पत्र त्यांसच देणें. पत्रावरून निकाल करून दिला तर उत्तम. नाहींतर तुम्ही सांगाल त्याप्रमाणें करावयास येईलच. [ऐ. ले. सं. ६ पृ. ३०१०]

श. १६९९ श्रावण वद्य ५ इ. १७७७ आगष्ट २३ (रजब १९ शनिवार)
नाना पुण्यास गेले. मासपक्ष पुण्यांतच राहतील [ऐ. ले. सं. ६ पृ. ३०१६]

,, –श्रावण कृष्ण १० सौम्यवासर इ. १७७७ ऑगष्ट २७ (सु. ११७८ श्रावणमास)
नानांना विनंती बहुत दिवस बहुत प्रकारें केली. त्याजवरून सरकारचें पत्र हरबा अण्णांस शुद्ध करण्याबद्दल 'कृष्णातीरीं यथाविधि शिष्ट ब्राह्मण मेळवून प्रायश्चित्त द्यावे' असें पत्र दिलें. तोतयाप्रकरणीचें हें प्रायश्चित्त, इंग्रजांकडील वकिलास निरोप दिला. तथापि तो अद्यापि पुण्यांतच आहे. [ऐ. ले. सं. ६ पृ. ३१०८]

,, –भाद्र. शु. २ इ. १७७७ सप्टें. ३ (सु. ११७८ रजब ३०)
बाळाजी जनार्दन यांनी विसाजी केशव साने यांस कळविलें कीं, कोंकणांत भीवराव यशवंत पानसे होते त्यांस आणवून व एक ह. लोक ठेवून दादासाहेबांच्या शहावर राहणें. ३ शें. गाडदी तोफखान्याकडे. पावसाचे दिवसांत रावताचें काम नाहीं. सबब पाईचे माणूस ठेवावे. व हुजूर कळवावें. [स. मा. सो. १ पृ. १३५]

,, –भाद्र. शु॥ ८ इ. १७७७ सप्टेंबर १० (सु. ११७८ साबान ७ बुधवार भाद्र.)
नानांचे व अग्नोजी शिंदे–मळणगांवकर–याचें समक्ष बोलणें चालणें झालें. नानांचें मानस शेतें यांनी केलीं आहेत. त्यांचा आकार होईल तो यांनी मिरजकरांस द्यावा. आम्ही देतों. आम्हांसाठीं चालवावें, असें स्पष्टपणें म्हणतात. जीं शेते पडलीं व रयताव्यांस लाविलीं त्याचा पैका मिरजकरांनीं स्वतः पासून घ्यावा. पडल्या पडसरीचा पैका यांजवळ मागो नये. [ऐ. ले. सं. ६ पृ. ३०२३]

१६९९ भाद्र. वद्य ४ इ. १७७७ सप्टें. २० (साबान)
नाना आज पुण्यास गेले. भृगुवारीं येणार. आल्यावर होळकर कर्नाटकांत जाण्याचें पक्कें ठरेल. [ऐ. ले. सं. ६ पृ. ३०२६]

,, –आश्विन वद्य ८ इ. १७७७ आक्टो. २४ (सु. ११७८ रमजान २१)
बाळाजी जनार्दन यांजकडे फौजेचे बेगमीस सरंजाम—परगणे सरभुवन (गुजराथ), परगणे भोकर (बागलाण), चोपडें व जलोद (खानदेश), कोतूळ, अंतू (दौलताबाद) हे सहा परगणे; सेलगांव व बिंब (कऱ्हाड), माणीक दौंड (पांडेपेडगांव) ही तीन गांवें दिलीं. [स. मा. रो. १ पृ. २५७]

,, –कार्तीक शुद्ध २ रविवार ते वद्य १० इ. १७७७ नोवें. २ ते २४
नाना पुण्यास गेले आहेत. [ऐ. ले. सं. ६ पृ. ३०३६,–४५]

,, –मार्ग. शुद्ध इ. १७७७ डिसें. पहिला पंधरवडा
रा. नाना अथवा बापू सप्तर्षीस राणीस दुखवटचाचीं वस्त्रें देण्यास जातील. अतिचार (मंगळ आदि पंचग्रह आपआपल्या राशीचा भोगकाल संपण्यापूर्वी दुसऱ्या राशीस जातात. तेव्हां त्यांस 'अतिचार' ही संज्ञा आहे.) असल्यामुळें राज्याभिषेकास मुहूर्त नाही. तोंपर्यंत शिक्के जुनेच वापरतील [ऐ. ले. सं. ६ ले. २२०२]

,, –मार्ग. ३० इ. १७७७ डिसेंबर २९ (सु. ११७८ जिलकाद २८)
सिंहस्थ असल्यामुळें राज्याभिषेक करतां न ये असे, बापूंच्या व आमच्या विचारे तुम्हांस पूर्वींच लिहिले. तोपावेतो शिक्का चालतो तो चालतच आहे. तट व दिक्कत पडत नाही. कारण महाराज असताच पुत्र घेतला. नबाब वगैरे सर्वांस पत्रें जाऊन जाबही आले. त्या पक्षीं दिकत पडावयाची नाहीं. पिंडास कावळा शिवला उत्तम झालें. [ऐ. सं. सा. खं. ४ ले. ९५ पृ. १५०]

श. १६९९ मार्ग. वद्य. इ. १७७७ डिसें. दुसरा पंधरवडा

सखारामपंतास जसा पहिलाच फौजेचा सरंजाम आहे तसा दीड हजार फौजेचा सरंजाम नाना फडणिसांस द्यावा आणि जसे हे दोघे कारभारी; तसे मोरोबादादा तिसरे व त्यांसहि दीड ह० फौजेचा सरंजाम, शिवनेर किल्ला द्यावा व त्रिवर्गाचे विचारे स्वारीस जाणें करावे असा ठराव झाला [ऐ. ले. सं. ६ ले. २२०४]

,, —नानांनीं महादजी शिंद्यांच्या दिवाणास बाळाराव गोविंद रूबरु ताकीद करवीरकडे जाण्याबद्दल केली. शिंदे मसूर व तेथून कऱ्हाडास गेले. [ऐ. ले. सं. ६ ले. २२०६]

,, –पौष शुद्ध इ. १७७८ जाने. पहिला पंधरवडा

होळकरांचें समजुतीस विसाजी कृष्ण गेले आहेत. ते बोलून येतील त्या अन्वयें बापू अथवा नाना होळकरांकडे जाऊन समजाविशीचा ठराव होईल. [ऐ. ले. सं. ६ ले. २२१३]

,, –पौष वद्य ६ इ. १७७८ जाने. १८

नाना रागें करून बोललें, शिंदे मळणगांवकरांचीं शेतें रयतांस लाविली त्याची बटाई करून माल घेतला, शिवाय ऐवज घ्यावा म्हणतात, आनंदराव शिंदे मिरजेस बसले असतां त्यांच्या कामाचा फडशा करीत नाहीं; वोलेकरास गुंतवून पाडिले; त्यापक्षीं आमच्या लिहिण्याची रुचि कोठें राहिली ! [ऐ. ले. सं. ६ ले. २२३६]

,, –पौष वद्य ७ इ. १७७८ जाने. १९ (जिल्हेज)

नाना पुण्याहून (पुरंदर) किल्लयावर आले. होळकरांची समजूत नाहीं, आंतील बाहेरील मजकूर, हरिपंताकडील फौजेची रवानगी आणि इतर कित्येक मनसबे, विचार कर्तव्य, त्याकरतां आले. बापूहि सासवडाहून आले. मासपक्ष राहतील. [ऐ. ले. सं. ६ पृ. ३११९]

श. १६९९ माघ वद्य ४, ५ इ. १७१८ फेब्रु. १५, १६ (मोहरम १६-१८)

नाना चिंचवडास गेले होते. येतांना त्यांनीं बापूंस पत्र लिहिलें कीं, तुम्ही होळकरास पत्र पाठवून ऐवजाचा फडशा करवावा म्हणजे हरिपंत जातील. त्यास बापूंचें बंदभर पाठपोठ पत्र आलें. व त्यांत हरिपंताची चव कांही राहिली नाहीं. विचार करणें प्राप्त असें बापूनीं लिहिलें. बापूनीं ' होळकराकडील पैका न देणें असी सूचना दिली. ' तेव्हां वृद्धांचें मनांतील स्थायीभाव काय. असो. ईश्वरी इच्छा प्रमाण. पैक्यामुळें दौलतच गारत होते असें दिसतें. कोठे कांहीं बोलतां येत नाहीं. होईल तें पहावें व भोगावें. ' याच समयांत आमचें जाणें जालें यामुळें हिसका ' असें बापूंचे लिहिणें, (पण) आम्हीं कार्यास आल्यानें मागें कार्यें होत असावीं, तटूं नयेत, असें असावें, याची परीक्षा बापूनीं महिनापंधरा दिवस कोठें जाणें तर जावें. मागें कांहीं पडूं देतों कीं काय. परंतू यांच्या कवायतीच येक प्रकारच्या आहेत. बरें आहे. [पे. द. ५ ले. ९२, ९३]

,, —माघ वद्य ६ इ. १७७८ फेब्रु १७ (मोहरम १८)

बापू व नाना यांनी इचलकरंजीकरांच्या मिरजप्रांताच्या देशमुखी-वतनाची घालमेल करण्याचें मनांत आणिलें हें उत्तम नाहीं. नानांचे चित्तांत असें कसें आलें. वतन स्वराज्यांतूनच मेळविलें आहे. परिछिन्न रदबदल करावीच लागेल [ऐ. ले. सं. ६ ले. २२४६]

,, —माघ वद्य ११ इ. १७७८ फेब्रु. २३ (मोहरम २४ भौम)

नाना पुण्याहून पुरंदरास आले. मोरोबादादा समजाविशीचे बोलणें होत असतां त्यांजकडील बोलण्यात स्वच्छता नाहीं. नाना शिवरात्रीसाठीं मेणवलीस गेले [ऐ. ले. सं. ६ले. २२५४ २२५५]

,, –फाल्गुन वद्य १३ इ. १७७८ मार्च २६ (सु. ११७८ सफर २६)
बाबा व राघोबा भिकाजी यांस अहमदाबाद शहराचा व मुलकी म्हृ. मामलतीचा बंदोबस्त सांगून फौजेच्या खर्चास आमोद, देहनवरे व २० हजार रु. हि देविले. अमृतराव आपाजी फत्तेसिंग गायकवाडांच्या लष्करांत भेटीस गेले असतां तेथें अरबांच्या दंग्यांत मारले गेले [स. मा. रो. १ पृ. १८६]

,, –फाल्गुन वद्य १४ भृगुवार इ. १७७८ मार्च २७
नानांचे बाजीपंत आण्णा, आनंदराव गोपाळ यांस पत्र कीं हरिपंततात्याकडे जाणें. त्यावरून ते मांजरी, जवळे येथें गेले. तों नानांचें दुसरें पत्र कीं, जेथें मुक्काम असेल तेथें राहणें. कारण मोरोबादादांचे खूळ रूपांस आलें. नानांचे शंभर राऊत बहाणा करून गेले. [ऐ. ले. सं. ६ ले. २२७५]

,, –इ. १७७७
नाना फडणीस यांनी सरकार यादीवर 'करार करावे' हें लिहून संमति द्यावयाचा 'करार' सखारामबापूचा, येणेप्रा नारोबा परचुरे यांचे हातचें पत्र [इ. सं. पे. द. स. मा. पृ. २८९]

श. १७०० इ. १७७८ (सु. ११७९)
रा. दादासाहेब यांची पट्टी करार यादी. वसूल (१७०२ १७८०) त्यांत २५ ह. बाळाजी जनार्दन हें पहिलें नांव आहे. सात नांवें २५ ह. चीं आहेत. [इ. सं. पे. द. स. मा. पृ. १४७]

,, –चैत्र इ. १७७८ एप्रील
नाना फडणवीस यांस ते पुरंदरास चार हजार फौजेनिशीं जातांच किल्लेंत घेतलें नाहीं कोणी म्हणतात; तर कोणी घेतलें असें म्हणतात. सखारामपंत जाऊन मोरोबा व होळकर यांस मध्यस्थी पडोन उभयतां बंधूंचें (फडणीस बंधू नाना व मोरोबा यांचें) सख्य केलेंसें वर्तमान एक व नाही असें वर्तमान एक. नानांस काढून पुरंदरचें पेठेंत माचीस वेढोन होळकर वगैरे सरदार बसले आहेत. [ऐ. ले. सं. ७ ले. २३१९]

श. १७०० चैत्र शुा ४ इ. १७७८ एप्रील १ (रवल)

मोरोबादादा बारामतीहून वाफगांवगावास; तेथून होळकर व बजाबा पुरंदरेसह पुण्यास; तेथून कुंभारवळणापासी सासवडाजवळ येतांच बापू व नाना भेटले. सर्वांनीं संतोषें असावें असा करार होऊन श्रीमंत स. माधवरावांची भेट चैत्र शुा ६ (= एप्रील ३ रवल ४) स झाली. नाना पुरंदरी नारायणाजवळ, इतर कुंभारवळणावर आहेत. [ऐ. ले. सं. ६ पृ. ३१७४]

,, –चैत्र शुा ७ इ. १७७८ एप्रील ४ (रवल ५)

नाना पुण्याहून पुरंदरास गेले. रावसाहेबांचा (स. माधवराव), नानांचा व पुरंदर किल्याचा बंदोबस्त असावा म्हणजे सर्व जोड पावली. परशरामभाऊंचें बाळासाहेबांस पत्र. नानांनी आपली पत्नी गडावर ठेऊन आपण खालीं फौजेंत आले. [ऐ. ले. सं. ६ ले. २२७९ पृ. ३१९१]

,, –चैत्र शुा १२ बुधवार इ. १७७८ एप्रील ८

नाना सोबत्याच्या विश्वासावर गेले, बापू व मोरोबादादा कवडीच्या मुक्कामीं. तेथें ' नाश दुतर्फा लढीन आहे ' हें बापूंचें म्हणणें मोरोबादादांनी ऐकून तहयादी झाली. ' बापू वडील, दादा यकत्यारी कामकारभारी, नानांचा इतल्ला सर्व कामकाजांत असावा, कामकाजावरील लोकांस वाढवावें. राघोबादादांस तूर्त आणूं नये. विचार पाहोन पुढें आणणें तर आणावें.' नंतर होळकर भेट भिवडी जवळ. व नंतर सर्वजण गडावर, श्रीमंताची भेट. नानांनी बापूंनीं असा विवेक केला. कारस्थानी केली. यावर ते मान्य जाहले. दूरदेशी चित्तांत आणून आपल्यासाठीं राज्याचा नाश व्हावा हें चांगलें नव्हे ऐसें ध्यानांत आणून केलें. [ऐ. ले. सं. ६ पृ. ३१, ९३, ९५,–९६–९७, ३१९९, ३२००]

श. १७०० चैत्र शु॥ १४ शुक्रवार इ. १७७८ एप्रील १०

पुणेंकडेस उभयतां फडणविसामध्यें गडबड पडली सबब नानाचें कुमके करितां बोलावणें आलें. करितां राजश्री पंत फडके व धौशा आले तें देशाची वाट धरोन परत चालले. फौज बिथरली हें एक व राजश्री नाना फडणवीत यांचें बोलावणें आले तहकीक, करितां माघारे चालले. [ऐ. ले. सं. ७ पृ. ३२३३–३४]

,, –चैत्र वद्य ८ इ.१७७८ एप्रील १८ (रवल २० मंदवार)

नाना नारायणाजवळ—पेठ सासवड-येथें आहेत. [ऐ. ले. सं. ६ ले. २३१०]

,, –चैत्र वद्य ११ इ.१७७८ एप्रील २३ (सु. ११७८ रवल २४)

करवीरकर छत्रपतींचा महादजी शिंद्यांशी तह. त्यांत बापू नाना वगैरे मुत्सद्दी यांस पेशजी यादीप्रमाणें इनाम गांवें दिल्याचीं नोंद आहे. [ऐ. ले. सं. ६ पृ. ३२१९–२०]

,, –चैत्र व. १३ इ. १७७८ एप्रील २५ (रवल २६ मंदवासर)

तिसरे गृहस्थ = नाना—स्वस्थ आहेत. बापूकडे वडीलपण, कार्यभागी एकत्यारी दादा फडणीस करतात. [ऐ. ले. सं. ७ ले. २३२४]

,, –वैशाख शुद्ध २ इ. १७७८ एप्रील २८

नानाचे ममतेंत हैद्राबादेतील कृष्णराव काळेहि आहेत. [ऐ. ले. सं. ७ पृ. ३२४९]

,, –वैशाख शु॥ २ इ. १७७८ एप्रील २८)

मोरोबादादा फडणिसांनी राघोबादादासह स. माधवरावां-विरुद्ध खुळें उभें केलीं असतां मनसबाच करणें त्यापक्षीं नानांनीं जिवावर उदार असलें पाहिजे. जवळ फौज पाहिजे. श्रीमंत नाना व किल्ला ह्यांत अंतर असूं नये. होळकर इत्यादिकां-कडे अंगें असावीं. नबाबसहि उमजलें आहे कीं, मोरोबा कार-भारी जाहले तरी नीट चालणार नाहींत. त्यापक्षीं नानाचें

लक्ष राखावे. (नानानीं) नासल्यासहि हिंमत न सोडावी. मेळ-वावें अथवा गमवावे पण अब्रूनें राखावें. हें परशरामभाऊंचें म्हणणें [ऐ. ले. सं. ७ पृ. ३२५२]

,, –वैशाख शुा २ इ. १७७८ एप्रील २८ सौम्यवासर

परशरामभाऊस पत्र, श्रीमंत राजश्री नाना नारायणाजवळ फौजसुद्धां आहेत, बापू भिवंडी जवळ आहेत, राजश्री मोरोबा-दादा करेवर होळकर आदिकरून साऱ्या फौजा आहेत. त्रिवर्ग तर एक जाहले आहेत. संशय नाहीं. परंतु कारभार एक-चित्तेकरून चालीस लागला नाहीं. परंतु त्रिवर्गाच्या संमते कारभार जाहल्यास चांगलें. [ऐ. ले. सं. ७ ले. २३३१]

,, –वैशाख शुा ९ इ. १७७८ मे ५

बापू गोव्यास बंदना नजिक लग्ना करितां आले. नाना गडावर गेले. होळकरानीं दगाबाजीच केली होती. परंतु क्षेमरूप नाना किल्यावर गेले ही गोष्ट मोठी जाहली. पहिला नाना कडून विप्र आला होता. त्यास आज दहा दिवस झाले. [ऐ. ले. सं. ७ ले. २३३७]

,, –वैशाख व. ७ इ. १७७८ मे १८ (सु. सबैन रबर २२)

नारायणा जवळ श्रीमंत राजश्री नानाची फौज आहे व गणेश काशी व किरकोळ पथकें होतीं. त्या साऱ्यांस तेथून आणलें भिवंडीजवळ राहिले. आतां राजश्री नानांचें खास पथक मात्र नारायणा जवळ राहिलें आहे. [ऐ. ले. सं. ७ ले. २३४५]

,, –वैशाख वद्य ९ इ.१७७८ मे २०

उभयता (कारभारी बापू व नाना) एकत्र जाहलें गुंता राहिला नाहीं. लौकर पुरंदर किल्लचा समीप यावें" म्हणोन दोन चिठ्ठ्या रा. बापू पानशे यांस भिवराव यांच्या आल्या [ऐ. ले. सं. ७ पृ. ३२६६, ले. २३५५]

श. १७०० वैशाख वद्य इ. १७७८ मे दुसरा पंधरवडा.

श्रीमंत राजश्री नाना किल्ल्यावरच आहेत. राजश्री सखारामपंत बापू लग्नाहून आले ते नानाच्या डेऱ्यास भोजनास येतो म्हणोन सांगोन पाठविलें. या करितां नाना खालीं येऊन मेजवानी करून किल्ल्यावर गेले. तदोत्तर फराशीसाकडील वकिलास निरोप द्यावयाचा होता म्हणोन आपल्या डेऱ्यास खालीं येऊन निरोप दिला. आणि किल्ल्यावर गेले. दादासाा यांजकडे किरकोळ राऊत लुच्चे शेपन्नास जात होते त्यांस— घाटोघाट चौक्या ठेऊन धरोन आणलें. [ऐ. ले. सं. ७ ले. २३५२]

„ –१७०० जेष्ठ शुाा २ इ. १७७८ मे २८

परवांचे दिवशीं मंगळवारी राजश्री नानाकडून कारकून आला. त्याबरोबर राजश्री मोरोबादादानीं बापूस लग्नास जावयाचें पूर्वी चिठी लिहिली होती ती, राजश्री नानाचे हातास कोणे द्वारें खर्चवेंच करून आली. चिठ्ठी येथें अस्सलच पाठविली. चिठीतील आशय 'पटवर्धनांचे व वडिलांचें व शिंद्याचें पारिपत्य नाहीं. तर आम्ही तुम्ही सर्वच बुडतो. सर्वदौलत नानाचें हातीं याचा विचार पाहिजे. याजकरितां विसाजीपंत व दादोपंत वाघोलकर असे पाठवावें त्याशी बोलून आपणांकडे पाठवितो. तें सविस्तर सांगतां कळेल.' चिठ्ठी पाटिल बाबांकडे पाठविली. [ऐ. ले. सं. ७ ले. नं. २३५३]

„ –ज्येष्ठ शुाा ११ भृगुवासर इ. ११७८ जून ६

बापू महादजी शिंद्यांचे जवळ बोलले (नानास सोडून मोरोबाकडे गेलों) हा दोष मजकडे. आमचेविशीची क्षमा करावी. राखावें. मोरोबा आपल्यास कैद करीत होता म्हणून आलों. (पण आतां) नाना, तुम्ही जें सांगाल तें ऐकूं [ऐ. ले. सं. ७ पृ. ३२२९, व ३२ २१८१, ३२८६]

सखारामपंत बापूंनीं पानशांच्या विचारें नानांशीं समाधान राखलेंच होते आणि मोरोबाचे करणें ठीक नाहीं. शिंद्याकडे

जातें समयीं दगा करण्याचे योजिलें होतें, हें समजलें. आणि नानाशीं मिळाल्याशिवाय ठीक नाहीं असें समजून शिंद्याचें विद्यमानें निखालसतेची याद ठरली. आणि शपथ बेलभंडार झाला. नानाच्या डेऱ्यास आलें. मेजवानी जाहली. [पृ. ३२९७ –९८, ३३०१]

श. १७०० ज्येष्ठ शुा १२ इ. १७७८ जून ६ (जवल ७)

नेनें याणी पुराहून जाणविलें जें, अजापालासह कपि निरेवर भेटीस येणार. असें ऐकलें वरून त्यानीं कळविलें. त्यास जशी 'कवडी' तशीच 'नीरा' दिसते. वडिली सावध असलें पाहिजे. (कवडी मुक्कामी सखाराम बापू मोरोबाच्या भेटीस गेलें त्याचा परिणाम नानावर प्राणसंकट ओढवलें. तसेंच ते आतां निरेवर शिंद्यास भेटणार. भेटल्यावर शिंदे व बापू व होळकर सारे एक होऊन तुम्हांस दगा होईल, या करितां सावध रहा, असा इषारा आहे.) [ऐ. ले. सं. ७ ले. २३५५]

,, –ज्येष्ठ वद्य ३ इ. १७७८ जून १३

आज दोन चार दिवस घालमेल राजश्री नानाचें व बापूचे समजाविशीची बोलणी लागली आहे. 'देवावें' नाना अलीकडे करीत होते तें करूं नये असें बापू बोलतात. कदाचित नानांचा आग्रहच असला तर माझा संतोष नाहीं. येविशीचें उत्तर प्रतिउत्तर आज दोन दिवस होत आहे. राजश्री मोरोबादादाकडीलही बोलणें (नानाकडे) लागलें आहे. त्यांतील भाव "तुम्ही आम्ही एक होऊन वृद्धांस पटकी द्यावी" परंतु शिंद्याचें विचारें, मोरोबादादा ठीक नाहीं बापू व नानानी एक व्हावें आणि काम कारभार करावा. सारांश कोणाचें पारिपत्य होत नाहीं, बखेडा आहे तो आहे असा प्रकार दिसतो होळकर यांची समजाविशी होत आहे. मोरोबादादाचें मतें 'मजला मेळवून घ्यावें नाहीं तर आपण मरून जाईन. परंतु निशाण, शिक्के कट्यार देणार नाहीं. [ऐ. ले. सं. ७ ले. नं. २३६५]

श. १७०० ज्येष्ठ वा। ४ इ १७७८ जून २३

परशरामभाऊ—गंगाधररावास पत्र, होळकराचें विद्यमानें पाटील बाबाकडे मोरोबादादांचा निरोप व कारकून आलें कीं, आतां आपला जीव वांचवा. पुणें व शिवनेर येथें राहत नाहीं. चांभारगोंदे, पेडगांव, जांबगांव व वाफगांद यांतून कोठेही राहूं असें सांगून पाठविलें. तेव्हां राजश्री बाळाराम व गोपाळ नाईक तांबेकर व होळकराकडील कारकून मकार नामकाकडे जाऊन बोलून येत तो पावेतो उतावळी करूं नये असा पाटील बाबांचा निरोप राजश्री नानाकडे आला. त्याजवरून सोमवार अस्तमानपर्यंत फौज चौकी दाखल उभी राहीली. तेव्हां उभयतां सरदारानीं "मंगळवारी सकाळी दादा कडील गुंता ठेवीत नाहीं. पळोन गेले तर आम्हांस जिमा लागला असें ठरलें. सोमवारी प्रदोषाचें दिवशीं इतका प्रकार जाहला. वाफगांवी तर राहूंच नये पाटील बाबांचें आश्रयास राहावें. असें ठरलें. [ऐ. ले. सं. ७ पृ. ३३०४ ले. नं. २३७९ [

,, –आषाढ शुा ४ इ. १७७७८ जून २८

परशरामभाऊ—गंगाधररावास पत्र. आज चतुर्थी रविवारीं राजश्री मोरोबादादा सडे दोनशें स्वारानिशीं निघून बहुलास भीमातीरास जातील. गोपाळ नाईक तांबेकर याणी क्षेत्रांत राहावें. अथवा मालखेडास जावें. वरकडाचें कोणी पुसलें नाहीं. याणी (नानानीं) जाबसाल केला नाहीं. काल शिक्के, कटार, जरीपटका निशाणसुद्धां राजश्री नानाजवळ आला. उभयतां सरदारांकडील हजार स्वार तूर्त समागमें जाणार—चारशें नेहमीं त्यांजजवळ राहावे असें आहे. शिवनेर किल्ला त्यांजकडें आहे त्याचें अभोगत आहे. घेतील असें वाटतें. चिरंजीव राजश्री हरीहरराव व चिरंजीव राजश्री गणपतराव उभयतांस वस्त्रें व्हावी. त्यास माघ (?) अथवा तेथें सर्वांचें विचारें करावें. [ऐ. ले. सं. ७ पृ. ३३१२ ले. २३८८]

श. १७०० आषाढ शुा १२ इ. १७७८ जुलै ६ इंदुवासर

नाना फडणवीस याणी आम्हांस बोलावून नेऊन सांगितलें कीं, सन सलासात लाख रुपये कर्ज दिले आहेत. ते व्याजसुद्धां देणें. आम्हांस ऐवजाची जरूर आहे. [ऐ. ले. सं. ७ पृ. ३३१३ ले. नं. २३८९]

,, –आषाढ शुा १२ इ. स.१७७८ जुलई ६ (सु. आषाढमास)

परशुरामभाऊ (गंगाधर) बळवंतरावास मिरजेस लिहितात, किल्ल्याचा मजकूर नानास पुसिला. त्यांस वंदन कपीकडे आहे. त्याचें नांव काढतांच नये. चंदन देतात, परंतु महिपतगड माघारा द्यावा म्हणतात. (महिमंत) गडापेक्षां चंदन चांगला नाहीं हे एक, दुसरें सिंहगडांत तूर्त मुलें माणसें आणून ठेवावी. शेपन्नास माणसें आमचें असल्यास चिंता नाहीं. असावे. सिंव्हगडचा बंदोबस्त नानाचाच आहे. तेथें मुलेंमाणसें आणून ठेवावी. महिमतगडही तुमचा तुम्हांकडे असों द्यावा. असें श्रीमंत राजश्री नानांनी सांगितलें. महिमतगड आमचा आम्हांकडे राहून तूर्त सिंव्हगडांत मुलें माणसें ठेऊन पाया शिरकल्या नंतर पुढें सोई सोईनें आपलें लगामी लावून घ्यावयास येईल, असा मजकूर आहे. सिंव्हगडास येणें उत्तम. पहाडही चांगला. अजिंक जागा. मातबर कुटुंब ठेवावयास चिंता नाहीं. तोफा देतो म्हणून राजश्रीं नानांनी कबूल केलें. सनद घेऊन मागाहून पाठवितो. [ऐ. ले. सं ७ पृ. ३३१९,–२० ले. २३९४]

,, –आषाढ वाा ३ इ. १७७८ जुलई १२ (सु. ७९ आषाढ)

परशरामभाऊ बाळासाहेबास मिरजेस लिहितात––प्रस्तुत काळांत सर्व मदार पाटील बाबावर आहे. कपीस आंतून फारच वाईट वाटलें आहे. परंतु तेही चांगलें म्हणोनच करींत आहेत. गंगोबा होळकर यांचे चिरंजीवास वस्त्रें द्यावी असें ठरलें. होळकरांकडून देविली. राजश्री नाना राजश्री बापू होळकरांचे

समाधानास गेले होते. बोलून बेलभंडार जाहले. प्रस्तुत धडाका उठला आहे. [ऐ. ले. सं. ७ ले. २३९८]

श. १७०० आषाढ वद्य ३ इ.१७७८ जुलै १२ (जखर १६)
महादजी नानांना लिहितात, गाडराकडे तुम्ही लाला फतेचंद मुनशी यांस रवाना केलें, उत्तम केलें. [महा. का. ले. ४७]

,, –आषाढ वद्य ४ इ.१७७८ जुलै १३
नाना, बापू, शिंदे मिळोन होळकराचे समाधानास गेले होते. शिष्टाचार करून आले. बहुलाकडे फौज गेली. तिकडील वर्तमान कांहीं आलें नाहीं जितक्यांचे येथें पारिपत्य जाहलें तितक्यांचीं घरें जप्त जाहलीं. नरसिंगराव यांचा ऋणानुबंध बहुत दिवसांचा त्याणें करावयाचें तें केलेंच. [ऐ. ले. सं. ७ पृ. ३३२५ ले. २३९९]

,, –श्रावण शुा ५ इ.१७७८ जुलै २८
राजश्री नाना व शिंदे व होळकर काल रविवारी जेजुरीस देवदर्शनास गेले होते. आम्हीही गेलों होतों. देवदर्शन घेऊन नाना किल्ल्यावर एकटेच गेले. आम्ही भिवंडीस नेहमीं राहावयास आलो. राजश्री सखारामपंत गुलटेकडी जवळ रहावयास गेले. राजश्री नानाही तेथेंच जाणार. कारभारी पुण्यांत घरास जात नाहींत. बाहेर जाणार. या उपर काय मनसबा करितात पहावें. [ऐ. ले. सं. ७ ले. २४०४]

,, –श्रावण वाा १० इ. १७७८ आगष्ट १७ (रजब २३)
परशुरामभाऊ गंगाधररावास पत्रानें कळवितात "आज आठ दिवस राजश्री नाना म्हणतात कीं," तुम्ही पुढें स्वारीस भाद्रपद मासीच निघोन जावें. मागाहून दसरियास आम्हीं खामखा निघोन येतो." त्यास आम्हीं उत्तर केलें कीं, मागील देणें लोकांचें तसेंच तटलें आहे. सरंजामही गेला. त्यापक्षीं पुढील तरतूद होऊन निघावयाचें कठीण आहे. व या खेरीज हुजरांत-

संबंधें गुंतलों आहों त्याचा निकाल नाहीं. तेव्हां आमचे वस्तु जाणें होत नाहीं. " म्हणोन सांगितलें. त्यावरून राजश्री नाना (आमचे) घरपावेतों आलें, आणि सांगितलें कीं, हुजुरात संमधें कर्ज बाकींस राहिलें आहे. त्याचा ऐवज दोहों तिहीं महिनियानीं पावें असा लावून देतो. सरंजाम तूर्त गेला त्यापक्षीं हुजरात कांहीं बरोबर देतो. शिवाय सरंजामी रास्ते वगैरे देतो. जावयाचें करावें. " असें सांगितलें. वृद्धाचें चित्तांत आम्ही मान्य न केल्यास दुसऱ्यास सांगावें असें आहें परंतु नानाचे चित्तांत दुसऱ्यास पाठवूं नये. आमचीच रवानगी करावी. आम्ही जाणें तेव्हां केवळ हुजराती बरोबरच परिणाम लागेल असें नाहीं. घरची फौज तीन चार हजार तरी पाहिजे तरच ठीक. ऐशास नानाचा तर आग्रह भारी. त्यांस कसें करावें. हैदरखान तुंगा उतरून मलगनाथाकडे गेला म्हणून येथें बातमी आली आहे. राजश्री नानाचें विचारें दुसरा कोणी पाठवावा तर फौजच त्याचे लगामीं लागेल ते ठीक नाहीं. यास्तव तुम्ही जावें असें म्हणतात. आमचे घरचे प्रकार तर मागील बाकीसच ठिकाण नाहीं. [ऐ. ले. सं. ७ ले. २४१३]

श. १७०० श्रावण वद्य १२ इ. १७७८ आगष्ट १९

परशरामभाऊ म्हणतात आम्हांस आज आठ दहा दिवस "बाहेर निघावे" म्हणोन राजश्री नानांनी बहुता प्रकारे लाविलें आहे. आम्ही ज्या ज्या अनुपती सांगावयाच्या त्या सांगितल्या. परंतु नानाचें म्हणणें कीं, भिवराव पानसे यांस पाठवावें तर फौज लगामीची जातें. हें ठीक नाहीं. तर तुम्ही व हरीपंत येथें राहून मागील आटपावें. आम्ही पुढें जातों. [ऐ. ले. सं. ७ ले. २४१५]

१७०० भाद्रपद शुा ११ इ.१७७८ सप्टें. २ (साबान १० तिसा)

नानांना! आनंदीबाई- राघोबादादा पत्नी—स्वहस्त–पत्रीं लिहितात, आम्ही होऊन पत्र न पाठविलें. कारणाखेरीज पत्रें पाठवितात, म्हणोन तुम्हीच हंसाल. हल्लीं कारण कीं, तुम्ही तीन पिढ्यांचे दौलतेंतील फडणीस. ब्राह्मणी दौलत यवनाक्रांत (= इंग्रज हस्तगत) होऊं पाहते. इंग्रेज बुंदेलखंडापर्यंत दोन कंपू आले! आणिकहि मागून येणार. याचा बारीकमोठा विचार तो तुम्हीच करणें, आम्हांस म्हणाल तर, आपला जीव कोणास नकोसा नाहीं. आम्ही पावणे दोन वर्षे जाहलीं, तुमचे स्दाधीन तुमची फौज गुंतून, धन्याचे पायासी वियोग. हें उभयपक्षीं नुकसान. तर आम्हांस मुंबईस जाण्याविषयीं वोढेकरांस पत्र लिहिणें. हे आशीर्वाद. [इ. सं. ऐ. टि. १–१९] (ह्याच तारखेस बापूंनाहि जवळ जवळ असेच जरा अधिक आपुलकीचें व विस्तृत पत्र आहे. ले. २०)

,, –भाद्रपद शुा १३ इ.१७७८ सप्टेंबर ४

परशुराम भाऊना "राजश्री नानांनी द्वादशीस भोजनास बोलाविले होते. खाशी मंडळीसह मेजवानी झाली. वस्त्रें दिलीं. आमचा मुक्काम येथें अमावास्येपर्यंत आहे. नंतर पुरंदरास पागेची जेथील तेथेंच तयारी करावी. मग येथून लिहून पाठवूं त्याप्रमाणें रवानगी करावी. हत्तीचे गाशे व नमदे व भारकस वगैरे आहे नाहीं पाहोन नवें तयार करावें. उदईक राजश्री नाना आमचे येथें भोजनास येणार. राजश्री हरीपंत तात्या व आप्पा बळवंत व अमृतराव पेठे––त्रिंबकराव मामाचे नातू–– यांसही सांगणार. राजश्री सखारामपंत बापू दोन वेळां घरास आले होते. [ऐ. ले. सं. ७ पृ. ३३४७ ले. २४१८]

श. १७०० भाद्रपद वा। ७ इ.१७७८ सप्टेंबर ३

नानांचे दिवाकरपंत, नागपूरकर चोरघडे, यांस पत्र, होळकर मोरोबाचे बखेड्यांत. आमचे कडून खबर नाहीं, वगैरे ममतायुक्त लिहिलें. त्यास गेल्या सालीं पुरंदरास आपण आला तेव्हां पक्की खातरजमा जाली. 'शरिरे मात्र भिन्न' इतकें करून गेलेत. पुढें आपणांस व आम्हांस पेंच न पडो ह्या गोष्टीचा संतोष आपणांस पूर्वी पासून. पूर्वीच फितूरियांचा बंदोबस्त करावा हें आपलें वारंवार सांगणें. परंतु एकसमयावच्छेदे इतक्यांचे अंगी मुद्दे कसें लागते ? बंदोबस्त करणें, तरी लौकिकांत होतें कीं नाहक पारिपत्य केलें. याकरतां त्यांस बुद्धि होऊन पुरंदरावर चालून आलें हें पृथ्वीस जाहीर जालें, येणें करून निर्दोषता जाली. आपण हरिभजन भावें करून करतां त्यांत 'आमचे कल्याण असावें' असें होत असेल. त्याचेंच फल श्रीहरीनें दाखविलें. अशी परस्पर अंतःकरणाची ममता, स्वच्छता असतां अलिकडे आपणाकडील संदेह आमचे चित्तात आला, असें आपलें चित्ती आलें. याचें कारण एकत्वभाव या काली कोणासहि सोसत नाहीं. याची परिक्षा श्रीहरीच प्रेरक होऊन खातरजमा होईल, हा माझा निश्चय आहे. पुढें कित्येक मनसुबे व कामें आपणांसच मन घालून करावीं लागतील. शिंदे एकनिष्ठे व आमचे मनसुब्यास अनुकुल होऊन पुढाकारी जालें. याचा संतोष आपणांस विशेषात्कारें असेल, असावा हें उचित. श्रीमंत लहान, तों जेथें उणें तेथें संभाळणें हा एक हा हक्क भोसल्यांचे घरापासून आपण घडवितील यांत संदेह नाहीं. [रि. उ. वि. १ पृ १६०-१६१]

मार्गशीर्ष शुा ५ इ.१७७८ नोव्हेंबर २४

इंग्रजांनी केलेल्या पुण्यावरील स्वारीबद्दल नानांचें नागपुरांतील वकिलांस दिवाकरपन्तदादानी काय विचार केला ते कळविण्याबद्दलच्या पत्रांत चरकाची गत आणि इंग्रजाची चाल एक. दौलतकर्ते दूरदेशी आहेत तेच हे समजतील. ज्या राज्यांत टोपीकरांचीं चाल तेथील गत काय हें कांहीं लोपलें नाहीं. हें नानांचें म्हणणें. [खं. १० ले. १९७]

श. १७०० मार्गशीर्ष वाा २ इ.१७७८ डिसेंबर ६

"पुण्याकडील वर्तमान तर इंग्रज बोरघाटावर आले. ते तेथेंच आहेत. उभयतां सरदारसुद्धां कारभारी वानवडीवरून कूच करून नदीपलीकडे खडकीजवळ उतरले आहेत. हें परवाचें पत्रीं लिहिलेंच आहे. उभयतां सरदार तडका फौज जमा करीत आहेत. खडकीवरून कूच करून तळेगांवचे रोखें जाणार होते. चिरंजीव रघुनाथरावदादा पुण्याहून निघून नेहमीं नानाजवळ लष्करांतच राहिलें आहेत. आम्ही उदईक कूच करून महादेवाकडे येतो. परशरामभाऊंचें पत्र. [ऐ. ले. सं. ७ पृ. ३३८३ ले. २४५२]

,, पौष वद्य २ इ.१७७९ जाने. ४

नाना फडणीस व धोंडोपंत नित्सुरे यांनी कॅप्टन इस्टुरफाकडे याची बकराची रसद घाटबंदी करून बंद केली [पे. द. ४४ ले. ४]

,, पौष वाा ११ इ.१७७९ जानेवारी १३

नानाचें मतें पुणें जाळावें. होळकर शिंदे यांचें मतें न जाळावें असा मजकूर लष्करांत आहे. तमाम मुलूख जाळिला इंग्रजाची रस्त मना केली आहे. इंग्रजाची मसलत फसलीसें दिसते. इंग्रज घाट चढून वर आला. [ऐ. ले. सं. ७ ले. २४६०]

,, पौष वाा ११ इ.१७७९ जाने. १३ (सुरापुरावरील स्वारी)

आम्हासहि पत्रें राजश्री बापू व नानांचीं आलीं आहेत कीं, मिरजेतील सामान व याखेरीज तुम्हाजवळ फौज आहे त्यापेकीं दोन हजार, या प्रमाणें चिकोडीकरांच्या उपराळ्यावर पाठवून देणें" म्हणून लिहिलें आहे; त्यास आम्ही कोणत्या शहावर आहों, व आम्हाजवळ फौज किती, काही ध्यानांत न आणितां कारभारी पत्रें देतात ! [ऐ. ले. सं. ७ ले. २४६५] असो. या उपर तेही लौकरच येतील राजश्री बापू व नानांची पत्रें आम्हास राजश्री नागो शामजी याणी घेऊन पाठविली.

त्यांतील मजकूर "तुम्हाकडील हजार राऊत व राजश्री आनंदराव गोपाळ यांचें पथक व शिवाय मिरजेतील सामान चिकोडीच्या कुमकेस पाठवून द्यावें." म्हणोन. त्याच अन्वयें तुमचेंही पत्र होतें. ऐशास आम्हाजवळ सामान किती व आम्हांश बेरडाचा शह अगदीं समीप असें असतां यांत काय पाठवावें, बाकी काय राहतें. [ऐ. ले. सं. ७ पृ. ३४१७]

,, –पौष वा। १२ इ.१७७९ जानेवारी १४
ंअिग्रज वकील फार्मर याची शिंदे व हरिपन्त यांचे समवेत नानांनें दरबारांत भेट घेतली. [अु. वि. म. रि. १ पृ. १८३]

,, –पौष वा। १४ इ.१७७९ जानेवारी १६ (जिल्हेज २७)
पुणें शाबूत राहत नाहीं. याप्रमाणें नाना फडणवीस यांणीं साफ सांगोन पाठविलें वरून आज झाडून ओस झालें. तळेगांवास दादासाहेब व इंग्रज आले. तळेगांव इकडील फौजेनें जाळन टाकिलें" [ऐ. ले. सं. ७ पृ. ३३९२ ले. २४६१]

,, –माघ शु॥ इ.१७७९ जानेवारी परशरामभाऊंचें चि. गणपरावास पत्र—दुसरा पंधरवडा (पौष वद्य ९ जानेवारी ११)
"इंग्रजांचा मोड जाहला. चार पांचशें माणूस मारिले. पांच तोफा व दोन गरनाळा सरकारांत पाडाव आणिल्या. शिवाय दोन हजार बंदुका वगैरे लूट सांपडली. तळेगांव नजिकचे वडगांव येथें इंग्रज कोंडिले आहेत. श्रीमंत राजश्री दादासाहेब निघोन गेले आशी आवाई, परंतु त्यांत आहेत–" या प्रमाणें राजश्री नानांचें स्वदस्तुरचें पत्र, पुरंदराहून आम्हांस आलें ते आतांच प्रथम प्रहर रात्रीस पावलें, पत्र पाहून खुशालीच्या तोफा करविल्या. [ऐ. ले. सं. ७ पृ. ३३९१ ले. २४५९]

,, –माघ शु॥ १२ इ.१७७९ जाने. २९
राघोबादादांचें कारभारी यांस म्हणणें—
इंग्रजाचे घरास राज्य जाईल या अर्थी त्याजपासोन निघोन शिंदे होळकरांकडे आलें. स्नानसंध्या करून राहूं. अतःपर

राज्याचा लोभ धरणार नाहीं. स. माधवरावांनीं धणीपण, स. बाजीरावांनीं कारभार मुतालक करीत असावे. मुलें थोर राज्याधिकारी होयेतों नाना फडणीस व सखारामबापू यांनीं कुल-अखयारी करून राज्य संभाळावें. व अशीं नानास पत्रें पाठविली. शिंदे होळकर यानीं प्रमाण पत्रें नानांस दिलीं. व सभेंत गर्जोन शिंदे बोलले कीं पुन्हा कै. श्री नानासाहेब यांचे राज्यास फंद-फितुर वाईट चिंतील त्यांस काशीत मात्रगमनाचे पातक घडेल. रा. नाना फडणीस यांस विनंती केली कीं, आपण ह्या राज्यां-तील कुल कारभारी आहां; तर मागें लहानथोर कारभारी व सरदार आम्ही लीक यांचा अन्याय जाहला असेल ते चित्तांत कांहीं न आणावे. येथील लहाणापासून थोर कडेचा माहार देखील एकरूप असोन राज्याचा बंदोबस्त करावा. दादांनी निज्याम अली, हैदर अली, मुधोजी व अवांतर त्यांस पत्रें. शिंदे होळकर व नानास पत्रें पाठविलीं व गौरव केला कीं या राज्यास अपाय बहुत चिंतींत होते परंतु तुम्ही नेकजाद मातबर सरदार साह्य होऊन राज्य संभाळिले. असें म्हणून हिंदुस्थानास जावयास माघ शुद्ध १० रात्रौ मुहूर्तें कूच करून देहूचे मुकाम केले. द्वादशीस डेरे खाशाचें व नानाचे पुरंधरास जावयास मुहूर्तें दाहेर दिल्हे. [पे. द. ५ ले. ९७; इ. सं. ऐ. टि. १ ले. ७]

श. १७०० फाल्गुन शुा ८ इ. १७७९ फब्रु.२४ (सफर ७)

पुरुषोत्तम महादेव (नाना) हिंगणे नाना (फडणवीस) यांस लिहितात—देशी इंग्रजाचे पारपत्य जाले हे वर्तमान पातशहा व नबाब आबदुल आहादखान यानीं ऐकून संतोष मानून खलिता पत्रे शुका श्रीमंतास पाठविला आहे. आपले आग-मनाची मार्गप्रतीक्षा बहुत आहे. ईश्वर घडविल तो सुदिन, भेट घडे ती सुघडी. ह्यावरून नानांचा पुनः अठरा वर्षानीं दिल्लीस जाण्याचा बेत होता व नानांनीं यावें असें दिल्ली-करांस वाटत होते. [हिंगणे द. २ ले. ८७]

१७०० फाल्गुन शुा ११ इ. १७७९ फेब्रु. २६ (सफर ९)

रा. नाना व भीवरा व पानसे ह्यांचीं चिठीपत्रें आली कीं, वृद्धांस शिंद्यांनी कैद करून सिंव्हगडास रवाना केलें. इंग्रजाचे प्रकरणांतील फितव्याची चिठी होती. 'दक्षिणेकडे सूचना केली आहे. आम्ही पाय पसरून बसलों आहों. अशांत जलदी कराल तितकी उपयोगी आहे' एक दादासाहेबांस व दुसरी चिंतो विठ्ठल यास, अशा दोन चिठ्या होत्या. कांहीं फितुरी कागद मृदंगांत घालून मुंबईस नेत होते ते नानांनीं धरले. (वाईट गोष्ट झाली. कर्ता पुरुष. परंतु खेळ न जात त्याजमुळें हें प्राप्त जालें. होणार सुटत नाहीं.) [ऐ. ले. सं. ७ पृ. ३४४३, ले. २४८६, २४८८; म. द. रु. २ पृ. ११०]

,, –विकारी फाल्गुन वद्य ७ इ. १७७९ मार्च ९ (हि. ११९३ सफर२०)

पेशवे सरकारचा व नबाब हैदर अलीखान बहाद्दर यांचा तह-नामा झाला तोच बाळाजी जनार्दन, हरी लाळ, महादजी शिंदे, आनंदराव रास्ते व कृष्णराव बलाळ यांचे विद्यमानें झाला. हाच पुढें शक १७०८ इ. १७८७ मध्यें पुनः पक्का झाला. हैदर अल्लीनें १२ ल. रु. श्रावणमासी पावते करावयाचे ठरले. [स. मा. रो. १ पृ. ३२५–३२६]

,, –फाल्गुन वद्य १२ इ.१७७९ मार्च १४ (सफर २५)

महादजी शिंदे–बाळाजीपंत नानांना लिहितात. आपण शपथपूर्वक खातरजमा करून श्रीवरील तुळशी दिल्या व निश्चयपूर्वक बोललां कीं, सरदारी माझी आणि फडणिशी तुमची; बंधुत्वा-प्रमाणें वर्तणूक करूं. ज्यांत सरदारीचें कल्याण तें संधान चालवूं. जो अनिष्ट चिंतील त्याचें पारपत्य करूं, हें समजोन परम संतोष जाहला. आम्हीहि श्रीवरील बेलभंडार पाठविला आहे आणि ही सरदारी आपली व फडणीशी आमची जेथें आपण तेथें मी हें शपथपूर्वक जाणावें. [जु. ऐ. गो. इ. सं. १४]

श. १७०१ चैत्र इ.१७७९ एप्रील

वॉरन् हेस्टिंगनें नानांना वडगांवचा करारनामा मान्य नसल्याचें कळविलें. [अुत्तर भाग १–म. रि. उ. २१५]

,, चैत्र वा। २ इ. १७७९ एप्रील ३ (रवल १५)

चितापूर वगैरे मोगलाकडील महालांच्या घांसदाण्याचा फडशा व्हावयाचा आहे. त्यास सरकारची पत्रें आलीं आहेत कीं, मोंगलाचा व श्रीमंताचा (सांप्रत) स्नेह. नबाब अंत.करणापासोन या दौलतीची काळजी वागवितात. त्यापक्षीं त्यांच्या तालुक्यास एकंदर उपसर्ग देऊं नये. कांहीं ऐवज घेतला असेल तो माघारा द्यावा." याप्रमाणें निक्षून राजश्री नानांनीं लिहिलें आहे. यास्तव जरब देतां येत नाहीं. सोहलतीनेंच होईल तेथवर पहात आहो. नबाबाकडील फौजही कलबुर्गे नजीक आली आहे. कांहीं भागानगराहून बाळाजी केशव वगैरेही रवाना जाले आहेत. [ऐ. ले. सं. ७ ले. २४९१]

,, –वैशाख शु॥ २ इ.१७७९ एप्रील १८ (सु. ११७९ रखर १)

बाळाजी जनार्दन पुणें येथें सवाई माधवरावांचा व्रतबंध–निमंत्रणास गेले तेव्हां त्यांस अहेर आलें ते तिवट वगैरे. मुंजसमारंभ पंचमीस पर्वतीवर झाला. शिंदे होळकर वगैरे आले होते. रा. नाना गंगास्नानास जाणार. [ऐ. ले. सं. ७ ले. २४९८]

,, –जेष्ठ १७०१ इ.१७७९ (जून ते ११७९ मे जून)

नाना व बापू यांमध्यें १८ कलमी एकीचा व राज्यरक्षणाचा आणि कारभारसंबंधीचा करार. [इ. सं. ऐ. टि. १ पृ. ४१–४३]

,, –ज्येष्ठ शु॥ १३ इ. १७७९ मे २८ (जवल ११ समानीन)

नाना, शिवाजी विठल विंचुरकरांस लिहितात—रा. दादा, हरि बाबाजीबरोबर देऊन झाशीकडे रवाना केलें. त्यांस नर्मदा उतरतेसमयीं दादांनी दगा करून हरि बाबाजीस कैद केले व फौज विसकटली. याउपर सुरतेस इंग्रजास मिळावयास अथवा

हिंदुस्थानांत जावयाचा प्रकार करतील. त्यास आपण फौजसुद्धां पिच्छावर पोहोंचोन दादांस हस्तगत करावयाचा उद्योग केलाच असेल. शिवाजी विठलनें लिहिलें ' झांशीप्रांती रवानगी केली ह्यांत दुरांदेशी ध्यानांत आणिली नाहीं. दूर देसी पाठवून बंदोबस्त होय सारखा तरी कै. रावसाहेबास सन्निध बाळगावयाचें कारण काय? असो. [ऐ. टि. भा. ४ ले. १०] (अशींच दुसरी पत्रें नानांनीं शिवराम महादेव, कृष्णाजी पवार, सदाशिव पवार, बाबुराव-शंकर, खंडी अनंत यांना लिहिलीं. [म. रि. उ. वि. १ पृ. २०९] धार दप्तर)

श. १७०१ आषाढ इ.१७७९ जून जुलै

जांबगावीं शिंद्यांचें लष्करांत महादजी शिंदे, तुकोजी होळकर हे एक विचार होऊन रा. चिंतो त्रिठल, सदाशिव रामचंद्र, महादेव गोगटा व नारो गोपाळ दिा (आबाजी महादेव) यांचे खलबत झालें; मजकूर कीं उभयता सरदारांनी पुणियाचे मुकामी जाऊन आपल्यास = नाना फडणीस व हरिपंत ह्यांस दगा करावा. तरी मजबूत असावे. देवाजीपंत निा भोसले यांचें विद्यमानें आंगरेज याजा सलूख, आमचे हातीं काहीं संधान राहिलें नाहीं. व म्हणून हा दग्याचा प्रकार. म्हणून यांस बहूत कठीण. [ऐ. पत्रव्य. ले. १६४]

,, –अधिक श्रावण वद्य १ इ.१७७९ जुलै २९ (रजब १५ समानीन)

नानांनीं, गुलजारखान टोकेयाचे पारिपत्यास वगैरे बंदोबस्तास सरकारांतून फौजसुद्धा रा. विसाजी आपाजी–आठवले रवाना केले आहेत. त्यास तुम्ही अनुकूल राहून सरकार काम करणें. म्हणून नारो कृष्णाचे पदरचे गोविंद यादव परचुरे यांस पत्र पाठविलें. (त्याप्रमाणें गुलजारखानाचा पराभव. साबान १४ व १५ ला झाला) [ऐ. पत्रव्य. ले. १६३]

श. १७०१ अ. श्रावण वद्य २ इ.१७७९ जुलै ३० (रजब १६ समानीन)
नानांचें बाबुराव निकम यांस पत्र—विसाजी आपाजी बरोबर मुसा नारन (Noronha) तोफा तुम्हांकडे रवाजा केले. गुलजारखानाचें पारिपत्य पुरते करणें. तुम्ही या प्रसंगी तेथें होतेत हें फार उपयोगी पडलें. [ऐ. पत्रव्य. ले. १६५]

,, –अधिक श्रावण वद्य ५ इ.१७७९ आगष्ट २ (रजब १९)
बाबुराव निकम यांस नानांचें म्हणणें की, गोविंद कृष्ण कमाविसदार यास मोकळें करावें. तूर्त ते चोपडे येथील मसलत संबंधींचा कारभार करतील. व तुम्ही गुलजारखानाचे पारिपत्याची मसलत करावी. [ऐ. पत्रव्य. ले. १६५]

,, –श्रावण वद्य ४ इ. १७७९ आगष्ट ३१ (साबान १८)
नानांचें महादजीस पत्र, श्रावण व. ११ चा मुहूर्त आम्हांस जावयास पाहिला आहे. पुढें पाहावा तर मार्ग० पर्यंत नाहीं. तरी या मुहूर्तानें निघावें किंवा कसें ? गाडर पुण्यास येणार व आपण बाहेर निघाले हें एक प्रकारचे दिसेल तर कसें करावें ? दुसरा प्रकार—केसो कृष्ण दातार–दादाकडील–व हजार स्वार व गाडदी याप्रमाणें सोनगडचे मार्गें कोंडाईबारीकडून खानदेशांत गुलजारखानाकडे जातो. तर आपणाकडील भगीरथराव शिंदे व होळकराकडील पाराशर दादाजी असें कोंडाईबारीचें सुमारे गेल्यास तिकडून आला तरी पारिपत्य करतील व इकडून कोणी जाऊं पावणार नाहीं. आपण = महादजी शिंदे लवकर यावे. [महा. का. ले. ५०]

,, –आश्वीन शु॥ ११ इ.१७७९ आक्टो. २१ (सवाल १० समानीन)
नानांनी फत्तेसिंग गायकवाड यांस लिहिलें, तुम्हाकडील करारमदार पांच वर्षें होतात. त्याप्रमाणें अमलांत येत नाहीं. सरकारांतून कोण कोण प्रकारें रयाती होत आल्या आहेत हें तुमच्या ध्यानांत आहे किंवा नाहीं. याजकरता एक शहाणा मातबर दरबारांत असावा. मसलत पडते, बोलावे लागते.' (त्याप्रमाणें बाळाजी नाईक भिडे ह्यांस फत्तेसिगांनीं नियोजित केले) [ऐ, पत्रव्य. ले. १८२]

श. १७०१ कार्तिक शुा ८ इ.१७७९ नोवें. १६ (जिलकाद ७)

नानांचें महादजींना पत्र–गुलजारखानाकडील फौज मोकळी जाली त्यांपैकी सरकारची फौज जी तेथें आहे ती वसईकडे पाठविण्याकरतां इकडे आणविली. भगीरथराव व होळकराकडील फौज गुजराथेस रवाना करावी. १० ह. फौज रवाना व्हावी. कोंडाईबारीवर फौज नसली म्हणजे बडोदे अहमदाबावेवरी जाऊन फैलाव करतील. म्हणून दोहों तोंडावरी फौज असल्यास फैलाव करूं पावणार नाहींत. वसईकडे फौज रवाना केली आणखीहि रवाना करूं. विसाजी केशव ह्यांनीं किल्याचा बंदोबस्त केला आहे. [महा. का. ले. ५३]

,, –कार्तिक शुद्ध इ.१७७९ नोवें. पहिला पंधरवडा (जिलकाद)

नानांनी सांडणीस्वारांबरोबर महादजो करतां सदाशिव दिनकराकडे गोवेकर 'फिरंग्याचे तहनाम्याची नकल पाठविली.' व त्याचे उत्तर येऊन फिरंग्याचे वकिलासी बोलले पाहिजे चौ दिवसांचा वायदा केला आहे. असेंहि लिहिलें. [महा. का. ले. ५४, ५५]

,, –कार्तिक वद्य इ.१७७९ नोवें. दुसरा पंधरवडा (जिलकाद समानीन)

नानांनीं मुंबईहून बाळाजी रघुनाथ यांजकडून आलेलींहि पत्रें पाटिल बाबांकडे पाहावयास पाठविलीं. [महा. का. ले. ५६]

,, –कार्तिक कृष्ण २ इ.१७७९ नोवेंबर २५

श्रीमंत राजश्री नाना ग्रहणासाठीं भीमेस भोसेगांवीं गेले होते. राजश्री मोरोबादादाच्या पुत्राच्या पोटांत कबलू जाली यास्तव तुला याणी जाऊन केली. कालच माघारें आलें. वोठेकर व पवार आदिकरून शिद्यांकडेच कारभार होत आहे. याणीं (नानानीं) भलतें होय नाहीं म्हटल्यास शिंदे ऐकत नाहींत, त्यांचे म्हणणें यांस ऐकणें प्राप्त होते ! सारा डोल तिकडे पडला आहे. येथील कारभारात राजश्री नाना व राजश्री हरिपंत तात्या शिवाय तिसरे थोडे बहुत कृष्णराव (काळे) असतात. फार करून तात्या खेरीज कोणती गोष्ट होत नाहीं. [ऐ. ले. सं. ७ पृ. ३४९६ ले. २५१४]

श. १७०१ कार्तिक शुद्ध ५ इ.१७७९ नोवें. (जिलकाद ४ समानीन)

नानांचें कृष्णराव नारायण जोशी, हैदरकडील पेशव्यांचा वकील, यास पत्र–पाटिलबाबा तर्फे त्रिंबकराव आपाजी येत आहेत. तुम्ही, मशारनिल्हे व रास्ते यांजकडील गोविंदराव त्रिवर्गाची एकवाक्यता असावी. तिघांचें बोलणें एक घडत असावें. दरज आंतबाहेर न पडावी. [खं. १९ ले. ४]

,, –कार्तिक वद्य १२ इ.१७७९ डिसें. ४

परशरामभाऊनी, राजश्री नानांचें मतें, घोरपडीवर मुक्काम होता तेव्हांच सामोरें येऊन भेटावें असें होते. परंतु (भाऊ-साहेब) बातमी कळो न देतां गुरुवारी भोजनापूर्वीच कूच करून सूर्योदयास नानांचें डेऱ्यास आलें तों नाना हजामतीस बसले होते. तसेंच येऊन भेटले. तेथेंच भोजनास राहविलें मग बोललें कीं, आला उत्तम आहे. आमची बातमी चुकली. या-प्रमाणें वारंवार कांहीं होणार नांहीं." या प्रमाणें विनोद नानानीं केला. नाना आज येथें येणार आहेत." [ऐ. ले. सं. ७ पृ. ३४९७ ले. २५१५]

,, –मार्ग. शुा ७ इ.१७७९ डिसें. १५ (जिल्हेज ६ समानीन)

नानांचें कृष्णरावास–हैदराकडील वकीलांस—पत्र हैदरखाना-च्या करीमखान ह्या मुलाचें लग्न होणार ठीक आहे. यथा-पद्धत अहेर रवाना होईल. पण अदवानीचा महसरा = वेढा आधीं उठेल तें नरसिंगरावास सांगून निजामअलीखानाकडून करवावे. [खं. १९ ले. ११] चेनापटकड जावें. मोठ्या मसल्ती याकरतां तटून राहिल्या आहेत. तरी हें सत्वर घडावें. [खं. १९ ले. २६]

,, –मार्ग. शुा १५ इ.१७७९ डिसें. २३ (जिल्हेज १४ समानीन)

परशरामभाऊ––पुण्याहून रा. बाळासाहेबास मिरजेस. राजश्री महादजी शिंदे यांसी दुष्टबुद्धि निर्माण झाली आहे. फौजेची अद्यापि तयारी नाहीं. इंग्रजांचा तर बिघाड करविला. शिंदे

स्वस्थ जांबगांवीं आहेत. त्यांचें (नानास) म्हणणें, हरिपंत तात्या तुम्हाजवळ आहेत. ते नसावें, आमचें त्यांचें ठीक नाहीं. ते मनस्वी तुम्हांस शिकवितात. यास्तव त्यांनीं घरीं बसावें, तरच तुमचा आमचा स्नेह, मी (गुजराथच्या स्वारीस) आज निघून जाईन. यावर चितो विठ्ठल व सदाशिव रामचंद्र तुम्हां जवळ आहेत तें इकडे आम्हांकडे पाठवून द्यावें ' तुम्ही निघून सुरतेच्या सुमारें जावें ' तेव्हां सनदा देऊं. हरिपंताचें नांव काढूंच नये. असें रा नारो शिवदेव यांजसमागमे (नानांनी) सांगून पाठविलें आहे. उत्तरें आलीं नाहींत. आठ दहा दिवस झाले. शिंद्यांच्या लष्करांत आवई पडली कीं "हरिपंत व परशरामभाऊ असें फौज घेऊन लुटावयासी येतात. त्याजवरून तेथें दोन प्रहरांच जिनबंदी जाहली. ' राजश्री नानांचा भार भरंवसा सर्व पाटलावर, असें असतां अशीं चिन्हें होऊं लागलीं आहेत. कोठवर जाऊन कशीं ठरतात पहावें. ' येथें म्हणावें तर पांच हजार फौज चांगली आहे. शिंद्यांच्या लष्करांत आवई पडली, यास्तव त्यांनीही फौजेस पत्रें पाठविलीं. हें विचारांत पडले आहेत. शिंदे जे म्हणतात तें कबूल करतात. तथापि त्यांची रीत अशी " [ऐ. ले. सं. ७ पृ. ३४९८ ले. २५१६]

श. १७०१ मार्ग. वद्य १३ इ.१७८० जाने. ४ (जिल्हेज २६)

नानांचें पत्र--इंग्रजांच्या बोलावण्यावरून लक्ष्मणराव चिटणिसास सुरतेस पाठविलें. चार महिने नुसतें बोलणें. बाहेर गोड बोलावें आंतून लढाईचें सामान करावें. तेव्हां गोष्ट मगरूरीची जाणून पारपत्य करणें जरूर. इंग्रजांनीं चहूं दिशेस आकर्षण केलें आहे. याकरतां निजामअलीखान यांनी सिकाकोल राजबंदरकडे, भोसल्यांनी बंगाला मारावा, हैदरनायकानी चेनापटणकडे व सरकारांतून सुरत, अहमदाबाद वगैरेकडे जाऊन इंग्रजाचे पारपत्याचा निश्चय परस्पर ठरला. शिंदे होळकरहि सुरतेकडे जाणार सर्वहि उत्तमच होईल [ऐ. पत्रव्य. ले. १९३]

श. १७०१ पौष शुा ८ इ.१७८० जानेवारी १५

नानांचे घरीं बळवंत महादेव भिडे हे महिना दीड महिना होते. त्या भिडयांचे घरीं एक बाटीण जात चोरून कामास होती. त्यामुळें नानांना संसर्गदोष. त्याचें प्रायश्चित दहा मासे सुवर्ण ब्राह्मणांस देऊन पंचगव्य घेऊन नानांनीं केलें. इतर पंगतीस असलेल्या कारकून भिक्षुकांनी प्रायश्चित्त केलें. [ऐ. ले. सं. ७ ले. २५१९]

,, –पौष वद्य १३ बुधवार इ.१७८० फेब्रु. २

त्रिबकभट वाटवे—राजश्री रघुनाथराव पटवर्धन त्यासी. भाऊ म्हणालें, या ज्वर आपली स्वारीस जाण्याची निभावणी होणार नाहीं, तें पक्षीं रिकासें जावें, देवस्थापना करावी पंचमीचें दिवशी राजश्री हरिपंत तात्यानी येऊन राहविलें. तदनंतर राजश्री नानांनीहि बोलावून नेऊन मायाममतेनें फार भाषण केले, परंतु ऐवज जाजती द्यावा हें कांहींच नाहीं. [ऐ. ले. सं. ७ पृ. ३४९९ ले. २५१८]

,, –पौष इ.१७८० जाने.

नानांचें पुरुषोत्तम महादेव हिंगणे (दिल्ली) यांस पत्र—तुम्ही बादशहा व नजीबखान याशीं बोलून ते गोहदकर जाठास कुमक न करीत तें करणें. तिकडून इंग्रज येतील तर ठासून राखावें. नजीबखान व हें सरकार यांची एकवाक्यता होयसें करून इंग्रजास ताण बसून इकडे न येत तें करणें. हैदरनाईकाकडील विजापूरचे सनद विषयीं फिरून पैगाम करतील तरी संधान राखून, सनद न द्यावयावें पक्कें करणें. [इ. सं. दि. म. रा. ले. १]

,, –माघ शुा २ इ.१७८० फेब्रु. ७ (सफर १ समानीन)

नानांचें कृष्णराव जोशी यांस श्रीरंगपट्टणकडे पत्र—इंग्रज जात पकी.....संमंधा खेरीज समजत नाहीं. त्यांचे चालीस, पांच वर्षें संमंध आला त्यावरून माहितगिरी जाली. कौल करार

इमान ज्यांचे गांवीच नाहीं. प्रथम लिहिणें बोलणें परम गोड. दुसऱ्यांस असें वाटावें कीं, काय इमान वचन आहे तें यापासी, खरेपणाची रास, ऐसी भूलथाप पडावी. पण परिणामीं उमजतें. त्याची नजर केवळ वाकडी, सर्व मुलूख कबज्या केला, दक्षणचा दाइया राखितात, एकास मिळवून घ्यावें, एकास हलकें करावें हे जात करण्याची. फोडाफोड करावी, नाद राखावा, ऐसें आहे. त्यास दक्षण दोन लाख घोड्यांची विलायत. त्या गरिबानी काय करणें. परंतु न होण्याचे ते मनसबे करतात. दुसरे ज्याचे इमान सुटले आणि वचनाची कायमता नाहीं, ते दौलत काय एका दिवसात बुडती हा नेम आणि ईश्वरें असें जाणूनच होणारा प्रमाणें राव पंत प्रधान, नबाब निजाम-अलीखां, नवाब बहाद्दर, व भोसले इतक्यांचा एका होऊन, ठाईं ठाईं त्यास ताण बसावे, ऐसें ठरविलें. त्याचा गरूर उतरल्याखेरीज दक्षणचा दाब व बंदोबस्तहि नाहीं. [खं. १९ ले. ५६]

,, –माघ शु॥ ३ इ.१७८० फेब्रु. ८ (सफर २ समानीन)

नानांचे कृष्णराव तात्या (श्रीरंगणपटण) यांस पत्र—बसालतजंग यांचे वकील पट्टणास आहेत त्यांसी नबास बहाद्दर ५० ह. होन मागतात. ऐसियास त्यापासोन पैका घ्यावा मग उपद्रव मना करावा ऐसे करारांत नाहीं. कराराप्रमाणें अदवानींचा उपद्रव न व्हावा. मुदगल तालुक्यास नवा उपद्रव देतात तोहि न देणें. अदवादींचे सत्वर महसरा दूर व्हावा. थोड्यासाठीं वाकडे न दिसावें. [खं. १९ ले. ५९]

,, –माघ इ.१७८० फेब्रु. पहिला पंधरवडा

नाना आणि महादजी शिंदे या मध्यें सलोख्याचा करार झाला तरी उभयतांचीं मनें तितकीं निर्मल व निःशंक नव्हतीं. प्रथम शिंदे यांनीं आपणांस नानाच्या वर्तनांतील कांहीं गोष्टीविषयीं कसा संशय आला तें सांगितलें. महादजींनीं 'राज्याचें व

नानांचें कल्याण त्याच गोष्टी केल्या असतां फलादेश ऐसा; असें म्हटलें तीं कलमें ९ [ले. ५९] व ह्या संशयाचें निराकरण नानांनीं उत्तमपणें केलें आहे. त्यांत ते म्हणतात 'गैर वाजवी ज्यांचें काम असतें त्याचें मनाजोगें जालें नाहीं म्हणजे तो भलतेंच लिहितों.' शिंदे यांशी 'आम्ही जन्माचा भाऊपणा मेळविला तेथें अशा कल्पना कशा येतील.' 'सरकार किफायतीची वाजवी कामें हजारों सांगोन पाठवावीं तीं आम्हीं करावीं हीच इच्छा आहे. तेथें तपशील कशास.' 'सर्वांचे डोळे पाटिलबाबांकडे आहेत. हें नमूद जालें म्हणजे सर्वांस गोष्ट मसलतीस लागणें प्राप्त. नाहीं तरी हाताचे पायावर घालतील. याजकरतां पैदर पै लिहीत गेलों' इ. इ. कलमें १० [महा. का. ले. ७७]

" —माघ शुा १३ इ.१७८० फेब्रु. १८ (सफर १२ समानीन)
नानांचे सदाशिव दिनकर–दाजी यांस पत्र (तापीतीर)— हैदरनाईकाचा वकील नरसिंगराव यांचे विद्यमानें तह व निभावणीपत्र पाटिलबाबांचे सल्लेनें जाले ते पाठविले. बावांस दाखविणें. सांप्रत जिकडील तिकडे फौजा गुंतल्या हें जाणून नाइकानें तह फिरवून नव्या तहाचा व निभावणीचा मसुदा पाठवून 'त्याप्रमाणें जाहल्यास तह करतो, नसल्यास वकिलास निरोप देतो.' असें म्हणतो. आम्हांस नाइकाचे हे गुण ठाऊक. पाटिलबावांस कळावें आणि आम्हांस व पाटिलबावांस नाइकाची आलेली थैलीपत्रें पाहण्यास पाठविलीं. तरी काबू जाणून आज तहनामा पाठविणें प्राप्त. त्यावर पाटिलबावांचें म्हणणें 'थोरल्या दौलता वचनावर चालत असतात. तो बळकटीचा प्रकार त्याचा जर गेला, फेर पगडी जर बदलली, तर तह करूं नये. कारण, वचनाची बळकटी व निभावणीची शक्ति दोन अर्थ उणें पडले, तेथें सर्व गेले. त्यापक्षीं पत्रें पाठवूं नयेत. आम्ही त्यांस पत्र लिहिलें. येणें करून देहावर येईल.

[महा. का. ले. ८३] रा. पाटिलबावांची फौज विसाजी आपाजी व भगीरथराव यांचे मदतीस गेली म्हणजे अहमदाबादचा उपराला होईल. गायकवाड त्यास मिळून गेले. अहमदाबादकरास शिबंदीचे देणें भारी हा पेंच, दुसरें इंग्रजाचा दाब. गायकवाड इंग्रजास सामील, यामुळें त्यांचा टिकाव होईल न होईल. कदाचित इंग्रजानीं अहमदाबाद घेतली अगर सरदारांच्या दबावानें भडोचेत राहिले तरी जेथें राहतील तेथें जकड बसवावी. अनमान करूं नये. जलदी जाल्यास लवकर गुंता उरकेल. [महा. का. ले. ८४]

,, –माघ वद्य ७ इ.१७८० फेब्रु. २६ (सफर २० सु. ११८०)
नानांचें कृष्णरावांस पत्र—नबाब बहादुर यांजकडून मसविदा आला त्याप्रमाणें सरकारांतून करारनामा करून दिला. अदवानी वगैरेस उपद्रव न द्यावा इतकें मात्र अधिक. ऐसे असतां त्यांतील दोन कलमें मोठींच काहाडलीं. तेव्हां करार राहून नवें बोलणें आलें. 'दौलतीत अहाद शर्त आणि वचन हा खजाना.' करार जाला याप्रमाणें आपलाले कार्यावर जावें. नाहींतर अगोदर चेनापटणकडे चाल करतील आणि आम्हावर हार्फ ठेवतील. खंडणीचे दरोबस्त एक साल व नवा मुलूख सुटेल तो, पटणास लगता, सबब बहादरानी घेऊन, सरकारचे लगता असेल तो द्यावा वगैरे नुकसानी आहे. सरकारांत ५।६ वर्षांचा खिसारा आहे. दोस्ती जाली तेव्हां इकडील खिसारियाची फिकीर त्यांस आहे. [खं. १९ ले. ६९]

,, -माघ वद्य १४ इ.१७८० मार्च ५ (सफर २८ समानीन)
नानांचें कृष्णराव जोशांस पत्र—मुसा लाली फरासीस निजाम अलिखां यांजकडून कांहीं खतरा आला म्हणोन पटणास नबाब बहादरांकडे आला. सरकारांतहि त्यास नोकर ठेवावे असें होतें. मुसा चांगला माणूस इग्रजाचे कामावर जमाव देऊन घालवावे. नवाब बहादुरानी चेनापटणकडे जावें. [खं. १९ ले. ७३]

,, –माघ वद्य ३० इ.१७८० मार्च ६ (सफर २९ समानीन)

इंग्रजाकडील च्यार कुमसेलवाले पटणास आले. नवाब बहादरांसहि त्यांविषयीं नक्ष आहे. जात मकरी म्हणोन त्यांचें लिहिण्यांत आहे. इकडून ल्याहावेसे नाहीं. त्यांस येऊंच न द्यावें. 'तुमचें प्रयोजन नाहीं, न येणें' असें सांगावें. कारण, उगीच बातमी तरी घेऊन जातील. तीहि पोंहचूं न द्यावी. कलकत्याची पत्रें सरकारांत येत होती त्यास जाव देणें मना केलें. सिलसिला तोडला. बलकी वकील चेनापटणास आहे त्यांस इंग्रजानी रुकसत दिल्यास त्याणीहि निघोन यावें. सिलसिला राखूं नये. मसलत नासेल. [खं. १९ ले. ७४ व ८७]

,, –फाल्गुन शुा ८ इ.१७८० मार्च १४ (पौ रवल ७)

नानांचें कृष्णराव व गोविंदराव गणेश यांस पत्र—तेथून याद आली त्याप्रमाणें तहनामा पाठविला असतां सरकार नुकसानीचा मसुदा करून पाठविला, तोच मान्य करणें प्राप्त. कारण मसलत आरंभली. सरकारचे तहनाम्याप्रमाणें त्यांचे कागदपत्र उगऊन घेणें. करार फिरऊन दुसरा पाठविला त्यापेक्षां मिरजकर वगैरेंची गोष्ट अधिक नाहीं. त्याणी ऐकावी. [खं. १९ ले. ८४]

,, –फाल्गुन वद्य ४ इ.१७८० मार्च २४

उभयपक्षीं आगत्य जाणोन व इंग्रजास तंबी करावी यांत सर्व दौलतदार यांचें कल्याण आणि नफे ऐसे समजोन नवाब बहादर यांचे मर्जीनुरूप करार व निभावणी पत्रें पाठविली. आतां विलंब न लावितां इंग्रजास ताण बसवावा. दिवसगत न लागावी. आम्हांकडे कांहीं उसीर नाहीं ऐसे उफराटें नवाब बहादुर म्हणत होते ते कांहीं आतां राहिलें नाहीं. [खं. १९ ले. ८७]

,, —फाल्गुन वद्य १३ इ.१७८० एप्रील २ (रवल २६)

नानांनी पाटिलबावांस लिहिलें, 'इंग्रजाची मसलत भिजली आहे. कलकत्याहून इंग्रज कंपू येतो तोंपर्यंत तुम्हांसी बोलतील व मग तीव्रता करतील. तर त्यासी बोलणें युक्त नाहीं. जोंवर कंपू आला नाहीं तोंवरच जलदी करून पारपत्य होय असें करावें. येथून सरंजाम जे पाहिजे ते रवाना करतों. परंतु पारपत्य होय तर बरें आहे.' पाटिलबावांसी निर्मत्सर आहोत आणि तेहि तसेच आहेत]

१७०२ चैत्र शुा १ इ.१७८० एप्रील ५

नानांनीं महादजींना कळविलें कीं, गाडदी व फौज वगैरे सरंजाम भारी करावा लागला, नित्य लढाईशीं संबंध, ऐवजाचा तोडजोडीचा विचार याउपरी राहिला नाहीं. त्यांस आपले महालचा दहकचा ऐवज आल्यास उपयोगी पडेल. (यावर शिंदे यांनीं लिहिलें कीं, दहकचा ऐवज आम्हाकडे ठरेल तो नारो शिवदेव यांजकडे कळवावा. निशा करून देववितो) [महा. का. ले. ९३; १८५]

,, —चैत्र शुा १४ इ.१७८० एप्रील १८ (रखर १२)

नानानीं महादजींस विचारलें कीं, हैदरानें फरेंचास हाताशीं घेऊन २।, २॥ करोडचा मुलूख काबीज केला व इंग्रजांचें पारिपत्य केलें; हैदराशी वचन गुंतलें आहे. त्यास सोडून (व मदत न देतां कांहीं) करतां येत नाहीं. इकडे घराजवळ बोरघाटी मसलत. भारी फौज नेहमीं असावी. तथापि कृष्णराव नारायण यांजबरोबर ह. फौज देऊन रवानगी केली, हें कसें काय? महादजींचें उत्तर कीं, रवानगी केली हें उत्तम. एक इंग्रजाचें पारिपत्य जाल्यासिवाय कोणतेही गोष्टीची सोय नाहीं. [महा. का. ९४]

,, –चैत्र वद्य ६ इ.१७८० एप्रील २४ (रखर १८)

नानांस व हरिपंतास दगा करावा ही मसलत बळवंतराव पटवर्धन व गोपाळ जोशी या उभयतांनी केली. त्यांचे बुद्धीस भ्रंश मोरो हरी, विष्णु नरहर, दादा पोतनीस, वासुदेवभट कर्वे यांनीं केला. ह्या दग्याच्या मसलतींत पार्वतीबाई होती ! पण हें उघडकीस येऊन त्यांस कैद केले. स्वामीच्या निष्ठेची परिक्षा २।४ वेळ दृष्टीस पडली. सर्व जनांनीं पाहिली. जेथें ईश्वरी कृपा व निष्ठा बलवंत तेथें दुष्टाच्यानें काय व्हावयाचें आहे ? दुसराहि फितूर नारो गोपाळ, त्रिंबकजी भालेराव, गोगटे ह्यांचा इंग्रजांकडे. कीं 'सोमवारी छापा घालावा 'अशी निरोप चिठी. तें उमगलें. [महा. का. ले. १०१; इ. सं. ऐ. टि. १ पृ. ५६] तसेंच गोपाळराव रामचंद्र हा फत्तेसिंग गायकवाडचा वकील पुण्यांत होता, त्यानंतर श्रीमंताकडील, स्वामीकडील व हरिपंततात्याकडील कारकून व दोन हुजरे असें सुरतेस सांबाकडे व मग गायकवाडकडे गेले. फिरोन सांबाकडे हें कळोन बावा विषण्ण झाले. 'मसलतीचा जिमा आमचा, आणि आंतून राजकाणें अशीं !' याजकरितां जी गोष्ट करणें ती बावांच्या अन्वयें जाहल्यास गोड. [महा. का. ले. १०१]

,, –चैत्र वा। ७ इ.१७८० एप्रील २५

नानांचें नरसिंगराव तमाजी—मु॥ श्रीरंगपट्टण, हैदराकडील पेशव्यांचा वकील–यांस पत्र. हैदरखान याचें निघणें अद्याप झालें नाहीं. मसलतीचे दिवस, त्यास तुम्ही, कृष्णराव, गणपतराव, मिळोन सांगोन नबाबबहाद्दर चेनापट्टणास जाऊन इंग्रजास ताण बसेल तें करावें. [काव्ये. प. या. ले. २५५]

श. १७०२ चैत्र वद्य ११ इ.१७८० एप्रील ३० (रखर २४)

नानांचें महादजींना (सदाशिवपंतांकरवी) पत्र—रा. पाटील बाबांचीं बोलणीं तेथें विक्षेपाची होतात. त्यांचीं लिहिलीं लोकांच्या घरीं इकडे येतात, तेव्हां इंग्रजाचेहि घरीं बातमी जात असेलच. ही. गोष्ट मसलतीस वाईट. हें ध्यानांत येतें कीं नाहीं ! रती इतकी दरज पडली असतां शत्रूस बळ किती येते याचा विचार करतात कीं नाहीं ? त्यांतहि कोठें वांकडें पडलें असलें तरी थोर आहेत ते वांकडे दाखवीत नाहींत. मग येथें तर भाऊपण अकृत्रीम. वांकडे रतिमात्र नसतां उगेच कोतें अंदेशें माणसाच्या लिहिण्या सांगितल्यावरून निष्कारण विपरीत अर्थ करून बोलावें, हें तर फारच विलग. या पासून उमदेहि सरत्ये. अगर बोलण्यानेंच संतोष होतो तर एकांतीं बोलत जावें. पाटिलबाबांचीं तुमचीं पत्रें येतात त्यांत एक पत्र तरी सर्वांचें वकील बसलें असतां वाचून पहावें आणि शत्रु व बाहेरील आहेत त्यांस एकत्वाचा, स्नेहाचा ऐकल्यावर दाब पडावा, इष्ट आहेत त्यांस गोड वाटावें, असें पत्र नाहीं. जीं पत्रें येतात त्यांत मनांत कल्पना नाहींत व न यावयाच्या त्या घेऊन व कित्येक रोषें करून व विपरीत अर्थ करून लिहून येतात. तीं एकांतीं वाचावीं, त्याचे पान्हेरे उत्तरें लिहून पाठवावीं, या खालीं दिवस गेले. होळकरांकडील मजकूर पत्रीं लिहितां परंतु प्रस्तुत मसलतीचे दिवस, वाटेंत लुटारीहि फिरतात, एखादें पत्र त्यांकडे गेल्यास तूर्त मसलतीस अपाय. याकरतां तजविजीनें पाठवीत जावें. पाटिलबाबांचें पारिपत्य जाहालें तरी सरकारकाम, अशा गोष्टी बाबांच्या मनांत येऊं लागल्या त्याचा परिहार लिहिता कशा जातील. ईश्वर त्यांच्या बुद्धीस काय साक्ष देईल ती खरी. जासूद आला कीं लखोटा फोडण्या-पूर्वीं चित्तांत येतें कीं काय नवा विक्षेपाचा ग्रंथ रचला असेल ! फोडून पाहावें तों तेंच निघतें. बरें आहे. कितीहि वाईट वाटण्या-जोगें बोललें व लिहिलें तरी आम्ही चित्तांत वांकडे काडीभर

आणणार नाहीं व करणार नाहीं. यांस कारण, एकतर आम्ही शुद्ध बुद्धीनें पाटीलबावांचे ठायीं चालतों, दुसरें, खावंदाचे कार्यावर नजर. मग वाईट कशास वाटेल ? [काव्ये. प. या. ले. २५३]

,, –वैशाख शुा २ इ.१७८० मे ६ (सु. ११८० जवल १)

नानांनीं महादजींच्या सल्ल्यानें इंग्रजाकडे मिळालेल्या फत्तेसिंगराव गायकवाड यांजकडे गेलेल्यांचीं घरें जमीनी जप्त करण्याविषयीं—प्रांत खानदेश, कर्डे, वांई, कऱ्हाड, आमदानगर, संगमनेर, अकोले, नाशीक, गंगथडी, जुन्नर, सोलापूर, चांदवड येथील अधिकाऱ्यांस सनदा पाठविल्या [स. मा. रो. १ पृ. १८८–१८९; महा. का. ले. १०० पृ. १०१ पहा]

,, –वैशाख शुा ४ इ.१७८० मे ८ (जवल ३)

नानांनीं हैदरखानाकडून दरबार–खर्च म्हणून जे रुपये आले त्यांतील शेंकडा दहा वजा करून बाकी सरकारमसलतीसाठीं खर्चा करतां घेतले ते रु. १४,१७,५००. ह्यांत रास्ते, कृष्णराव बल्लाळ काळे, हरिपंत फडके, पाटीलबावा व नाना त्यांचें मिळून ३॥ लाख होन आले. त्याबद्दल पाटिलबाबांकडे नारोपंत पोंक्षे यांकरवी पाठविलेला हिशेब [काव्ये. प. या. ले. २५४; महा. का. ले. १८५, १८७]

,, –वैशाख वद्य १ इ.१७८० मे १९ (जवल १४ समानीन)

महादजी नानांच्या पत्रानंतर उत्तरीं नानांना लिहितात कीं, विसाजी आपाजी यांस संकल्प–विकल्पाचे निवृत्तीचा मजकूर लिहिला त्यावरून सविस्तर कळला. ते लिहितील त्यांशी बोलण्यांत आले. सारांश श्रीमंताचे पायासी व आपले भाऊपणासी अंतर जालें नाहीं. पुढें व्हावयाचें नाहीं. आपणाकडूनहि तसेंच असावें. [महा. का. ले. १०२]

,, –वैशाख वद्य ३ इ.१७८० मे २१ (जवल १६ सु. ११८०)

नाना कृष्णाजीस लिहितात, राव पंत प्रधान यांची दौलत मोठी, सिपाई लोकांची विलायेत, येणे करून मजबूत. दुसरें नबाबबहादुर याची दौलत भारी. तर्तूद चांगली, सरंजाम पोख्त आणि तरफैन दोस्ती जाली. तेव्हां वरकडाचीं स्वरूपें व तेज राहणार नाहीं. उभयतां एक असतां इंग्रजास मोजितात ऐसे नाहीं. व सरकार व शेहर आहे तेथें मनस्वी गपा उठतच आहे. (ले. ११७) दौलतीची कामें कोठें बाजारु आवयावर चालतात कीं काय? त्यास इतका तपसील पारहेरा (परिहारार्थ विस्तार करून) ल्याहावा लागतो. लबाड लिहिणार त्यास फजित करून पारिपत्य असावें कीं नाहीं! (ले. १२५) [खं. १९ ले. १२७ महा. का. पृ. १६७ पहा. महादजींनी असेंच लिहिलें आहे.]

,, –वैशाख वद्य ६ इ.१७८० मे २४ (जवल १९)

नानांचे महादजींकडील वकिलांस–सदाशिव दिनकर—पत्र. 'हैदरखानाचे निभावणी पत्र मसुद्याप्रमाणें द्यावयाची परवानगी जाहली होती; इतक्यांत अशेरीचे किल्लेदारावर शिबंदी चढली होती त्यास खर्चास आले, जमातदारांस खातरजमेचे पत्र आलें, हे वर्तमानावरून, मना जाहले.' नाना लिहितात. अशेरीच्या मजकुराची संभूतीहि नाहीं, चौकशी पाहिजे तशी करावी. उगेच निमित्त काढून सरकार काम विलग पाडावे हें न व्हावें. एवढा मोठा मनसबा एका पत्रा खेरीज विलग पडतो. हैदरखान चिनापटणाकडे गेला कीं सरकारचा पैसा येईल, नबाब शिकाकोलकडे जाणार. तरी निभावणीपत्र यावें. संदेहाचें मूळ येथें काडीमात्र नाहीं. (म्हणून एका अर्थी) एका घटकेंत ते दूर करतां येतील. मनसुबा जाहल्यास सांभाळणार नाहीं. [काव्ये. प. ले. २५८; महा. का. ले. १०० पृ. १०२]

नानांचें महादजींकडे पत्र—

बावा म्हणतात–(१) आमची विकृती कारभाऱ्यांस आली. त्यास कारभारी असतील त्यांस विकृति येईल. आम्ही श्रीमंतांचे सेवक, चाकरी करावी इतकें जाणतों. सुचेल तें ल्याहावें बोलावें, करावें, जेथवर आपले वस्तु सेवा होईल ती करावी. सर्व भार पाटीलबाबावर असतां अशीं बोलणी, याचें कारण कांहीं दिसत नाहीं. जे दौलतीचे स्तंभ, ज्यावर मदार आणि आमचा अकृत्रिम भाऊपणा असतां 'जांबगांवींच आमचें पारिपत्य करीत होते' हे बोलणें कसें निघालें ईश्वर जाणें. (२) 'डाव चुकला म्हणोन गायकवाड इंग्रेज यांस मेळवून पारपत्य करावें' हें तों त्याहून विशेष कल्पना! याचें उत्तरच नाहीं. यांत एक खरे कीं, निष्ठेंत अंतर नाहीं. येणें करून इंग्रज गायकवाड फजित पावत गेले व ज्यांनीं लबाडचा केल्या तेहि फळें पावलें हे यथार्थ. (३) बाबा म्हणतात कीं, दर जुंझांत आमचे घोडे माणूस जखमी व मरत गेले; इतर कोणाचें नाहीं. नाना :—जो तमाशा पाहणार त्याचें कशास मरेल ही उघडीच गोष्ट आहे. (४) बाबा म्हणतात कीं, आम्ही तों भ्याड; नाना :–ज्याणी बहुत लढावा मोठचा मोठचा मारल्या त्यांस भ्याड म्हणत असतील ते बुद्धिमान म्हणावे!! (५) पाटिल बाबा म्हणतात–गायकवाड, दादा, इंग्रज यांजकडे चौघे कारकून; त्यांतहि आम्हांला न भेटता, कां पाठविलें? —नानाचें उत्तर–ज्यापक्षीं कारकूनच येथें पाटिलबाबाकडील कारकुनास भेटविलें; तेव्हां अवघ्याच गोष्टी संदेहाच्या. मुळीं कारकून गेले नाहींत. ते बाबांस भेटून न गेले हें ठीकच आहे. त्यावरून एक खरें कीं, जिकडे इंग्रज जाईल त्याचे छातीर छावणी प्राप्त हें सिद्धच झालें. ही फार चांगली गोष्ट आहे. (६) पाटिलबाबा म्हणतात—दुरून चाकरी करून बेमानी होणार नाहीं, रेवा उतरणें नाहीं. नाना :—ही बोलणी मर्जी असल्यास त्याणीं बोलावी. परंतु श्रीमंत लहान, सर्व भार पाटिलबावां-

वर व दौलतेंत जीव काय आहे ,हें सांभाळावयास योग्य कोण हे सर्व अर्थ त्यांस समजतात; मग आम्हीं काय लिहावें ? या गोष्टी बोलण्यांत देखील येऊं नयेत, कारणहि नाहीं, ज्यांच्या घराण्याचें एक निष्ठतेचे बाणे चालत आले, त्यांच्या चित्तांत ' दुसऱ्याच्या छायेस पोट भरूं ' हीं अक्षरेंच येणार नाहींत. (७) बाबा म्हणतात—इंग्रज गायकवाड मेळवून घेतले. नाना—मग त्यांचा बेलापूर, परसीक, पनवेल, तलोजा, कल्याण येथें त्यांचे ४।५ शें माणूस गीरे व फिरंकीवाले ठार, तोफा गरनाल पाडाव, कांहीं गोरे धरले एक सरदारहि पाडाव आणिला, हें मिळवून घेतल्यावर असें कां व्हावें ? सारांश इकडून दादांशीं व (बायका नव्हे) बॉढम, गायकवाड यांकडे कोणी राजकारणास पाठविले नाहीं. बावांचें वांकडे व्हावें हें चित्तांतहि नाहीं. इंग्रजांच्या मसलतीचा अखत्यार पाटिल-बावांवरच आहे. कोणेहि प्रकारे मसलत चांगली शेवटास जावी भाऊपणा दिवसेंदिवस अधिक चालावा हीच इच्छा. [काव्ये. प. ले. २६२; महा. का. ले. ९७]

—वै. वद्य ६ उभयतां सरदार कोंडाईबारीवर राहिले असतां इंग्रजावर जरब चांगली राहील. व बऱ्हाणपूरचे छावणींत एकहि रोख राहात नाही. तेथें राहणें मसलतीस ठीक नाहीं. कोणताहि प्रकार करणें तो मसलतीस पेच न पडे असाच बाबा करतील. सुचले प्रकार लिहिले. [ले. २६२]

—वैशाख वद्य ६ इ.१७८० मे २४ (जवल १९)

नाना महादजींकडे वकिलास लिहितात, तुम्हांकडून निमूल वृक्ष उभे होऊन येतात. त्याचीं उत्तरें सरळ रीतीनें लिहीत गेलों. कोंडाईबारीवर छावणी करतां गोड लिहावें' नाहींतर गोड लिहूं नये, असा भाव येथें नाहीं. मुळींच गोड आहे, लिहीत गेलो व लिहीत जाऊं. [काव्ये. प. ले. २६१]

,, –वैशाख वा। ६ इ.१७८० मे २४

नानांचें महादजी शिंद्याकडे असलेल्या वकिलास दत्र, कोंडाईबारीवर छावणी करावयाचें मी बोलतो यांचें कारण इंग्रजांचें उरावर कटार राहील, इत्यादि पाटिलबाबा तिकडे आल्यानंतर एखादी गोष्ट त्यांचे दृष्टीस विलग पडली तर माझें पारिपत्य होईल. परस्परें सुखदुःखाचे सोबती पाटिलबावा आणि आम्ही; त्यांत क्रियाहि झाली. त्याप्रमाणें परस्परें करण्यांत येतें. तेव्हां दगाफटक्याची शंका तुमचे चित्तानें घेऊन कसें लिहिलें ! तुमचा उपाय नाहीं ! तेथील मंडळी बोलतां बोलतां चित्त बेहरम झालें त्यामुळें असें लिहिण्यांत आलें. त्यास या गोष्टी घडावयाच्याच नाहींत मग लिहितां काय ? [काव्ये. प. ले. २६३]

,, –वैशाख वा। ६ इ.१७८० मे २४

नानांचें महादजी शिंद्याकडे असलेल्या वकिलास पत्र ज्या नव्या गोष्टी उत्पन्न करून संदेह घेऊन तुम्ही लिहितां त्याचें पाऱ्हेरे मात्र विस्तारें लिहितो. कांहींच लिहूं नये अशी मर्जी असल्यास तसेंही घडेल. दोष लागावा अशा भावें करून लिहिण्यांत येत नाहीं. इरेस आम्ही काय घालावयाचें ? थोर आहेत ते आपल्या एकनिष्ठेची व थोरपणाची इरे त्यांस असते. इरेस घालून सरकार काम करून घ्यावें; परंतु जे काम करीत नसतात त्यांस ही गोष्ट योग्य. इंग्रज गायकवाड यांसी राजकारण केलें नाहीं. तह करणें तरी चौघांचें विचारें करावा. इंग्रज बेमान हें खरें. [काव्ये. प. ले. २६४]

१७०२ वैशाख वा। ९ इ. स. १७८० मे २७

नानांचे महादजींकडे पत्र, इंग्रज रेवातीरीं असतां पाठीवरील फौज काढून आणिली येणेंकरून इंग्रज मोकळे झाले. गोविंदराव गायकवाड याज बरोबर फौज द्यावयाची तीच

कांहीं दिवस इंग्रजांच्या शहावर असती तर इंग्रज फैलावा करूं न पावते. बऱ्हाणपुरावर छावणी केली असतां मसलतीचा रोख सुटतो या करितां कोंडाईबारीवर छावणी करावी हें चांगलें. उज्जनीस छावणी असें झालें तर फारच विलग पडेल. [काव्ये. प. ले. २६७]

,, –वैशाख वद्य ११ इ.१७८० मे २९ (जवल २४,

नाना परशरामभाऊ पटवर्धनांना लिहितात, करवीरकर स्वामी छत्रपतींकडील तहाचें बोलणें येथें लागलें आहे तरी इतःपर त्यांजकडील तोरगल वगैरे किल्यास उपसर्ग न करावा. त्यांचे उत्तरीं भाऊनीं लिहिलें कीं करवीरकरांनीं कर्जफेडींत सावकारास दिलेंलीं गांवें दरम्यान सटवोजी भोसल्यांनीं घेतलीं तीं सावकारांचींच त्यांचीं त्यांस घेऊन दिलीं. तसेंच सेनापती राणोजी घोरपडे यांचीं गांवें त्यांचे पुत्र म्हाळोजी यांस घेऊन दिलीं. वरकड कारणाशिवाय उपद्रव लाविलाच नाहीं. [ऐ. ले. सं. ७ ले. २५४८]

,, –वैशाख वद्य १३ इ.१७८० जून १ (जवल २७)

नाना व्यंकटराव घोरपडे यांस लिहितात, तुम्हा समागमे फौज देऊन रवाना केले व तुम्ही बंदोबस्त केला असें लिहितां, पण मानाजी शिंदा व सटवोजी भोसले कराड प्रांतीं येऊन लुटतात; जयरायस्वामीचे वडगांव मोठे संस्थान तेंहि त्यांनीं लुटले हजारे पांचशे फौज घेऊन अलिकडे येऊन दोन दोन मुकाम ते करतात, त्यापक्षीं बंदोबस्त कोणे प्रकारें केला! बातमी तुम्हांस कळत नाहीं काय? कमाविसदारांची लिहिलीं येतात. तुम्हांस इकडे बंदोबस्तास ठेविले म्हणोन भाऊंनीं लिहिलें व खातरजमाहि होती कीं करवीरांकडील उपद्रव होऊं देणार नाहींत. परंतु बंदोबस्त न झाला. प्रतिनिधींचे ५ शें राऊत रवाना केले. ते येतील. बेसावध नसावे, बातमी राखोन पारिपत्य करावें. [ऐ. ले. सं. ७ ले. २५४३]

श. १७०२ ज्येश्ठ शु. १ इ. १७८२ जून ३ (जवल २९)

आपाजी राम नानांना लिहितात, बऱ्हाणपूर किंवा कोंडाई. बारी येथें छावणीस जाण्याबद्दल १।२ वेळ विनंती केली. सदाशिव दिनकर यांनी फार तऱ्हेने बावांस व मुत्सद्यांस समजाविलें. परंतु मुख्यांची मर्जी उज्जनीस जावयाचीच झाली. तीं भाषणें लिहितां येत नाहीं. कांहीं सदाशिवपंत लिहिणें तर लिहतील. येथील विचार कारस्थानीचे फार, ते स्वामीस विदितच. जोंपर्यंत काम, तों पावेतों लवणभंजन यथास्थित; मग त्या गांवचें स्मरण नाही. सूचना मात्र लिहिली [महा. का. ले. १०३].

, –ज्येष्ठ शुा ६ इ.१७८० जून ८ (जखर ४ सु. ११८१)

नानांनीं कृष्णराव जोशी (श्रीरंगणपट्टणचा हैदर दरबारांतील पेशव्यांचा वकील) यांजकडून गुलाबी, कृष्णागर, मलयागीर, व साधा ऐसा सरस पक्के पांच मण सरकारांत व खासगत खरेदी करून मागविला. कुंकुमागरहि मागविला. महादेवाची व विष्णूची मूर्ति—पर्वतीस महादेवाची मूर्ती आहे त्याप्रोा चांगली मात्र असावी मिळवून पाठवावी. पैका देविला जाईल असें पत्रीं लिहिलें. [खं. १९ ले. १४१]

,, –ज्येष्ठ वद्य ३ इ.१७८० जून २० (जखर १६)

पातदशहानी व नजबखानानीं शपथ वाहून सांगितलें कीं नानांनीं लिहिलें हेंच आमचे चित्तांत आहे. इंग्रजाचा रुपया पातशहासी घेऊं दिधला नाहीं; वचनींहि गुंतूं देत नाहीं. पातशहा दिल्लीस फौज आणा म्हणतात. हरिपंत अथव महादजी एकानें दिल्लीस राहून २ ल. रु. पातशहास खर्चास देऊन हे स्थलीं करोडीचीं स्थलें हस्तगत करावीं. इंग्रजासी तिकडे तह करूं नयें. [खं. १२ ले. ३–६]

शक १७०२ आषाढ शुा २ इ. १७८० जुलै ४ (रजब १)

मुधोजी भोसले, नागपूर–नानांना लिहितात.–चौघानी मिळावें, बदनिशा करावी. तेव्हां शेजाऱ्यास प्रबल करावें आणि घर दुर्बल व्हावें हेंच घडत गेलें. त्यास आज वीस वर्षांचे श्रेय आपण घेतलें, कीं, सर्व एकोमय करून विश्वासाची वृद्धि केली. हें सविस्तर ऐकून जें समाधान झालें हा बयान काय ल्याहावा. श्रीहरि रा. पंतप्रधान यांशी सलामत राखो आणि त्यांचे दैवानें आपण बहुत दिवस सुखरूप राहोंत. जर ते दौलत नीट तरीच हे दौलत पुरते समजले, यांत संदेह नाहीं. हें सर्व मंडळ आपलें ऐसे जाणावें. हेहि लिहिणें काय [ऐ. पत्र-व्य. ले. २०३]

१७०२ आषाढ वद्य २ इ.१७८० जुलै १८ (रजब १५)

बाळाजी पंडित यांस फ्रँच फरासीसकडील पत्र. मुसे सोडाव व मुसे खुषबैन जमीयतस पाठविले. गुडलूरास येऊत तीन महिने आम्हांस जाले. मुसा सफरूस जलमार्गें मुंबईकडे पाठविले. आम्ही चेनापटण घेऊन. इंग्रजास तंबी देतो. [खं. १० ले. २५७].

१७०२ आषाढ वद्य ११ इ.१७८० जुलै २७ (रजब २४)

महादजींनी आपण बऱ्हाणपूर सोडून अवंतिकेस उज्जयनीस कां छावणी केली तें लिहिलें. इंग्रज व गोहदवाला जाट एक होऊन त्यांस तिकडील राजवाडे व भुमे सामील झाले आणि ग्वाल्हेर, नरवरांनजीक आले. माळव्यांत यावयाचा त्यांचा इरादा व इंगळे व खंडेराव हरीचीं पत्रें आलीं, याकरतां उज्जयनीस छावणी. येथें आल्यावर पातशहा नजबखा यांचें व पुरुषोत्तम महादेवाचें पत्र आलें इ. [महा. का. ले. १०६]

„ –आषाढ वद्य इ.१७८० जुलै दुसरा पंधरवडा.

नानांचें परशरामभाऊना पत्र कीं, मानाजी शिंदा सावंताचे वाडीस जाऊन जलमार्गें दादासाहेबाकडे जाणार. त्यास तो इकडे येत असल्यास वचन देऊन आणवावे. सावंतासहि पत्र, शिंद्यांस न ठेवून घेण्याविषयीं पाठविलें आहे. [ऐ. ले. सं. ७ ले. २५५१]

१७०२ आषाढ वद्य. १४ इ. १७८० जुलै ३० (सु. ११८१ रजब २७)

नानांचें पत्र महादजींकडे, इंग्रजांकडील कांहीं पलटणें सोनगडाकडे आलीं. चंद्रराव पवार फत्तेपुरात शिरला तो गुल्जारखानास लामील होऊन खूल उभें करणार. रा, पाटीलबावा कोंडाईबारीकडे आले म्हणजे हीं सारीं खुळें मोडतील. मुंबईकडे इंग्रजांचा सरंजाम भारी होत आहे. बावांचें येणें कोंडाईबारीकडे व्हावें. [महा. का. ले. १११]

„ –जेष्ठ आषाढ इ.१७८० जून जुलै

नानांकडून पुणें दरबारचो बाजू कशी योग्य आणि इंग्रजाची बाजू कशी दुटप्पी, खोटी व कांगावखोर आहे हें सांगणारें इंग्रज बादशहाकडे पत्र. [ऐ. ले. ७ ले. २५७५]

१७०२ श्रावण इ. १७८० ऑगष्ट

नानांना हैदराकडील पत्र–आम्ही घाट उतरून कित्येक गडकिलेस ठाणा घातले. चेनापटणडेहि दौड पाठविले. फिरंगियांचीहि मदत (पोर्तु०) मछलीबंदर वगैरे येत आहे. इंग्रज मैदानास निघतील तरीहि लढाई करावी म्हणून मुक्रर केलें असे. कृष्णराव नारायण तिकडे आले त्यांसच इकडे पाठवावे [खं. १० ले. २५८]

१७०२ श्रावण शुा इ. स. १७८० ऑगष्ट प. पंधरवडा

इंग्रजांची तयारी मात्र होत आहे. राजश्री गणेशपंत बेहरे चार हजार फौजेनिशी कल्याणकडे रवाना झाले. महाड, विजयदुर्ग, रत्नागिरीकडेहि फौजा रवाना होत आहेत. राजश्री नाना फडणवीस पुण्यानजिक आहेत. महादजी शिंदे बिडाकडे जाऊन तुळजापूर करून येणार. गुलजारखान याचा सल्ला ठरोन इकडे लिहूं. तो पळून भिल्लाणांत गेला. ठाणें घेतले. [ऐ. ले. सं. ७ पृ. ३५५२ ले. २५५९]

१७०२ श्रावण शुा ४ इ. १७८० आगष्ट ४ (साबान ३)

नानांचें महादजीकडे पत्र, कुपिया बातमी चेनापटणकडून आली कीं, इंग्रज व महंमदअलीखान–आर्काट–मनसबा करतात. पंतप्रधान यांकडे अनुसंधान लावावें कीं 'तुम्हीं आम्हीं मिळून हैदरचें पारपत्य करूं.' हैदरखानास सांगावें 'तुम्हीं पंतप्रधानांचा काय भरवंसा धरलात, पंतप्रधानांची दौलत तुम्हीआम्ही मिळून घेऊ.' असा शकट भेद करून द्वैत पाडावे. तरी सावधता असावी. इंग्रजांचें मानस की हैदरखान, श्रीमंत व नवाब तिघांच्याहि दौलता घ्याव्या. कोणेही प्रकारें एकाशी शकटभेद करून एकास खालीं पाडावें. असें करतां एक राहील त्यास आपण शेवटीं गुंडाळावें. [काव्ये. प. ले. २७७]

१७०२ श्रावण शु. १४ इ. १७८० आगष्ट १३ (सु. ११८१ साबान १२)

नानांचे महादजींना पत्र–इंग्रजांच्या मसलती हिंदुस्थान, गाडर, मुंबईकर ह्या तीनहि करणें प्राप्त. हिंदुस्थानकडील मसलतींत नजफखान आपणास अनुकूल यामुळें हलकी जाईल; मुलूक व पैसाहि सरकारांत येईल. खानदेश, देशची व गुजरात ही मसलत औघड आहे. पाटीलगाबा कोंडाईबारीकडे न आल्यास होळकर व सरकारी सरंजामी पवार व. रा. शिवाजी विठल भाद्रपद मासी कों० वर येसें करून मग बावांनी हिंदुस्थानचे मसलतीवर नमूद व्हावें. होळकरांचे अनुमानित असल्यास पाटीलबावांनी

परिछिन्न कों. वर यावें. पाटीलबावांनीं होळकरांस साफ पुसावें कीं तुम्ही कोणची करतां? जी ते कबूल करतील तीः सांगून तर्तुदेस लागावें. इंग्रज तों पेशकदमी करीत आहे. तेव्हां ते दसरियाची वाट पाहात नाही. हें ध्यानांत आणून लौकर तर्तूद दोहींकडील व्हावी. [काव्ये. प. ले. २७४, महा. का. ले. १०९]

१७०२ श्रावण शु. १५ इ. १७८० आगष्ट १४ (साबान १४ सु. ११८१)

हैदरखानाचें नानास पत्र, चेनापटणकडे इंग्रजास ताण बसतांच आपल्याकडे सलुखपैगाम लावतील; तरी त्यांस तंबीच करावी. टोपीकराची जात बेइमानी व फरेबी. एकीकडे राजकारण लावून एकास दगा करतील. येविशीची हुशारी असावी. इकडून सरकारशीं जो दारमदार जाला त्यांत तफावत हरगीज नाहीं. [काव्ये. प. ले. २७८]

१७०२ श्रावण शुा १५ इ. १७८० ऑगष्ट १५

नानांचें महादजीविषयीं सदाशिव दिनकरास पत्र—रा. पाटीलबावांचा सर्वविसी भरवंसा, त्यासी दुसरा अर्थ व विलक्षण कल्पना नाहीत. (यासी) ईश्वर किंवा परस्पर चित्त साक्ष. सामान्याच्या मिथ्या, क्षुद्र गोष्टीचे संघष्टनानें बावांचे बोलण्यांत तऱ्हा, नसावी ते भाव येत गेले. परंतु दुरंदेशी व त्यामुळे ऐक्यभावना ह्यांत अंतर पडलेंच नाहीं. तेव्हां परिहार परस्परेंहि करावा लागत नाहीं. सारांश, श्रीमंतांचें दौलतीचे कल्याणाविसी व येथील संपादिले ऐक्याचे कायमीविषयी अर्थेप्राणेसी पाटीलबावांचा दुसरा प्रकार नाहीं. हें ऐकोन संतोष; व नबाब, हैदर यांस लिहून पाठवावयाविषयीं भूषण वाटतें. [महा. का. ले. ११०]

१७०२ श्रावण वद्य ५ इ.१७८० आगष्ट २० (साबान १९ सु. ११८१)

हैदराचें नानांस पत्र, आंसाहेब दूरंदेश, मजबूत मिजाज, इंग्रजाचे मकरफरेबास खूब वाकूफ. तेव्हा त्यांचे ख़ियालावर

न जातां तंबीच करतील. नानांनीहि हैदरास, दोनतीन सालें लागोत, लेकीन तंबीच करावी, असें लिहिलें होतें. [काव्ये. प. ले. २८४]

,, –श्रावण वद्य ५ इ. १७८० आगष्ट २० (साबान १९सु. ११८१) नाना यांस शिंद्यांकडील आपाजीराम याचें शिंद्यांच्या दिनचर्येविषयीं व स्वभाव बोलणें यांविषयीं पत्र.—तूर्त ऐषआरामीवर नजर. आजपर्यंत स्वामीस विनंती लिहिली नव्हती. परंतु येथील प्रकार एक रीतीचा दिसतो. याजकरतां लिहिणें प्राप्त. आठ आठ महिने पाहतो. एकदोन वेळ विनंती केली की, ही गोष्ट आपणास उचित नाहीं. तेव्हां आमचें समाधान केलें जे, 'आमची प्रकृत बोलावें इतकीच मात्र आहे. स्वामिसेवेविषयीं अंतर होणार नाहीं [महा. का. ले. ११२]

,, –श्रावण वद्य १२ इ.१७८० आगष्ट २७ (साबान २६) नानांनी खानदेशच्या कमाविसदाराचें पत्र, व सोनगडाकडील डाकेचें पत्र महादजींस पाहण्यास पाठविलें व पत्रीं लिहिलें कीं, कोंडाईबारीकडे फौज गेल्याशिवाय तिकडील उपद्रव चुकत नाहीं. गुलजारखानाच्या पारपत्यास फौज गेली ती कोणची व किती हें पाहावयास एक कारकुन प्रामाणिक व दोन खिजमतगार पाठवावे. [महा. का. ले. ११४]

,, –भाद्रपद शुा १४ इ.१७८० सप्टें. १२ (रमजान १२) नानांनीं पुरुषोत्तम महादेव यांस दिल्लीस लिहून ध्यानासाठीं तसबीर मागविली. रोहिल्यांचे अमलापासून ही चित्रकार वगैरेंची वस्ती उठोन गेली. आतां एक तसबीर मिळाली ती अपूर्व नाहीं. सबब पाठविली नाहीं. [दि म. रा. ले. १५]

,, –भाद्रपद वद्य १ इ.१७८० सप्टें. १४ (रमजान १४) नाना महादजींची भेट—पाटिलबावाचें म्हणणे सिरोंजभेलशाचे सुमारे फौजेचा जथ करून स्वतः बऱ्हाणपूर पावेतों यावें व तिकडून नानांनीं यावें. यावर नानांचें म्हणणें, भेट व्हावी,

मसलत ठरावी; आम्हीं येतो; परंतु इतकाहि प्रकार आश्विनमासींच जाहाला पाहिजे. तो चांगला, लांबला तर मसलतीस विरुद्ध. म्हणजे कालहरणानें इंग्रज हावभारी होतील. [काव्ये. प. ले. २८६]

,, –भाद्रपद वद्य २ इ.१७८० सप्टें. १५ (रमजान १५)

नाना, महादजींची मनस्थिती ओळखून लिहितात, 'पाटिलबावांनीं कोंडाईबारीकडे यावें' असें लिहिलें असतां 'हिंदुस्थानांत दुसरा पाठवितात हें आम्हांस उणेपण' असें म्हणतात. 'हिंदुस्थानची मसलत करावी, होळकरास कोंडाईबारीकड पाठवावे असें लिहिलें तर 'आम्हांस दूर काढून काढलें' अशी शंका निघणार. तात्पर्य दोहो सरदारांनीं अमुक मसलती कराव्या असें येथून लिहिलें तर संदेह. त्यापक्षीं जो ठराव करणें तो पाटिलबावांनींच करून उत्तर सत्वर पाठवावें. असें लिहिलें असतां वादप्रतिवाद घालतील. त्यांचें चित्तांत कल्पना उठतात, त्याचें निवारण करणार ईश्वर. आपण जी गोष्ट चांगली, दौलतीचें कल्याण, पाटिलबावांचे स्वरूपास योग्य तेंच लिहितो बोलतों. आतां पत्रें जाणें येणें यास अवकाश नाहीं. आम्ही गंगापार गेलों म्हणजे इंग्रज वगैरे काय कल्पना काढून हावभरी होतील कळत नाहीं. सरकारचीं कामें जाहिराणा चांगली दिसे अशीं केलीं म्हणजे लोकांचे संदेह जातील. घरांतील गोष्ट, एक आईचीं लेकरें, संदेह टाकलें म्हणजे स्वच्छताच आहे, नवें जडावें लागत नाहीं. भेटीचा मुहूर्त पाहून उभयतां सरदारांनीं लौकर खानदेशांत यावें, आम्हीहि येऊं, विलंब न करावा. [काव्ये. प. ले. २८७]

,, –भाद्र. वद्य २ इ.१७८० सप्टें. १५ (रमजान १५)

रामचंद्र कृष्ण रिसबूड याचें आदवानी–नजीक बसालत जंग–हून पत्र. गंटूर तालुकाच नबाबाकडे असण्याबद्दल व हैदरकडील आणि भागानगरकडील अखबार वगैरे विषयीं नानांस पत्र. [खं. १० ले. २५९]

,, –भाद्र. वद्य ६ इ.१७८० सप्टें. १९ (रमजान १९)
महादजी शिंदे यांजकडे नानांचें पत्र, तिकडून तुम्ही खानदेशांत यावें आम्ही इकडून यावें. तेथें भेटी होऊन निश्चय ठरेल त्याप्रमाणें करावें. निघण्याचा मुहूर्त कळवावा आम्ही येतो. उभयतां सरदार इकडे आल्यानें पातशहा, नजबखान इंग्रजाशीं सलूखाचें संधान लावितील. याकरतां पाटिलबावांची पत्रें पातशहा, पुरुषोत्तम महादेव यांस जावीं कीं, एकजण येतो. आणशफथपूर्वक मसलत करावी. आतां दिवस राहिले नाहींत. (नाना महादजींच्या मतें नानांनी खानदेशांत जावें व हे तेथें त्यांस भेटणार. व नंतर लगेच माघारे येणार. पण हेंहि दोहीकडे प्रकट करावयाचें नाहीं. महादजी दक्षिणेंत तळेगांव लढाईसाठी आले व नानाहि पुण्याहून निघोन गेले [महा. का. ले. ११९]

,, –भाद्रपद वाा १३ इ.१७८० सप्टेंबर २६ (रमजान २६)
नानांचें हरिहरराव पटवर्धनांस पत्र–" इंग्रजानी वसई कल्याण प्रांती व खानदेशांत लबाडी केली आहे त्यांचें पारिपत्यास फौजा व जमाव रवाना केलेंच आहेत. शिवाय तोफखाना, गाडदी आदि करून तयारी करविली. त्यांस गाडर सुरतेहून सरदार मुंबईस येऊन सरंजाम लढाई करीत आहे. लबाडीस चुकणार नाहीं. याज करितां आपली सरंजाम सुद्धां तयारी असावी. दसरियाचें मुहुर्तें डेरे दाखल होणार, तुम्ही पत्र दर्शनी फौज जमा करवून दसरियाचें मुहुर्तें डेरे दाखल येऊन पोंचावे"
[ऐ. ले. सं. ७ पृ. ३५५४ ले. २५६२]

,, –आश्वीन वद्य १४ इ.१७८० आक्टों. २६ (सवाल २७)
नानांचे पाटिलबावांस पत्र–वसई कल्याण प्रींतांतील इंग्रजाच्या पलटणींवर चिमापा पानसी, भवानी शिवराम, रास्त्याकडील फौज मुसा नारन पोर्तु० तोफची, गाडदी असें पाठविले. करवीरकरांकडील सटवाजी भोसला निघोन आला. आश्वीन वद्य ७ आक्टोंबर २०–आम्ही गारपिरावर डेरे दिले व निघालो. दुसरें दिवशीं खडकीवर मुकाम केला. [महा. का. ले. १२१]

काव्ये. सं. प. ले. २५४ मध्यें चिमापा पानसी चैत्र वद्य ६ एप्रील २४ इ.१७८० सोमवारी मृत्यु पावल्याचें आलें आहे.]

,, –कार्तीक शुा ३ इ.१७८० आक्टों. ३० (जिलकाद १)
महादजींकडे नानांचें पत्र. म०–'अहल्याबाईस संपुष्टांत घालावें अशीच साऱ्यांची मर्जी दिसते.' नाना :—बाईस संपुष्टांत घालावयाचें प्रयोजन काय? सरकार काम व्हावें, मातबर सरदारी, दिवस मसलतीचे समीप, फौजेची तयारी जाली पाहिजे, विना पैका फौज जमा कशी होते. बाईस संपुष्टांत घालावी ही गोष्ट येथें नाहीं. असती तर ते मार्ग निराळे घडते. फौज किती, महाल खराब कां, चाकरी काय झाली हे पुसावे तर अवघेच जाबसालास पाणी पडते. बाईकडील यादी आली. त्यास, अशा यादीनीं काम कांहीं व्हावयाचें नाहीं. बाईस पाटिलबावांनी पत्र पाठवावें डौलाचे खर्चापुरता ऐवज बाईनीं घेऊन तेथील वहिवाट बाईकडील महालकरी तीही माहाली आहेत त्यांनीं करावी. बाकीचे माहाली होळकरांस मसलत संबंधे पैका लागेल तो बाकीचे महालांपासून घेतील. [काव्ये. प. ले. २९७]

,, –कार्तिक शुा १० इ.१७८० नोवें. ६ (सु. ११८१)
जनार्दनराय म्ह. जनार्दन शिवराम हा कालहस्ती (मद्रास प्रांत चित्तुर जि०) हून ८।१० बंदांशिवाय पत्र लिहित नाहीं. अर्थात् विस्तृत राजकीय वर्तमान लिहितो. तरी नाना राग फार कां करतात म्हणून विचारतो. [चिनापटण कडील राजकारणें इ. सं. पृ. ७ ले. १]

,, –कार्तीक शुा १३ इ.१७८० नोवें. ९ (जिलकाद १२)
देवराव महादेव हिंगणे नानास लिहितात, कुटुंबसहित येथें (दिल्ली) आलो फस्ताव जाला. पैशास ठिकाण नाहीं. [खं. १२ ले. १०]

,, –कार्तीक वाा १ इ.१७८० नोवें. १३ (जिलकाद १५)
आषाढश्रावणा पासून पत्रें पाठवीत गेलों. कार्तीक संपत आला. अद्याप उभयतां सरदार आपले घरीं व निश्चय नाहीं. आम्ही आश्वीन वद्य ७ स निघून खडकीवर मुक्काम. इंग्रज गुजराथ मोकळी टाकून वसईकडे तिन्ही ठिकाणीं लढाई लागलीं ईश्वरी इच्छा असेल तशा बुद्धि सरदारांस होतील. याउपर सरदारांचे थोरपणास उचित तें करतील. दिवसगतीमुळें दौलत पेंचात आली. असें नानांचें महादजींकडे पत्र. [काव्ये. प. ले. २९५; महा. का. १२५]

,, –कार्तिक वद्य १४ इ. १७८० नोव्हें. २५ (जिलकाद २७सु. ११८१)
नानांना दिल्लीहून केतकी फुलांचा अर्क एक शिसा आणि स्फटिकाची स्मरणी पुरुषोत्तम महादेव हिंगणे यानी पाठविली. [दि. म. रा. ले. ११ व २२]

,, –मार्ग. शुा ११ इ.१७८० (जिल्हेज १०)
अहिल्याबाई कडील हरकूबाई. नाना फडणविसां बद्दलचें मत तुकोजी होळकर बाई विरुद्ध जाऊं लागले त्याप्रसंगानें म्हणतात रा. तात्या व श्रीमंत नानासाहेब असें करणार नाहींत. आम्हांस ठाऊक आहे की, नानांची कायम मिजाज (निश्चयीपणा) जितका आहे इतका आणीक कोणाचा माझ्या पाहण्यांत नाहीं. लहान वा मातबर असो, करून देतो असे मुखावाटें म्हणणें हेंच दुरापास्त. (पण) अभय दिल्यास मग कोणी विक्षेप मध्यें घातले तर ते ध्यानास न आणिता त्याचें कार्य करून द्यावेंच, इतकी बळकटी आहे. [म. द. बा. १ पृ. ८०,८१]

,, –मार्ग. वद्य ६ इ.१७८० डिसें. १७ (सु. ११८१)
नानांना दिल्लीहून पुरुषोत्तम महादेव यांनीं विलायती मेवा सेव दाणे तीस –१५ नानांस व १५ स. माधवरावांस–एक पेटारा पाठविला. [दि. म. रा. ले. २०, २१; काव्ये. प. ले. ३००]

,, –मार्ग. वु. पंधरवडा इ. १७८० डिसेंबर प. पंधरवडा.

नानांचें महादजींना पत्र–फरासिसाचें बादशहाकडून मुसामुतिन पत्रें घेऊन गोव्यास येऊन हल्लीं पुण्यास आला. त्याशीं बोलणें होत आहे. मागाहून लिहून पाठवूं. गाडर मुंबईहून निघून पलटणांस कल्याणास येणार. बाजीराव बरवे, सटवाजी भोसले, गाडरास सामील होऊन मसलत पाडावी हा इरादा आहे. मसलत तो भारी आहे, [महा. का. ले. १२८]

,, –पौष १७८० डिसेंबर.

नानांनी अहिल्याबाईंस लिहिलें जें सरदारीचा आब व सरकार सरकार चाकरी होय तो अर्थ करावा. अहल्याः– हे दोहो करताच मी कबूल केलें. [महा. का. ले. १२९]

,, –पौष शा २ इ.१७८० डिसेंबर २७

नानांचें महादजींस पत्र. आपणाकडील रामजी जाधव भेटले. होळकरांची खातर जमा करून पत्र पाठविले. सुरत अठ्ठाविशींत गणेशपंत बेहरे पाठवून हिंदुस्थानचे मसलतीवर शिवाजी विठ्ठल ठेवले असतां, ते पादशहा व नजबखान वगैरेंना मिळून अंतरवेद पावेतो मसलत करतील, असें असल्यास त्यांस तिकडे ठेऊन आपण इकडे यावें. हें होत नाहीं, त्यापक्षीं आपण तिकडे जाऊन पलटण्याचें पारपत्य करून बंगाल्यावरी शह बसेल असें केल्यानें हेंही गोष्ट मोठीच आहे. दोन्ही प्रकार लिहिले आहेत. सरकार काम होय व कोणता प्रकार ठरेल तो लवकर व्हावा. [महा. का. ले. १३१]

,, –पौष वद्य २ इ.१७८१ जाने. १२ (मोहरम १६)

नानांविषयीं (अहल्या) बाई बोलली जे, त्याच ब्राह्मणाचा हक्क होय कीं, हें दौलतीचें ओझें, धनी लहान, पदरी पैका नाहीं, असेंहि असतांना चारी संधानें राखितात. जो ज्याचा कागदपत्र येईल त्याचें स्मरणपूर्वक उत्तर देणें, चहूंकडील मसलतीचीं संधानें राखणें, हें आवरण शक्त त्यांचीच होय. [म. द. बा. भाग १ पृ. १०१]

,, –पौष द्यु. पंधरवडा. इ.१७८१ जानेवारी

नानांचें महादजींस पत्र. कोंडाईबारीकडे होळकरांस न पाठविण्याचें कारण, सुरतेंत दादासाहेब व गायकवाड; यांस तिकडे पाठविल्यानें, न कळें कशी वुद्धि होईल ? हा विचार केला. महादजी म्हणतात हें उत्तम झालें. परंतु बाईचा इतल्ला जरूर ठेवावा. येणें करून सरकार उपयोग व बाईचा मनोदय दोन्ही गोष्टी घडतात. जिकडे फौज तिकडे दाब व कर्तृत्व. [महा. का. ले. १३२]

,, –पौष वद्य १० इ.१७८१ जाने. १९ (मोहरम २३)

नानांच्याकडे अहिल्याबाईंनीं 'मेवेजात नासपाती पेशजी ६ पाठविली व प्रस्तुतहि बाईंनीं श्रीमंताकारणें मेवा–आंगुरे पेटारा १, दाळिंबे ५, नासपाती २, शेव १ एकूण ९ डाली सफेत गळेफानें मढून लाखी मोहर करून पाठविले. [म. द. वा. १ ले. ४१]

,, –माघ शुा इ.१७८१ जानेवारी तिसरा आठवडा.

नानांचें महादजींना पत्र. हिंदुस्थान व सुरत यांतून कोणता निश्चय तो ठरवून इंग्रजावरी जरब बसेल तें करावें. इकडे वज्रजोगणी, बदलापूर, कोंकण येथें इंग्रजाशी लढाई हरिपंत, तुकोजी होळकर, रघुनाथ निळकंठ मिरजकर, यांचीं होत आहे. कोणतीही मसलत लवकर व्हावी. हें उत्तर सत्वर यावें. [महा. का. ले. १३४]

,, –माघ शुा ९ इ.१७८१ फेब्रु. ३

रघुनाथ पटवर्धन (कुरुंदवाडकर) यांस हरिपंत तात्याची चिठी आली कीं, तुम्ही लौकर यावें. नाना फडणिसांसहि तात्यांची चिठी आली कीं, "आम्ही सहा कोस बदलापुरास पुढें गेलों. इंग्रज चालोन येत असतां मागें राहणें ठीक नाहीं. यास्तव निघोन गेलों. इंग्रजास चार कोसांची तफावत आहे. एक वेळ छापा घालून आमची फौज उघळून द्यावी असें इंग्रजाचें मानस

आहे." त्यांचें लिहिण्यांत "पुढें गेलो तत्रापि घाव डाव पाहून माघारेंही येऊं; असें आहे. नानांचीही चिठी गेली आहे जे, आणखी आठ दहा कोस इंग्रजास पाठीवर घेतल्यास चिंता नाही.' अशी चिठी गेली आहे. दोन तीन रोजांत घाटाखाली जाणेची तरतूद करावी अशी नानांची रघुनाथरावास चिठी आली आहे. [ऐ. ले. सं. ७ पृ. ३५८० ले. २५७७]

शक १७०२ माघ शुा ५ इंदुवार इ.१७८१ जाने. २९
नाना व तुकोजी होळकर यांची पुरंदरगडीं भेट झाली. [ऐ. ले. सं. ७ ले. २५७६]

,, –माघ वद्य ८ इ.१७८१ फेब्रु. १६ (सफर २२)
नानांनी हरिपंत फडके व तुकोजी होळकर यास रागे भरून लिहिलें कीं, गाडर घाट चढून, तुम्ही पाठीवर असतां येंतो, त्याचें कांहीं नुकसान होत नाहीं म्हणजे काय ? हरिपंतांनीं व होळकरांनीं चूक कबूल केली. [ऐ. ले. सं. ७ ले. २५८५]

१७०२ फाल्गुन शु. १ इ.१७८० फेब्रु. २४ (सफर ३० सु. ११८१)
नानांचें महादजींना पत्र, सिपरी वरील पलटणांचें पारिपत्य आपणच पवार व शीवाजी विठल वगैरे सरकारचीं पथकें घेऊन जाऊन करावें. या गोष्टीस अवकाश पडला असतां इकडून कांहींच होत नाहीं असें समजून इंग्रज हांवभरी होतील. गाडर १० पलटणें, ३० तोफा घेऊन खोपोलीस, अर्धा खाली व अर्धा घाटमाथ्यावर ठेऊन बसला. पुणें रिकामें करविलें. आमची सारी फौज ५० ह. व गाडदी ७ ह. इतकी आहे. इंग्रज मैदानांत येत नाहीं. [महा. का. ले. १४०]

,, फाल्गुन शुा २ इ.१७८१ फेब्रु. २५ (रवल १)
नानांचें नारोपंत पोंक्षे यांस पत्र कीं, होळकर यांजकडील महालाचा सरदेशमुखीचा ऐवज फार येणें आहे. तो सरकारचा आहे. तरी बाईस पाटिलबावांकडून पत्र पाठवून ऐवज येईलसें करावें, [काव्ये. प. ले. ३०९]

,, –फाल्गुन शु॥ १३ इ.१७८१ मार्च ८

नानांचें महादजींकडे म्हणणें कीं, आश्वीनमासीं भेटी होत्या तर बंगाल्यावर शह पडावयाची मसलत होती. आतां दिवस पहिले नाहींत. इंगळे, बक्षी, गोसावी, बैरागी, खेचीचा राजा मिळून २८ ह. फौज झाली. तरी तुम्ही गेल्याविना पलटणांचें पारिपत्य होणार नाहीं. आग्रचाचीं पलटणें फरासिसी किंवा इंग्रजी? इंग्रजी असल्यास पुढें ठेवीत जावी. [महा. का. ले. १३६]

,, –फाल्गुन वा॥ ५ इ.१७८१ मार्च १४ (रवल २१)

पाटिलबावा भेलशा नजीक जाऊन पोंचले उत्तम झाले. इंग्रजाजवळ सामान खरखुरें किती; इंगळे व बक्षी यांच्या इंग्रजाशी शिप्रीसुरंज येथें झालेल्या लढाईंत जे तुरुक स्वार सांपडले त्यांस विचारून इंग्रजाकडे खरेंखुरें सामान किती वगैरे तीही माहिती पाठवावी. खेची राजगडवाले वगैरे मिळोन आपलें किती तें लिहावें. इंग्रज माघारे जाऊद्या म्हणतात पण तें ऐकूं नये. ते दगाबाज आहेत. आपली फौज चोहोंकडे गेलीं कीं हे चाल करतील. आयते मैदानांत सांपडले, पारपत्य करावेच असें नानांचें नारोपंतास पत्र. [काव्ये. प. ले. ३१०]

,, –फाल्गुन वद्य १३ इ.१७८१ मार्च २२ (सु. ११८१)

नानांनीं परशरामभाऊंस लिहिलें, बोरघाटचे पायथ्यास इंग्रजाची जिनसी, दाणादुणा, गूळ, तेल, तोफखाना बारुदखानासुद्धां सामग्री आहे. बारवईचे वाटेनें मौजे चौकावरून इंग्रजाचीं पांच पलटणे रसद भरून नेतात. तुम्ही १२ ह. फौजेनिशी घाटाखालीं असतां हे रसद घेऊन जातात हीं काय गोष्ट आहे? [ऐ. ले. सं. ७ ले. २६०९]

शक १७०३ चैत्र शु॥ ४ इ.१७८१ मार्च ९ (रखर ३)

नानांचें नारोपंत पोंक्षे—महादजी शिंदे यांजकडील–यांस खोपवली, पनवेल, चौक, ह्या बाजूस गाडर सैन्यांतील पलटणींचा पराभव केला व लूट केली तें वार्तापत्र [काव्ये. प. ले. ३११]

,, –चैत्र वा॥ १ इ.१७८१ एप्रील ९ (रखर)

नानांचें परशरामभाऊंस पत्र–कोहज किल्ल्याकडे तुम्ही गेल्यास सुरतेहून मुंबईस रस्त येते ती बंद होईल. लूट मिळेल. पण भाऊ म्हणतात, खर्चास देत नाहींत. [ऐ. ले. सं. ७ पृ. ३६१६]

,, –वैशाख शु॥ ११ शुक्रवार इ.१७८१ मे ४ (जवल ९)

नानांची व परशरामभाऊंची पिंपरी (नजीक चिंचवड) येथें भेट. परशरामभाऊंचा वर्ज्यवार. पण नानाच डेऱ्यास आले व भेट. [ऐ. ले. सं. ७ ले. २६२३]

,, –ज्येष्ठ इ.१७८१ मे जून (जखर)

नानांनी पांडुरंग रघुनाथ–नारोपंत पोंक्षे यांजकडील कारकून–यांस लिहिलें, जखर २५ च्या लखोट्याचा शोध जरूर करावा. मालुमात जमा धरून उत्तरें असावीं. [काव्ये. प. ले. ३२६]

,, –ज्येष्ठ शु॥ १ इ.१७८१ मे २४ (जवल २९)

नानांकरतां पुरुषोत्तम महादेव यांनीं दिल्लींत तसबिरा जमा केल्या. वर्षाकालानंतर पाठविणार. रांगडे दाबाचे स्नेही. [दि. म. रा. २६]

,, –ज्येष्ठ शु॥ ६ इ१७८१ मे २९

नानांनी दिल्लीस कळविलें, इंग्रजासी बिघाड करून मसलत करणें तेव्हां सिखाशी बिघाड करावयाचा नव्हता. असो; हली हर वजेनें शिखास सामील करून घ्यावें. इंग्रजाचें पारिपत्य केल्या खेरीज पातशाहीत कोणास चैन पडणार नाहीं. हें पुर्ते समजावें. [दि. म. रा. ले. ३५]

,, —ज्येष्ठ शु॥ ९ इ.१७८१ मे ३१ (जखर ५,७)

हिंगणे नानांना विलायती अनार या दिवसांत तेथील गर्मीमुळें न पावतील. यास्तव रस काढून रुब (ह ?) करून पाठवितात. दिल्ली व पाटिलबावांविषयीं वर्तमान. इंग्रजाचे व यांचे लष्करांत महागाई. वगैरे [खं. १२ ले. ११; दि. म. रा. ले. ३२]

—नानांनी पनवेल घाटांत गाडराच्या इंग्रजी सेनेचा पराभव हरिपंत फडके, तुकाजी होळकर व परशुरामभाऊ ह्या सेनानायकांनीं केला, त्याची वार्ता दिल्लीस कळवून त्याचें फारशींत भाषांतर करून पादशहा व नजीबखान यांस देण्यांस सांगितलें. [खं १२ ले. १५; दि. म. रा. ले. ६०]

,, —ज्येष्ठ शु॥ १४ इ.१७८१ जून ५ (जखर १२)

नाना म्हणतात " पाटिलबावांचे चित्तास वाईट वाटावयाजोगे तर लिहिलें नाहीं. तत्रापि त्यांच्या समजेस जें वाईट भासेल तें वाचून दाखऊं नये. तोंडीं सांगावें, [काव्ये. प. ले. ३२२]

,, —ज्येष्ठ व॥ ११ इ.१७८१ जून १७ (जखर २४)

नानांना यश यावें व इंग्रज शत्रु पराभूत व्हावा म्हणून सातारकर छत्रपती व त्यांच्या मातुश्री परमेश्वराचें चिंतन करीत होती. त्या यशाविषयीं, हा सर्व प्रताप महाराजांचा असें लिहून सविस्तर पण थोडक्यांत लढाईचें वृत्तपत्र नानांनीं छत्रपतींकडे लिहिलें. [काव्ये. प. ले. ३२७]

,, —ज्येष्ठ श्रावण इ.१७८१ जून आगष्ट

पुण्याहून कोणी पोटार्थी कुंवरसेन खतरी हा येथें दिल्लीस नजबखान वगैरेंस आणि फरुकाबाद, अयोध्या इकडेहि लटकी, पारसी बातमी पत्रें पाठवितो. मलकाजमानीकडील वकील म्हणून नांव घेऊन हें करतो. तरी बंदोबस्त करावा असें पुरुषोत्तम हिंगण्यांचें नानांस पत्र. स्वामींचें राज्य महादेवाचें. उणें अधिक लोपत नाहीं. गुप्त गोष्टहि प्रकट होते. [दि. म. रा. ले. ३१ व ४३]

,, —श्रावण शु।। २ इ. १७८१ जुलै २३ (साबान १)

नानांचें महादजींस पत्र व त्यांचें नानांना उत्तर. नागपूर-भोसल्यांनी इंग्रजांकडून २५ (४२ ?) ल. रु. घेतले व बंगालवरील स्वारी सोडिली. हैद्राबाद–नवाब स्वस्थ घरींच. बंगालवर कोणीं गेल्यास इंग्रजास पायबंद बसेल. कोण पाठवावा. होळकर? त्यांच्यानें होणें नाहीं व घरचा पेंच. पाटिलबावांनीं जावें तर इकडील मसलत पत्करली. हैदरनें इमान राखलें. पाटिलबावा म्हणतात, बंगालवर आम्हीच जाणार होतों. तेव्हां नानांच्या चित्तास न आलें. भोसल्यानें ती मसलत घेतली. असो. आतां तेंच संधान असावें. नाहींतर भोसले व नवाब वाकडी चाल धरतील. आम्ही यावत्प्राण मेहनत करूं व पलटण्यास ताण बसवूं. [ऐ. ले. सं. ७ ले. २६३६; महा. का. ले. १७४]

,, —श्रावण शु।। ११ इ. १७८१ जुलै ३१ (साबान ९)

नानांनी दिल्लीस कळविलें, अनायासें काबू साधावा. शिखाकडील पातशाही फौजा शिद्याकडे आल्या तर इंग्रजाचें पारपत्य शिपरीकडे होऊन गंगापार अगर बंगाल्यांतील मनसबा होता. पैका मिळतो, पातशाहीचा लौकीक व शत्रूची कमरशिलाणी होते. दसरियाचे हंगामी अद्याप तरी निघावें. [दि. म. रा. ले. ६३]

,, —श्रावण वद्य ११ इ. १७८१ आगष्ट १५

भोसल्यांनी बंगालकडे छावणी केली. पण हवा वाईट, घोडी मेली, ऐसें जाणून, काबूपुर्ते बोलणें करून ४२,५० लक्ष रु. पैसा घेऊन आब राखून फौजा माघारा आणल्या व चिनापटणकडे कंपूस जाण्यास मार्ग दिला. [दि. म. रा. ले. ५३,५४]

—जफ पहिल्या कौलनाम्यामुळें इंग्रजास दिल्लीकर सामील होत नाहींत. पण त्यांस भितात. व ग्वालेरास इंग्रजाचें पारपत्य होऊन सरकार व सरदार जबरदस्तसे दिसले म्हणजे हे दिल्लीबाहेर निघतील. (दि. म. रा.ले. ४४, ४७]

,, –श्रावण वद्य १२ इ.१७८१ आगष्ट १६

सेसईच्या इंग्रजांकडून फोर्ड व सुनसी तहासाठीं पाटिलबावांकडे आले. पण पाटिलबावांनी म्हटलें 'तळेगांवावर तुमचीं पलटणें वांचवून काढलीं व तेव्हां तुम्ही इमान दिले तें सोडलें. आतां तुम्हांकडून सरकारांत तहाचे बोलण्यास आमचा विश्वास नाहीं. वगैरे सदाशिव दिनकराचें पत्र नानांस. [महा. का. ले. १६९]

,, –श्रावण इ.१७८१ आगष्ट

नानांकडील, खानदेशांतील सुलतानपूर नंदुरबार–बोरघाट; कोकणांत; कुलारस, शिपरी, अर्काट या बाजूस असलेल्या इंग्रज पराभवाचें वृत्त आलें तें पारशींत करून पातशहा व नजबखान यांस समजावितांच 'घरच्या धन्याचा फितुर' मुख्य धणी लहाण, असतां आज आठ वर्षे इंग्रजाचे जुंझास मुस्तेद राहिले, ईश्वरें कारभारी, सरदार मुत्सद्दी दौलतीस द्यावे तर याप्रमाणें द्यावे; नानांनी इतकी मेहनत करून दौलत राखली असा पातशहा–नजफरखानानीं स्तव केला. [दि. म. रा. ले. ५५ ५७, ५८, ६०]

,, –भाद्रपद इ.१७८१ सप्टें. (रमजान)

काशीच्या राजास गोष्टी मातेंत—बोलण्याच्या नादांत ठेऊन—कैद केले. त्याचे दिवाण व भाऊबंद यांनीं विचार केला कीं, हे फिरंगी कैद; पैकाहि घेतील जिवेंहि सोडणार नाहींत. याअर्थी मरणें बरें, म्हणून २ ह. एकांडे इंग्रजाचे गोटावर रात्रींच पडले. राजा सोडवून आणिला. इष्टिन व त्याची स्त्री पलंगावरून पळवून गेली ती दिवस निघाल्यावर डेऱ्यास आली, अशी नानांना दिल्लीहून बातमी. इस्टिनाचें डोकें कांपले. [दि. म. रा. ले. २७, ६१]

,, –भाद्र. वद्य १ इ.१७८१ सप्टें. ३ (रमजान १४)

नानांनी सदाशिव पवार याचे महालीं व कारकुनास आनंदराव पवार यांजकडून उपद्रव लागतो; त्याच्या बंदोबस्ताविषयीं पाटिलबोवांकडे पत्रविनंती केली. [काव्ये. प. ले. ३३१]

,, –भाद्रपद वद्य ८ इ.१७८१ सप्टें. ११

सालबाईच्या तहाबद्दल—अर्काट नबाब, गाडर्ड व मद्रासकर इंग्रज यांचे नानास तह करण्याबा। पत्र. रघुनाथरावाचे वकील इंग्लडांत गेले तरी त्यांचें मागणें मान्य झालें नाहीं. पार्लमेंट, पातशहा व हिंदुस्थानांतील इंग्रज हा तह पाळतील. आपल्या अटी ग. ज. कलकत्ता यास कळवाव्या. व कायम दोस्तीचा तह व्हावा. [सिलेक शन्स फरॉम स्टे. पे. बाँबे पृ. ४६२; ऐ. टि. ३ ले. ४३]

,, –आश्विन दु. पंधरवडा इ.१७८१ आक्टो.

नानांचे दिल्लीस पत्र, पहिला कौलनामा ठीक, हल्ली मनस्वी कलमें यादीवर लिहिली. इंग्रजाची पेरवी खुशकीत जाल्यास कोणाचेंहि रूप राहणार नाहीं. बंगाल्यापावेतो खरडींत नेऊन मुलूख सोडविला पाहिजे. प्रस्तुत इतर घरांतील वाटाघाट करणें कांहीं चांगलें नाहीं. [दि. म. रा. ले. ४५]

,, –आश्विन वद्य १४ इ.१७८१ आक्टो. १६ (सवाल २७)

अहल्याबाई कडील म्हणणें, कारभारी श्रीमंत नाना एकवचनी आहेत. त्यांचे भरवंशावर आजपावेतों कालहरण जालें खरें. बंदोबस्त अद्याप होत नाहीं त्यांची कारणें, न जाणो, त्याच्या पक्षावर पडोन आमची उपेक्षा जाली. नाना-खेरीज विश्वास आमचा कोणाजवळ नाहीं. बाईकडे फिर्याद आल्यास न्याय बाईनीं करावा, तो मान्य व्हावा. बाईकडे डौला पुरते महाल. 'तुकोजी होळकरांनीं तरी सेवेविषयीं निखालसीची परिक्षा कोठें दिली आहे. म्हणून तर तूर्त गाडा चालून तुकोजीकडे सारा अकत्यार ठेवावा. म्हणजे कळेल. [महा. का. पृ. २१२-१३]

,, –कार्तीक वद्य ११ इ.१७८१ नोवें. १२

सुतार पांचसात असामी चांगले शाहाणे आहेत. ते सरकारांत नानांकडे नेहमीं चाकरीस आहेत. [ऐ. ले. सं. ७ ले. २६४८]

,, –मार्ग. शुा ६ इ.१७८१ नोवें. २१ (जिल्हेज ४ सु. ११८२)
नाना सेनाधुरंधर भोसले, नागपूर—यांस लिहितात नबाब (हैद्राबाद) यास शफथ लिहून देऊं नये. स्वराज्याच्या वृद्धीची कळकळ तुम्ही बाळगिता. दोन्ही दौलती एकच. भोसले व पंत प्रधान एक ही गोष्ट सर्वांस असह्य. नबाबाकडे बळवंतराव व भवानीपंत गेले. पण त्यांच्या व कृष्णराव बल्लाळच्या बोलण्यांत एकवाक्यता असावी. दरज दिसूं नये. [ऐ. पत्र. ले. २१५. भोसल्यांनीं शफथ लिहून दिली नाहीं.]

,, –मार्ग. शुा १२ इ.१७८१ नोवें. २७ (जिल्हेज १०)
बनारसच्या चेतसिंगराजाचें मत, फिरोन जमाव करून इंग्रजावर जावें. तरी नानांचें मतें महादजींनी केवल पैक्यावर दृष्टी ठेवूं नये. मसलतीवर नजर ठेवून, राजा त्याच्या सैन्यांत फितुरीमुळें हलका जहाला तरी, हिंमती आहे म्हणून, अशा समयीं त्याची कुमक करून इंग्रजाचें पारिपत्य करावें. [काव्ये. प. ले. ३३२]

,, –पौष शुा ५ इ.१७८१ डिसें. २०
नानांचें म्हणणें हैदरखानाशी वचनीं गुंतलों. हैदरखान व सरकार मिळून इंग्रजाशी सलूक झाल्यास अवघेच पेंज उलगडतात. असेंच महादजींचें म्हणणें. दार मदार करणें तो सरकार व हैदरखान मिळून करावा. वरकडाचें विद्यमानें नाहीं. [महा. का. ले. १७९]

,, –पौष वाा इ.१७८२ जाने. (सु. ११८२ मोहरम)
नानांचें महादजींकडे पत्र, इंग्रजाचें पारिपत्य बंगाला मारल्याखेरीज होत नाहीं. बाबाकडून बंगाल्याची मसलत होत असल्यास चांगलें. येथून ५।४ हजार फौज पाठवूं. अथवा अंतरवेदींतच मसलत करून बंदोबस्त करावा असें असल्यास बंगल्याकडे येथून होईल तरतूद ती पाठवूं. बावांचें मत कळावें. [महा. का. ले. १८९]

,, —माघ वद्य ३ इ.१७८२ फेब्रु. १ (सफर १७)

नानांचें महादजींस पत्र, हैदरखानाचा जाबसाल जाहल्याखेरीज इंद्रसेन आला आहे त्याशीं सलूख करतां नये. [महा. का. ले. १९९] महादजींविषयीं नाना पुढें म्हणतात—

—आपणावर खर्चाचा कसाला गुदरला. इतकेंहि सोसून मसलत केली व करणार ही योग्यता आपलीच. (महादजी म्हणतात २५ ल. रु. पाठवा.) [महा. का. ले. २००–२०१]

,, —माघ वा। १२ इ.१७८२ फेब्रु. ९ (सफर २५)

आपाजी रामाचें नानांना पत्र—प्रस्तुत कारभारासंबंधीं आम्हासी संकोच फार चालतो. सरकार काम माझ्या हातून घेणें घडत नाहीं. तेव्हां उगेच कालहरण करावें, त्यांत स्वरूप रहात नाहीं. सर्व इतबार अंबाजी इंगळे व त्यांची तर रीत, दोन आपण खावे तीन सरकारांत सांगावे अशी. आम्ही आल्या तागायत कागदास शाई लागण्याचा प्रसंग नाहीं. पुरंदर व तळेगांव तहाची नकल, हैदरखानाकडील मुद्दे व सरकारचे तहाचे मुद्दे लिहून पाठवावे. [महा. का. पृ. २४०–४२]

,, —माघ इ.१७८२ जाने, फेब्रु.

नाना महादजींना लिहितात—इंग्रजाशीं तह करतांना फार सावधगिरी ठेवावी लागते; पुढील मागील गुणदोष पहावे लागतात, एकेका अक्षरास जपावे लागते. त्यांचे बोलण्यांत लिहिण्यांत अक्षराअक्षरांत फार पेच असतात. [निवडक पत्रें]

,, —फाल्गुन शु॥ १ सौम्यवासर इ.१७८२ फेब्रु. १३ (सफर २)

महादजींचें नानांकडे निखालसतेचें खुलाशानें पत्र—ह्यांत नानांच्या गैरसमजास बावांनीं सोदाहरण उत्तर देऊन भाऊपणा अकृत्रिम कसा व सरकारचें कल्याणच पहातो हें सखारामबापू, मोरोबादादा, पवार, अहल्याबाई, नजफखान, आंबोजी इंगळे,

हैदरअल्ली, गोहदकर, रणोदकर यांचे संबंधींच्या हालचालींत आपण कसे वागलो हें सांगून स्पष्ट केलें. [इ. सं. ऐ. टि. २ ले. २८. पत्रांत सफर २ आहे तेथें २९ पाहिजे.]

„ –फाल्गुन शुा २ इ.१७८२ फेब्रु. १४ (रवल १)

इंग्रजाच्या तहाविषयीं नाना महादजींचा पत्र व्यवहार. चंदेरी, दतिया व खेची हीं संस्थानें 'आम्ही घेऊंच लागल्यावर आम्हांस परवानगी कशास' असें पाटिलबावांचें म्हणणें. नानांचें म्हणणें, हीं संस्थानें सरकारचीं, त्यांचें रक्षणाचे एकीकडेच राहून हें काय? असो. सुचवीत असावे. ग्वालेर येत असल्यास गोहदची मसलत समेटावी. तेहि चांगलें तेंच करतील. [काव्ये. प. ले. ३३८]

„ –फाल्गुन शुा २,३ इ.१७८२ फेब्रु. १४,१५ (सु. ११२८ रवल १,२)

महादजींचें नानांस पत्र—इंद्रसेनाशीं इकडे बोलणें होत आहे. तिकडे गाडरकडून उद्रिष्टिन आल्याचें कळतें. तरी हैदरखान तोडून सलूख होऊं नये. तहाचें कोणे तऱ्हेनें बोलावे तें लिहून पाठवावे. तेथेच पाठवावा असें विचारास येईल. तरी पाठवावयास येईल. हैदरखानास दरम्यान आम्ही आहों. [महा. का. ले. १९५, १९६]

„ –फाल्गुन शुा १० इ.१७८२ फेब्रु. २२ (रवल ९)

हैदरनाइकासुद्धां तहाचें बोलणें बोलावें. दोन मसलतीः बंगाले व अंतर्वेद. मिर्जा अमानी व नजबखानाचीं सूत्रें आलीं, परंतु पैका पाहिजे. जें करणें तें आपल्या जोरावर करावें लागेल. हैदरनाइकाकडे ऐवजविषयीं (नानांनी) बोलणें लाविलें आहे. १५।३० ल. ची सोय झाल्यास बरें. फडणीसी व कारकुनीविषयीं पत्रीं लिहावें. असें आपाजी रामाचें व महादजींचें नानांस पत्र. [महा. का. ले. १९७, १९८]

श. १७०४ चैत्र शु. ८ इ.१७८२ मार्च २२

पूर्वी नाना मेणवलीस गेले होते. [चंद्र. द. नि. उतारे ले. १७]

,, –वैशाख शुा ४ इ.१७८२ एप्रिल १६ (जवल २)

नानांचें दिनकरपंतांस पत्र. परगणें शाहाडोराव, कामबाग, आहिरवाड्यांतील ठाणीं वगैरे इंग्रजापासून घेतलीं. उत्तम केलें. त्यास ठाणीं घ्यावयासी शिबंदी खर्च जाहला त्याचा हिशेब नारो शिवदेव यांस समजावा. ते खर्चाची हिसेरसी करून महालावर ऐवज बसवितील. तो घेऊन सरकारी सरंजामी महालचे कमाविसदारास तीं ठाणीं द्यावीं. तुम्ही उभयतां (यादवराव हरी) हुजूर यावें. [काव्ये. प. ले. ३४४]

,, –अ. ज्येष्ठ शुा १ इ.१७८२ मे १३ (जवल २९)

इंद्रसेन म्हणतो वसई वगैरे कोंकण, गुजराथ हा मुलूख घेतला तो देऊं; मात्र फत्तेसिंग गाय०शीं आमचें वचन गुंतलें म्हणून तें स्थल त्यांस द्यावें. पाटिलबावा म्हणतात हें घडावयाचें नाहीं. तर नानांचें म्हणणें तिगस्ताची फत्तेसिंगाची वर्तणूक पाहतां बावांनीं त्याविषयीं सांगितलें हें ठीक, गुजराथचा दरोबस्त मुलूख सरकारांत माघारा यावा असें बावा करतील ही खातरजमा. अहमदाबादची ओढ ते (इंग्रज) धरणार नाहींत. परंतु हैदरखानसुद्धां तोड पडून तह ठरणें हेंच कठीण. [काव्ये. प. ले. ३४७]

,, –अ. ज्येष्ठ शुा ३ इ.१७८२ मे १५ (जखर २)

नानांकडे उदिष्टिन wather stone आला. इंद्रसेन (Anderson) पाटिलबाबांकडे आला. बावांचा आशय कीं यांचें योग्यतेस गाडर Goddard देखील पोंचत नाहीं. इंद्रसेन तह करील तो हेस्टिनास मान्यच पडेल. (नानांनीं तह बावांवरच सोंपविला. मात्र सरकारचे मुद्दे मवाफक हैदरखानसुद्धां व्हावा व तसा बावा करून घेतील ही नानांची खातरजमा व नाना) नबाबहि इंग्रजावर मसलत करतील, तो उद्योग करित आहों असें नारोपंतास कळवितात. [काव्ये. प. ले. ३४५]

नानांना महादजी कळवितात—पर्जन्यकाळीं संगमरवरी दगड चांगले निघतात; तेव्हां दीड गज लांब दीड गजभर रुंद असा पाहिजे, तो पाठवूं. [काव्ये. प. ले. ३४८]

,, –अ. ज्येष्ठ शुा८ इ.१७८२ मे २० (जखर ७)
नानांनीं महादजींकडे पुनः लिहिलें कीं, नजफखान मेला. इंग्रज पातशहाकडे लोभ भारी दाखवून अनुसंधान करतील, आगरे वगैरे जागा दाबावयास पाहतील. तरी हाच समय साधून पातशहास ममतेंत घेऊन मोठी गोष्ट साधावी. सर्व घडावयाजोगें आहे. स्वल्प मेहतीनें महल्लाभ होईल. [काव्ये. प. ले. ३४९, ३५१]

,, –अ. ज्येष्ठ शुा ८ इ.१७८२ मे २० (जखर ७ सु. ११८३)
महादजी म्हणतात, अपटीननें पुरंदरवर तह केला तसा साष्टी व अंतरवेद वगळून तह करावा. नाना :—अपटीनपेक्षां तळेगांवचा तह चांगला. पाटिलबाबा :—पगडीवाल्यांचा पक्ष इंग्रजांनीं करूं नये व टोपीवाल्यांचा पक्ष सरकारांतून होणार नाहीं. यावर इंग्रज म्हणतो हैदरखानयाचा पक्ष धरणार नाहीं. पण सुजाचा लेक व महमद अलीचे तर आम्ही चाकर, यांचा पक्ष करावा लागेल. व भोसले व नबाव त्याचाहि आमचा सलूख आहे. पाटील :—ह्या त्रिवर्गानीं तर तुमच्या पारिपत्याची मसलत दिली व त्यांत नबाब बाजीकर = पुढाईत. आणि ते तुम्हांस मिळाले ! नानांचें म्हणणें अंतर्वेदचा करोडोचा मुलूख सरकारचा जातो. व महमद०चा मुलूख हैदरखानानें घेतला, तेव्हां ती गोष्ट हैदर कशी ऐकतात. म्हणून हैदरखान सुद्धां तह व्हावा. [महा. का. ले. २०२ व काव्ये. प. ले. ३५०, महा. २०२ ह्या पत्राचें महा. ३५० हें उत्तर आहे.]

,, –अ. ज्येष्ठ इ.१७८२ मे, जून
नानांचे दिल्लीकर पातशहाकडे पत्र, इंग्रज खुशकींतील दौलतींत आपला कदम टाकून त्या पेंचांत आणिल्या. याची चाल

दुरुस्त नाहीं. त्याचें तंबीवर फौजा आहेत, सिकस्त पावून दर्या व किनारा आश्रयास जातात. तथापि पुनः पैरवी न करीत एसें केलें असतां पातशाहींत नक्ष. ऐसे समयांत पातशहा व नजबखान मसलत करावयाची उपेक्षा करतात. येणे करून इंग्रजांची चाल दूर आंदेशानें येत नाहीं असा अर्थ दिसतो. शिंदे यांनीं सलूख केला म्हणता. पण पातशहानीं निघावें, त्यांनी आपण मिळून मसलन करावी ही प्रतीक्षा जेथें शिंदे करतात तेथें सलूख केला ही आशंका धरून राहणें ठीक नाहीं. विशेष काय लिहावें. पगडीवाल्यांच्या जुरतीच गेल्या. [दि. म. रा. ले. ६४]

,, –अ. ज्येष्ठ वद्य १ इ.१७८२ मे २७ (जखर १४)
तहाची वाटाघाट–नाना म्हणतात–साष्टी उरण कसेंहि करून निदान पक्ष तीन ल. ची जागीर देऊन इंग्रजाकडून घ्यावी. दादासाहेबांस, पाटिलबावांना जर मसलती स्वारी वगैरे करणें, तर सरकारचे हवालीं करावें. पुढें मागें शब्दहि येणार नाहीं. बावांनीं मर्जी ठीक न दाखवून सरकार काम चांगले घडत असल्यास उत्तम. [३५२–५३] पाटिलबावा म्हणतात, 'सारे निसुर बसून तमाशा पाहतात; आम्हांवर दगड टाकतात.' नानांचें उत्तर बोरघाटावर गाडरची मसलत पडली तेव्हां होळकर वगैरेनीं लढाई दिली. कसाला सोसला हा तमाशा पहाणें कीं मसलत करणें; तहाचें बोलणें त्यांज (बावां) करवींच चाललें आहे; सरकारचे मुद्दे कसकसे बोलावे ते लिहीत गेलो. त्यांत मर्जी दिक्क व्हावी असें कांहीं नाहीं. मोठमोठीं कामें त्यांनीं करावी, सरकारचें मातबर उपयोग ते घडावें, बावांचें कल्याण असावें, सरकारच्या मोठ्या मसलती होऊन पाटिलबावांस यश यावें, भाऊपणांत अंतर पडूं नये, हाच संतोष मोठा आहे. तिकडे परावा मुलूख, मसलत केल्यानें मनसबा होऊन पैका मिळेल व खाली मैदान, या करतां सुचते ते लिहितों. आपलाच आपण नाश करावा असें ज्यांचें चित्तांत

असेल त्याचे मनांत तमाशा पहावा असें येईल तर कळेना. येथील समज अशी नाहीं. [३५४] सालबाईचे गढीस मोर्चे लागले होते. गढी हस्तगत झाली असेल. हैदरखानाचा ताण भारी व फराशिसांचें येणें म्हणून अंतर्वेदींतील जमाव घेऊन हेस्टीन माघारा गेला. [काव्ये. प. ३५५]

,, –ज्येष्ठ शुा १ इ. १७८२ जून १२ (सु. ११८३ जखर ३०)
नानांची स्त्री ओटभरण. ते समयीं सौ. रमाबाई घरीं गेल्या तेव्हां भेट दिली जरीपातळ वगैरे रु. १२५ [स. मा. रो. १ पृ. २५९]

,, –ज्येष्ठ वद्य २ इ. १७८२ जून २७ (रजब १५)
फरासीसांचें नानांना गुडलूरहून पत्र, खुषकी इंग्रजाखेरीज करावी म्हणून चोंहीकडून मोहीम केली. हैदराचेंहि पत्र, फरासिसांचे बादशहांस व बजिरास आले. मुसेसोडोब व खुषबैन पूर्वी पाठविलें, आतां मी (बुसी) ७ ह. फौजसह आलों. चेनापटणवर घेऊन मुंबईस मुसासमरूस पाठवूं. आम्ही आल्यानें इंग्रज तुमचे सरदारांशी फोड करण्याच्या तजविजेत आहेत. [हेंच पत्र पृ. ९४ वर आषाढ वद्य २ शक १७०२ स पडलें आहे त्याची ही मिती तारिख समजावी खं. १० ले. २५७]

,, –आषाढ वद्य १४ इ. १७८२ आगष्ट ८ (साबान २७)
पाटिलबावांनीं इंद्रसेनाशी तहाचे जाबसाल केले त्याची याद पारशी व हिंदी पाहिल्या. त्या तहनाम्यांत दिकती फार आहेत; त्याचे विस्तार पूर्वी पाठविले आहेत. त्या पाटिलबोवांच्या हि चित्तांत यावयाजोग्या आहेत. उत्तर काय करतात तें लिहून पाठवावें. [काव्ये. प. ले. ३५९] दादांना मुदतींत युक्तीचे वाटेनें तुमचे स्वाधीन करूं. हें बोलण्यांत आहे. पाटिलबावांचे स्वाधीन करूं असें कलम नाहीं. नाना म्हणतात बोलण्यावर जाऊं नये; ते दगाबाज आहेत. अगोदर हातीं घ्या किंवा कचेश्वरांस पोचते करा. हैदरखानचे मुद्दे इंग्रज कबूल करीत

नाहींत त्याअर्थी इंग्रजास द्यावयाचा म्हटलेला भडोच जवळील ३ ल. चा मुलूख सरकारचा तरी कां गमवा. हैदरखानच्या बोलण्यास ह्या मुलखाशीं संबंध नाहीं. [३६०, ३६४] पाटिल बाबा म्हणतात इंग्रजाच्या तहाचा ठराव न झाला तर बंगालकडे फौजेची रवानगीची तरतूद व्हावी. त्याविना इंग्रज जरबेंत येत नाहीं. नानांचें म्हणणें—पूर्वी मसलतीचा नक्षा ठरला तसें घडतें म्हणजे इंग्रज जरबेंत येऊन म्हटलें तसें ऐकतां. मसलत सरकार व हैदरखान यांवर पडली. तथापि इंग्रज नरम पडून चोंहीकडून सलूखाची भानगड पडली. सरकारचे मुखत्यार पाटिलबाबा, त्याशीं वरचेवर लिहित गेलो व त्याप्रमाणें उदिष्टिनास येथून निरोप दिला. कीं पाटिलबावांस यश यावें, सरकार काम मातबर घडावें. त्यांत तहाच्या यादी पाहता, कांहीं कलमांत नुकसान. निदान पक्ष पेशजी यादीप्रमाणें व्हावें [३६१] पाटिलबावांनीं सांगितलें, सरकारचा इंग्रजाचा तह झाल्यास भडोच पाटिलबावांस द्यावी ह्या बद्दल इंद्रसेनानें वेगळें बावांस लिहून दिलें आहे. नानांचा मनोदय सरकार उपयोगी मुद्दे पाहिजेत. इंग्रज बोलतो तो आपल्या नफ्यावर बोलतो. त्या अन्वयें कबूल केले असतां हपटनच्या तहास नुकसानी मग तळेगांव तह कोणीकडे ? निदानपक्ष लिहिल्याप्रमाणें होत असल्यास उत्तम. [काव्ये. प. ले. ३६३]

,, –श्रावण शुा १४ इ.१७८२ आगष्ट २२ (रमजान १२)

तह नबाब व भोसले ह्यांस न कळवितां केल्यास ते वाकडचा चाली धरतील. बावांचें म्हणणें कीं, ते मसलतीस षरीक असते तर हें इष्ट. पण एक घरीं स्वस्थ व एक पैका घेऊन माघारे. मग सरकारांतून तह झाल्यास वाईट त्यांनीं कां मानावें ? पण ह्या दोघांनी इंग्रज आम्हासी बहुत नफे बोलत असतां श्रीमंतांचे दोस्ती करता ते कबूल न केले. तेव्हां त्यांस घेऊन तह केल्यास उपयोगी. आणि तहांत, नबाबाचा मक्ता दरसाल तुम्हांकडे जो करार तसेंच भोसल्यांची बंगाल्याची जी

चौथाई हीं दोहीं देत जावी एवढें इंग्रजाशी बोलून ल्याहावें. ह्यांत इंग्रजाचेंहि कांहीं नवीन जात नाहीं. त्यां दोघांसहि गोड व राजकारणास उपयोगी हें नानांचें म्हणणें. [काव्ये. प. ले. ३६७]

—वेळास हा आमचा वतनी गांव, तो, सरकारची साष्टी सुटली नसतां सोडून घ्यावा हें ठीक नाहीं. [३६८] हैदर व फराशिसाकडील मुसामुतीण ह्यांस सोडून तह केल्यास ते विरुद्धच मानतील. इतकेंहि करून इंग्रजाचा तह करावा तर सरकारचेहि मुद्दे खातरखा कोठे होतात. इंग्रज तहाप्रमाणें चालवितील हाहि भरवंसा नाहीं. सरकार, इंग्रज, नबाब, भोसले यांचें मसलतीचें धोरण एव्हांपासून बांधिलें पाहिजे. इंग्रजाशी बोलून ठेवावें कीं, तुमचा तह झाला व हैदर आम्हाशीं विरुद्ध केल्यास तुम्ही आम्ही मिळोन खानाचें पारिपत्य, खान फराशीस एक जाहलें असतांहि करावें. [३६९] तहयादीच्या नकला भोसले नबाबाकडे पाठवून पत्रें ल्याहावीं कीं, इंद्रसेन याप्रमाणें बोलतो याचें उत्तर काय. मुदत महिना दीड महिन्याची. ते काय अधिक नफा करून देतात हे गोष्ट कळतच आहे. गृप्त तह पक्का करावयाचा. पण असें केल्यास त्या दोघांचा संतोष राहिल. [काव्ये. प. ले. ३७१]

,, —भाद्रपद शुा १३ इ.१७८२ सप्टें. १९.(सवाल ११)

तहाची वाटाघाट—इंग्रजाचा व सरकारचा तह झाला त्यापासून सहा महिन्यांत टिपूकडून तो कबूल करून घेऊन महमद अल्ली व इंग्रज यांचें पाडाव व मुलूख सोडून द्यावे. नाहींतर सरकार व इंग्रज सामील होऊन टिपूचें पारिपत्य करावें. आणि हैदरचा मुलूख निमेनिम वाटून घ्यावा व सरकारचा सरकारांत घ्यावा. पाटिलबावा म्हणतात, सरकारचे सरदार मुत्सद्दी सावकार कोणी इंग्रजाकडे गेले तर त्यांचा आसरा देऊं नये. त्यांतून गायकवाडचेंच कलम कां लिहिलें ? फौजेचा व पलटणीचा खर्च बरोबर नाहीं. पलटणीप्रमाणें फोजेच्यानें काम

होत नाहीं अशा समजुतीनें इंग्रज वेगळे बोलतो. नाना म्हणतात. टिपूकडील मुलूखापैकीं दोन हिसे श्रीमंत व एक हिसा इंग्रजांनीं घ्यावा. तसेंच नबाब भोसले ह्यांनीं परस्पर इंग्रजाशीं सिलसिला व वकील ठेऊं नये. पाटिलबावा म्हणतात त्या कलमानें बाध येईल. व ती गोष्ट न घडावी. [महा. का. ले. २०८]

,, —भाद्रपद वा। ६ इ.१७८२ सप्टें. २७ (सवाल १९)
नबाबाकडे जानसन २० हत्ती, ३० पालखीनसीन घेऊन गेला तर नबाब सरकारचे पेटचांत त्यापक्षी परभारे वकील याव-याचें कारण काय? इंग्रजाकडे नबाबाचा मुलूख इजारा आहे. तथापि परभारे जाऊं नये. [महा. का. २१०]
—शामलाचें राजकारण सरकारांत आल्यास इंग्रजांनी त्याची पासदारी राखूं नये मदत करूं नये. हें नानांचें महादजींस म्हणणें. [महा. का. ले. २११]

,, —भाद्रपद वद्य १३ इ.१७८२ सप्टें. ५ (सवाल २७)
लखनौ येथें वजिराकडे मवाटीन, इंग्रजाचा मुकत्यार, व भवानीसिंग ह्यांची कापाकापी व मृत्यु. [दि. म रा. ले. ७२]

,, —आश्विन शु॥ ३ इ.१७८२ आक्टो ९ (जिलकाद १)
पाटिलबावा म्हणतात त्याप्रमाणें फराशिसापासून आज पावेतों कोणता उपयोग पडला कीं पुढें होणार? तथापि नाद राखावा. तरी तसें करीत आहे. असें नानांचें म्हणणें [काव्ये. प. ले. ३७५]

,, —आश्विन वद्य इ.१७८२ आक्टोबर
दिल्लीहून नानांना सेवेचा मुरंबा २ शेर हिंगणे पाठवितात व पातशहाजाद्या आग्र्याची सुभेदारी मिळाली व नजबकली-खानाची सुटका. [दि. म. रा. ले. ७४] आणि दिल्लीतील बखेडाची वार्ता कळवून ह्यावेळीं कोणी सरदार आल्यास फार साधेल ही सूचना देतात. [दि. म. रा. ले. ७३, ७६]

,, –आश्विन इ.१७८२ नोवें.

नानांच्या सांगण्यावरून महादजींनी ४ महाल बाईकडे वरकड तुकाजीकडे. बाईकडील खर्चाची नेमणूक वजा करून बाकी पैसा बाई तुकोजीकडे देतील अशीं पत्रें लिहिण्याचें ठरलें. पण सदाशिव दिनकर म्हणतो, महेश्वरीं जाऊन बावांचीं पत्रें बाईस दिलीं पण त्यांत चौमहालचा मजकूर नाहीं ! त्यांतील अर्थ ध्यानांत यावेसें आहेत. हीं पत्रें पाहिल्यावरून ध्यान दुसरेंच आढळलें. सदाशिव दिनकरचें नानांस पत्र [महा. का. ले. २१७]

,, –आश्विन इ.१७८२ आक्टो

तहाचें कलमवार लिहिणें. नाना, महादजी व इंग्रज यांतील सवाल जबाब [महा. का. ले. २१४ पृ. २६४ ते २६७]

,, –कार्तिक शुा १ इ.१७८२ नोवें. ६ (जिलकाद २९ सु. ११८३)

तहाचा निष्कर्ष आपाजीराम नानांस लिहितात, मुख्य गोष्ट कीं पहिल्यानें इंग्रसेनाशी पाटिलबावांनीं तह केला त्या करण्यांत सर्व मुत्सद्दी(गिरी) श्रीमंतांच्या घरची आपल्या अंगीं, ऐसे जाणोन केला. त्यांतील गुणदोष मनांत आणून गोष्टी केल्या असत्या तर इतका विचार नव्हता व सरमारकामहि यथास्थित होतें. परंतु या गोष्टी प्रथमच गेल्या. तहच करणें तेव्हां बावा सांगतील त्याप्रमाणें कबूल करणें प्राप्त. पाटिलबावांच्या विद्यमाने जो तह झाला तो नानांकडून जीं मतलबाची कलमें आली तीं अलाहिदा राहिलीं. [महा. का. ले. २१६]

,, –कार्तिक शुा १३ इ.१७८२ नोवें. १७ (जिल्हेज ११)

आंबोजी इंगळे बानीकर ह्यांची सरकार महालांतच (शहाडौरा महात्पूर पचावल विराटे रणोद इ.) लूट. महादजींना गढीबंद जमीनदारांविषयीं तेथील कमाविसदार जर बोभाट सांगत नाहींत तर नसतें निमित्त ठेऊन गिराशे ह्यांचें पारिपत्य न होता, सरकारचेच महाल लुटावें हें ठीक नाहीं. त्याविषयीं

बोलतां मर्जी खप्पा जाहली. राणेखानभाई म्हणाले, तूर्त इंगळ्याचे नादीं आहेत. नाना म्हणतात, लोभावर दृष्टि ठेऊन रुपये घेणें हा लौकीक एक प्रकार दिसतो. इंग्रजास रस्त पोचविली, लबाडी केली तर सरकारचे कमाविसदाराकडून गुन्हेगारी नजर घेऊन बंदोबस्त करून ते पैसे सरकारांत पावते करणें, हें थोरपणास चांगलें. सरकारचे पत्र येविषयीं पाटिलबावांस प्रविष्ट करावें. उपद्रव मना जाहला तर बरेंच. नाहींतर ईश्वरी इच्छा. मर्यादाच सुटली. [काव्ये. प. ले. ३८०]

श. १७०४ कार्तिक वद्य ३ इ.१७८२ नोवें. २३ (जिल्हेज १७ सु.११८३)
उदिष्टीनाचे बोलण्यांत दादा व साष्टी द्यावयाचे होते. परंतु पाटिलबावांकडे इंद्रसेन आला, तेंहि सरकारचें बोलणें जाणून उदिष्टिनास निरोप दिला. नबाब भोसले इंग्रजाचे तहाविषयीं बोलत होते ते न ऐकलें. आणि आतां सरकारचें मसलतीस कांहींहि न जहाले ! दादा स्वाधीन नाहीं, हैदरखानचा मुद्दा कांहींच न जाहला, साष्टी व अंतर्वेदच्या कलमांत नुकसान्या, [काव्ये. प. ले. ३८१]

,, –मार्ग. शुा १०,१२ इ.१७८२ डिसें. १४, १६ (जिल्हेज २४)
तहाच्या यादी दोन—सरकार अन्वयास प्रतिकूल तें गाळावें. दुसरीं यादी जास्त कलमें लेहून घ्यावयाची. पैकीं सरकारचा तहनामा नसल्यास महादजींनी रामजी पाटील व सदाशिव दिनकर यांस लष्करांत येऊं नये असें सांगितलें. कारण, तहनामा नाहीं तर इंद्रसेन उठोन जाईल. [महा. का. २१८,२१९]

,, –मार्ग. व. २ इ.१७८२ डिसें. २१ (मोहरम १५)
तहाविषयीं पारशी व हिंदवींत यादी. दोहोंत तफावत. एक कोरा डौलाचा कागद व लिहिलेला दुसरा. असें नानांनीं पाटिलबावांचे सांगणेवरून पाठविले. पण यादी व कागद दोहोंतहि फरक व त्याविषयींचे नानांचें लिहिणें [काव्ये. प. ले. ३८२–३८७] पाटिलबोवांस इंद्रसेनासह स. माधवरावांचे

लग्नास निमंत्रण व तोंपर्यंत कलकत्याहूनहि तहाचे कागद येतील. तह श्रीमंतापाशीं ठरला हे लौकिकांतहि ठीक [३८८]. हैदर व इंग्रज यां उभयतांत आणि हैदर अथवा इंग्रज ह्यांचें सरकारशीं बिघडलें तर त्यांविषयीं तहांत काय पाहिजे याबद्दल नानांचें तपशीलवार लिहिणें. व पूरंदरास इपटनाशीं तह व आतांचा तह यांतील अधिक उणें काय त्याविषयीं [काव्ये. प. ३९४ त्याची तारीखमिती १७ सफर धरून दिलेली आहे. पण पत्रांत मोहरम १५ आहे?]

,, —मार्ग. व. ९ इ.१७८२ डिसें. २८

इंग्रजाचे मतें थोरला तह बावांचे विद्यमाने करावा. पुण्यास पत्रें लिहिलीं आहेत. जाब आले नाहींत. येतील असें, बाजी विठ्ठल अहल्याबाईस लिहितो. [चंद्र. द. नि. उतारे पृ. १८]

,, —मार्ग. इ.१७८२ डिसें.

दिल्लींतील यादवी, पाटिलबावा व गोसावी यांचा भाऊपणा, ह्यावेळीं एकवाक्यता व एक हातीं काम व फौज येईल तर सर्व साधेल ही सूचना. [दि. म. रा. ले. ७९]

,, —पौष वद्य ५ इ.१७८३ जाने. २३ (सफर १९)

अहल्याबाई म्हणतात श्रीमंताच्या पायापाशीं एकनिष्ठता, कायम मिजाज असा दुसरे कोणाचा पाहिल्यांत आला नाहीं. शाबास ह्याच ब्राह्मणांची. गेलें राज्य संभाळलें. नानांच्या एकनिष्टतेस त्रैलोकी उपमा नाहीं. उभयतांहि कारभारी चांगलें. [म. द. बा. पृ. १७६ ले. ८३]

—पौष वद्य १३ इ.१७८३ जाने. ३० (सफर २६)

स. माधवरावांच्या लग्नसमई राव प्रधान, वधू, थो० मातुश्री, सगुणाबाई, (सौ. मा.) काकुबाई, सौ. मा. दुर्गाबाई यांस अहिल्याबाईनें अहेर पोषाख पाठविला. त्याबरोबर नानांना (शुभ्र साधा व कच्चा रंगी खिनखाबी) पाठविला. [म. द. बा. भाग १ पृ. १७९ ले. ८३]

,, —माघ शु. ९ इ.१७८३ फेब्रु. १० (सु. ११८३)
सवाई माधराव ह्यांच्या लग्नांतील व्यवस्थेविषयीं नेमणूकीचें कामाची विस्तृत नोंद. [काव्ये. प. ले. ३९७]

,, —माघ व. ९ इ.१७८३ फेब्रु. २५ (रवल २२)
तहांतील हैदरखानाविषयींच्या कलमाचे तीन पर्याय व त्यासंबंधी पाटिलबावांचें मत [काव्ये. प. ले. ४००] हैदर वारल्यामुळें इंग्रजांनीं तीन टोळ्यां करून पाय शिरकविला, बिदनूर त्यांनीं घेतले [४०१]. स. माधवरावसाहेबांचें लग्न झालें. सातारकर छत्रपती आले नबाबाचे पुत्र मागाहून आले. [४०२]

,, —फाल्गुन इ.१७८३ मार्च
महादजींचें म्हणणें कीं, आम्ही आजपावेतों वर्तणूक स्वबुद्धीनेंच केली नाहीं. नानांचे विचारें कागदीपत्रीं बळकटी होऊन तह झाला. नानांचें बोलण्यांत फेरफार नाहीं. ते आम्हांसी कृत्रिम करणार नाहींत. श्रीमंतांचे पक्षाचे आम्ही दोघे. अशांत टिपूस पुण्याहून पत्र गेलें म्हणतात हें तो प्रतिबाधक आहे. आमचे विरुद्धामुळें कार्य आचरले असतील. आमचे मार्फत तह ठरला, आमचे वर्चस्व व दरम्यानगिरी नको म्हणून मुंबईकर व मद्रासकर यांचे मार्फत टिपूसीं सूत्र लाविलें असें ऐकण्यांत आले. परंतु एकोणीस विश्वे नानास विदित नसतां दरम्यानच आमचे स्नेही असतील त्यांनीं केले असेल. तरी नानांस कळवावे. ते ठाऊक असल्यास चोरणार नाहींत, निवडून लिहतील, विदित नसेल तर शोध करतील व लबाडास शिक्षा करतील. [महा. का. ले. २२७]

,, —फाल्गुन शु. ७ इ. १७८३ मार्च ९ सु. ११८३
श्रीमंत रा. नानाचा व श्रीमंत (अहिल्या) मातुश्रीसोचा हेत श्रीमंत रा. पाटीलबावाचे ठिकाणीं निसीम. विनायक बाजीराव चंद्रचूड (कनेरसर-शाखा) माधवराव चंद्रचूडास लिहितो. [चंद्र. द. नि. उतारे पृ. २३]

,, –फा. शु. ११ इ. १७८३ मार्च १३ (रखर ९)
नानांनी सांगितल्याप्रमाणें तह होत नाहीं व म्हणून तहनाम्याचे कागद महादजीस देण्याचें नारोपंत पोक्षे यांनी टाळलें. तेव्हां पाटीलबावा निग्रह करून घेणार हें पाहून 'एवढें थोर, पहिल्यानें लिहिलें काय' हें सांगून व दस्त ऐवज लिहून घेऊन कागद दिला. [काव्ये. प. ले. ४०४]

,, –फाल्गुन वद्य १ इ. १७८३ मार्च (रखर १४)
महादजींचें नानांस पत्र, टिपूची मसलत सरकारांतून करणें प्राप्त. त्यास स्वदेश माळवा मिलोन त्यांजवर कोणे रीतीनें तोडजोड केली त्या अन्वयें बाईंस लिहावयास येईल. १५ ल. ची तर्तूद तुकोजीकडे व १५ ल. अहिल्याबाईकडे. [महा. का. २२४]

,, फाल्गुन वद्य १३ इ. १७८३ मार्च ३० (रखर २६ सु. ११८३)
फरासिसांकडून पेशव्यांकडे इंग्रजास, जे त्यास सामील होतील त्यासुद्धां, आम्ही व तुम्ही मिळून खस्त करूं, असें पत्र. स. माधव०च्या लग्नाबद्दल अभिनंदन मुसा मुतीण यांजवळ बोलावे. तुमचे जाबसालास आम्ही उमेदवार आहों. [काव्ये. प. ले. ४०५]

१७०५ चैत्र व. ९ इ. १७८३ एप्रील २५ (जवल २२)
नानांनीं महादजींना नारोपंत पोंक्षे यांकरवीं कळविलें कीं, नागपूर भोसले व हैद्राबादकर निजाम ह्यांस इंद्रजांकडून उठावणी देवविणें व मग त्या उभयतांनी शापणाकडे बोलणें हें, आपणाहून भोसलेनिजामाशीं बोलण्यापेक्षां सांप्रत इष्ट. कारण टिपू विरुद्ध चाल करण्याचा हा विचार, इंग्रजांचे त्या दोघांशी आधींचेंच सूत. त्यावरून इंग्रजाचेहि व दोघांचेहि मनोगत व स्वरूप कळेल. टिपूच्या उल्लेखामुळें हे पत्र वरील मितीचें म्हणून धरलें. पुस्तकांतील शु. १३ ही तर चूकच आहे. [काव्ये. प. ३४६]

,, –चैत्र वैशाख इ. १७८३ एप्रील मे

'फौजेची तयारी व सरदार रवाना' ही गोष्ट येथें संभूतहि नाहीं. मिरजकरांकडे मुलीचे लग्न, रास्ते येथेंच, होळकरांचे घरीं बखेडा. आंतून एक मसलत व बाहेरून एक शोहरात हा प्रकार येथील नाहीं. बातम्या गेल्या हें अपूर्व. टिपूस पत्र पाठविलें. उत्तर कसें येतें तें पाहून त्यासारखें करावयास येईल; असें नानांचें पत्र. ' आंतून एक मसलत व बाहेरून एक शोहरत ' हें अक्षरें ऐकून बाबा मनांत संकोच पावले. [महा. का. ले. २२९]

,, श. १७०५ वैशाख शु. ४ इ. १७८३ मे ५ (जखर ३)

बाजीराव बरवे म्हणतात. ' फार करून मानस राजश्री नानां-जवळ असावे असें आहे. ते कृपा करतील. दीर्घ द्वेष त्यांचे ठिकाणीं नाही. ' श्रीमंत रा. दादा अखंड रा. नानांचे व हरि-पंत तात्यांचे गुण गातात. 'आमच्या दौलतींत ते कारभारी. त्यानीं राज्य रक्षिले.' उभयतांचे नांवें मजकूर आला तर श्रीमंती बरेच म्हटले. बापू, आबाजी महादेव व चिंतो विठ्ठल यांस दोष ठेवीत, ते अप्रामाणीक. ' [म. द. बा. भा, २ पृ. २१–२२]

,, –वैशाख व. ४ इ. १७८३ मे २० (जबल १७)

अहिल्याबाई म्हणते ' नाना वचनाचे पक्के आहेत. बोलल्या बोलास त्यांजकडून अंतर होणार नाहीं ' म्हणून पक्केपणें आपलें लक्ष राखून आहेत असें विठ्ठल शामराज लिहितो. मुख्यत्वें कायावाचामनेंकडून नानासाहेबांचें लक्ष पक्केपणें राखावें ' असा बाईंचा मानस [म. द. बा. पृ. १९९]

,, –वैशाख वद्य ५ इ. १७८३ मे २१ (सु. ११८३)

दादा स. माधवराव यांज मधील वागुणुकीचा करार कलमें १४. बाळाजी जनार्दन फडणीस यांचा कारकून फडणिसीचे कामकाजास असावा. कलम ३. सांबाची शपथ. [ऐ. पत्रव्य. ले. २१८]

,, –ज्येष्ठ शु. ४ इ. १७८३ जून ४ (रजब ३)

दादांच्या कारकुनाची याद व त्यावरील पाटीलबोवांचीं उत्तरें कळलीं. त्यांचे जाजती मुद्दे ऐकावयाचे नाहींत. गोदातीरीं राहण्यास येऊंच लागले तर पाटीलबावांनीं इंग्रजांचे तहांत केलेल्या धोरवट्यानें घडेल. [काव्ये. प. ४२३]

,, –आषाढ शु. ३ इ. १७८३ जुलै २ (साबान १)

तहाची वाटावाट–नबाबास वाटणी देणें हें इंग्रजांशीं बोलूं नये असें पाटीलबावांचें मत. नानांचें मत बोलावें. कारण, नबाबाची समजूत पडणार नाहीं व तुम्ही व आम्ही मिळोन तोड काढावी तर तिसरा हिसेदार ठरतो. म्हणून हैदरचा मुलूख सुटला तर फौजेवर वाटणी करावी. दोन हिस्से सरकार एक हिस्सा इंग्रेज. टिपू फराशीस एक झाले. नबाबाकडेहि त्यांची संधानें आहेत. नबाब, टिपू व फरासीस एक झाले तर मसलत भारी पडेल. याकरितां नबाब सामील करून घ्यावे [काव्ये. प. ले. ३५७]

,, –आषाड शु. ४ इ. १७८३ जुलै ३

टिपूकडून स. माधवरावांस लग्नाचा अहेर शिरपेच वगैरे आला. त्याबरोबर नानांस हत्ती आला होता. [ऐ. ले सं. ७ पृ. ३७०६ [

,, –आषाढ शु. १० इ. १७८३ जुलै ९ (साबान ८)

महादजींचें नानांना पत्र दादा आमचेकडे आल्यास आम्ही भारी होऊं हे विचार होतात ! आश्चर्य आहे. दादानीं इकडेच यावें असा आग्रह नाहीं. इंग्रजांचे घरांतून काढून आपले घरांत आणावें. इतका अर्थ, दादासाहेब व ठाणी हाताखालीं घालावी, टिपूकडील नाद राखावा अशा विचारें तहाचे निभावणी विषयीं मध्यस्थास फजित पाडावयाचें असल्यास तो विचार आधीं कळावा ! अहल्याबाई व तुकोजी ह्यांत नाना तुकोजीचा पक्ष घेऊन बोलतात ते खरेंहि नाहीं व योग्यहि नाहीं. आपण तसें सांगणार नाहीं, याविषयीं स्पष्ट पत्र [महा. का. २३६, २३२, २३४]

(१७०५) होळकरांकडे बाईचीच वहिवाटीची पूर्वपारची रीत हें महादजींचें म्हणणें. नानांचें म्हणणें–घोड्यावर एक, घोड्याचा लगाम दुसऱ्याचे हातीं हें कसें ? [महा. का. ले. २३६ व २५३ भाद्र. शु. १० सवाल ९ ता. ७१९]

,, –आषाढ शु. १२ इ. १७८३ जुलै ११ (साबान १०)
नानांचें महादजींस म्हणणें–सरकारचा व इंग्रजांचा तह झाला त्यापेक्षा इंग्रजांकडील वकील (सरकारांत बोलणें चालणें करण्यासाठीं) येथें यावा. महादजी :—टिपूवर फौज पाठविणेचा निश्चय झाला म्हणजे येईल. [महा. का. ले. २३९]

,, –आषाढ वद्य ६ इ. १७८३ जुलै १९ (सु. ११८४ साबान १८)
राघोबादादांनीं नानांना पत्र लिहिलें, आजता मागील कित्येक गोष्टीविसी आमचे चितांत विरुद्ध होते परंतु आजपासून निखालसता जाहाली. तुम्हाविसी आढ्या होत्या त्या सोडिल्या. येविसी सांबाची शपथ असे [इ. सं. ऐ. स्फुट ले. १ पृ. १६]

,, –श्रावण शु. १ इ. १७८३ जुलै ३० (सु. ११८४ साबान २९)
इंग्रजांचे वगैरे गडबडीमुळें बंदोबस्ता करतां नेमणुके शिवाय जाजती नामजाद लोक पाठविले ते हुजूर पाठविणें व जदीद ठेविले ते दूर करणें. परगणे नसरापूर निसबत बाळाजी जनार्दन दिमत जाधवराव बेलोसे, १०२ हशम [स. मा. रो. २ पृ. १९२]

,, –श्रावण शु. १ इ. १७८३ जूलै ३० (सु. ११८४ साबान २९)
गोपिकाबाईंचें नाना विषयीं प्रशंसोद्गार–फडणीसपंत तसेच विश्वासू यशस्वी आहेत. फितुरी झाले त्यांची यथायोग्य पारिपत्यें केलीं. इतरहि कर्तबगारीवर फार संतोषी. इतके करतीलसा भरोंसा नव्हता. चिरंजिवांनी (माधवराव) कृपा केली त्याचें सार्थक उभयतांनीं (नाना व हरीपंत किंवा महादजी) केलें. संतोष आहे. [इ. सं. ऐ. टि. १ पृ. ३२, ३३]

,, –श्रावण वद्य १ इ. १७८३ आगष्ट १३ (रमजान १४)
विठ्ठल शामराज, हरिपंत तात्या फडके यांस लिहितात. अहिल्याबाईचें लक्ष श्रीमंत राजश्री नानासाहेबांच्या पायाशी फार आहे. बाईंचें मानस की पक्केपणें नानासाहेबांचें अभय असावें. [म. द. बा. भा. १ ले. १०६]

,, –श्रावण. वद्य १० इ. १७८३ आगष्ट २१ (रमजान २२)
अहिल्याबाई व तुकोजी ह्यांजकडील कारभारा विषयीं [महा. का. ले. २४५ नानांचें धोरण महादजींस नापसंत]

,, –भाद्रपद शु. ११ इ. १७८३ सप्टें. ७ (सवाल ९)
अहमदाबाद विषयी इंग्रजांनीं सोडचिठी, करारांत असतां, दिली नाहीं. हें नानांचें म्हणणें. महादजींचें म्हणणें कीं सरकारचा मुलूख फत्तेसिंगाच्यानें ठेववतो असा अर्थ नाहीं. तथापि असा त्याचा विचार आसल्यास पारपत्याचा विचार करावा. पण इंग्रजाचें पत्र मागावें हें ठीक नाहीं. [महा. का. ले. २५४]

,, –भाद्रपद वद्य ९ इ. १७८३ सप्टें. २० (सवाल २२)
अहिल्याबाई बोलली जे, 'ईश्वर करो. आणि त्यांची (राघोबा व नाना इ. यांची) घरांत समजूत पडो, नि दुनियेचा कांच तुटो. यांत सर्वांचें बरें आहे. नाना कृपा करितात तेवढे आमचे तिळीं आहे. जेथें न पोहोंच, तेथेंच विस्कलित होतें. शाबास त्यांचीच (नाना, हरिपंत इ.) छाती त्यांस उपमा देयास दुसरा नाहीं. दादासाहेबांनीं इतकी घाण केली.' [म. द. बा. भा. १ ले. ११० पृ. २१९]

,, –आश्वीन शु. २ इ. १७८३ सप्टें. २८ (जिलकाद १)
इंद्रसेनास एक लक्षाची जागीर गायकवाड मुलखापैकीं देणें ठीक दिसत नाहीं. सरकार तालुक्यापैकीं द्यावीं व त्याचे मोबदला गायकवाडांतून घ्यावी. हें बावांचें म्हणणें. नाना म्हणतात, पूर्वी अशी चाल नाहीं. शिवाय उदिष्टीन साष्टी देत असतां अधिक नफे होतील हें जाणून इंद्रसेनाशीं तह केला.

(१७०५) आतां साष्टी नाहींच. बरें. बावांनीं म्हटलें, तरी जागीर द्यावी. परंतु कलकत्त्याहून पांच कलमांचा करार यावयाचा आहे, तो आल्यावर देऊं. दादासाहेब इकडे येणार हें पूर्वीच लिहिलें असता, तुम्ही (नारोपंत) लिहिल्यावरून केलें असें (कां) म्हणतात. दादांचा भरंवसा कोणीहि मानीत नाहींत. या करतां इकडे आणावयाचें केलें. [काव्ये. प. ४१८, ४२८–४३२ महा. का. ले. २३१. ज्येष्ठ शु. १ = २. ६. ८३ :–शिंदे काल्पीचे लगत जागीर द्यावी, असें म्हणतात]

,, –मार्गशीर्ष शु. १२ इ. १७८३ डिसें. ५ (मोहरम १०)
राघोबा म्हणतात, नाना व हरिपंत प्रामाणिक आहेत. आज पावेतों दोघांनीं शपथक्रिया दिली नाहीं. वरकडांनी देऊन बदमामली केली. मीहि त्यांसी तसाच वर्तलों. नंतर शागीर्द पुण्यास तात्यांस भेटला. तात्यांनीं नानांची भेट बेलबागेंत विष्णुपाशीं घेऊन दादांचे आणण्यास मान्यता घेतली. व विष्णूची शपथहि घेतली इ. सदाशिव दिनकरचें वार्ता पत्र [महा. का. पृ. ३५८–३५९]

,, –पौष वद्य ५ सोमवार इ. १७८४ जाने. १२
श्रीमंत नाना आवशीचें दोन घटका रात्रीस मुहूर्तें डेरेदाखल जाहले. (टिपूवर स्वारी. बदामीची लढाई) [ऐ. ले. सं. भाग ८ ले. २७७७]

,, –इ. १७८३
नानांना धोतर–जोडी महेश्वर, इंदूर येथून पाठविण्याची पद्धत होती. १३ धोतर–जोड्या २७८ रु. व एक शेला सफेत जामेवार रु. २३. बाईची इच्छा धोतर जोडी आपण पाहून खर्च करून पाठवावी अशी असे. [म. द बा. ले. १०५,१०७]
–नाना फडणीस यांचे गर्भाधान समयीं तिवट, शेला, लुगडें, खण असें कल्याण सुभेदार आनंदराव राम यांजकडोन अहेर [पे. सा. पृ. २५] येदगिरी येथें नाना यांची मोंगलाशी भेट

शक १७०६ चैत्र शु॥ ९ इ.१७८४ मार्च ३० (सु. ११८४ जवल ८)
बाळाजी जनार्दन व निजाम अलीखान बहाद्दर यांचे यादगीर येथील भेटींतील सनदा (बार पुढील वर्षी) [स. मा. रो. १ पृ. २६०]

,, –चैत्र वद्य ३ इ.१७८४ एप्रील ९
नानांच्या करतां नेसावयाचीं धोतरें जोड ११–रुंदी १ गज लांबी हात ९ (सरकारी गज कारागिराचे गजापेक्षां अधिक पृ. ५८) [म. द. बा. ले. ५२]

,, –वैशाख शु॥ १ इ. १७८४ एप्रील २०
नाना फडणवीस यांची स्वारी पंढरपुर क्षेत्रीं [ऐ. ले. सं. ८ ले. २७८६ व ले. २९२१]

,, –वैशाख शु॥ ७ इ.१७८४ एप्रील २५
श्रीमंत रा. नाना श्री क्षेत्रावर = पंढरपूरास आहेत. गोंविद-राव पिंगळे शहराहून येऊन श्रीमंत नानांशी बोलोन माघारे नबाबाकडे गेले. [ऐ. ले. सं. ८ ले. २७८७]

,, –वैशाख वा॥१ इ.१७८४ मे ६
बुधवार वैशाख शु॥ १५ रोजीं राजश्री नानांकडून पत्र आलें. फेरोजाबाद येथें कूच करून लष्करसुद्धां गेलो. तेथून नबाबास व आपल्यास विसा कोसांची तफावत राहातें. मजल दहा कोसांची नेमिली आहे. [ऐ. ले. सं. ८ ले. २७८८]

,, –वैशाख वद्य १२ इ.१७८४ मे १६ रविवार
नाना व परशरामभाऊ यांची भेट वीस घटका दिवसास व रात्रीं. नाना व नबाब यांची भेट नबाबांचेच डेऱ्यांत प्रथम प्रहर रात्रीस आजूर–(भीमातीर–यादगीरजवळ) येथें झाली. [ऐ. ले. सं. ८ ले. २७८८–९०; खं. १९ ले. २१२. २१ मे स नबाबाची नानांस परत भेट. महादजींनीं ह्याभेटीबद्दल 'मनसबा थोरला' म्हणून गौरव केला आहे. [महा. का. ले. ३२६]

१७०६–ज्येष्ठ इ.१७८४ मे, जून

माधवराव गंगाधर चंद्रचूड अहिल्याबाईस लिहितात–येथून जाबसाल होणे तों रा. बालाजीपंत नानांचे व रा. महादजी शिंदे यांचें इतल्याखेरीज कर्तव्य नाहीं. [चंद्र. द. नि. उतारे ले. ५०]

,, –भाद्रपद वद्य ६ इ.१७८४ सप्टें. ५ (सवाल १९)

नानांचें म्हणणें इंग्रजानीं मुलखाचें ऐवजीं पैका द्यावा हें ठीक नाहीं; टिपूनें सरकारचा मुलूख घेतला आहे तो सोडून द्यावा, साष्टी सरकारांत द्यावी, कलकत्याहून कलमें मुख्य यावी. पातशहाकडे मनसबा करतात तो सोडावा, टिपूच्या मनसब्याची तोड; इतकीं कामें झालीं तर पाटिलबाबांकरतां इंद्रसेनास दीड लक्षाच्या जहागीरीच्या सनदा देऊं. इंग्रजास धरावें कोठें त्यांचा दस्ताऐवज नाहीं. परभारे टिपूशीं तह केला. इंग्रजांच्या शराकतींत दगा आहे. [महा. का. पृ. ४३६]

, –भाद्रपद वा ६ इ.१७८४ सप्टेंबर ५

नानांचें महादजींकडे—इंद्रसेन बोलतो तें कसें चूक; तसेंच टिपूचा उद्दामपणा या बद्दल पत्र. [महा. का. ले. ३३०,३३१]

,, –भाद्रपद वद्य इ.१७८४ सप्टें. प. पंधरवडा

नाना फडणवीस यांस पुत्र जाल्याचें वर्तमान [स. मा. रो. १ पृ. २६०]

,, –आश्विन शुा ७ इ.१७८४ सप्टेंबर २१

श्रीमंत राजश्री नाना फडणवीस यांची स्त्री प्रसूत जाहली पुत्र जाहला. सात दिवस होती, उपरांतिक उन्मत्त वायू होऊन आश्विन शुा ७ भौमवारीं देवाज्ञा झाली. पुत्र सुखरूप आहे. नांव जनार्दन [ऐ. ले. सं. ८ ले. २८०२–०३; पे. सा. २६]

,, कार्तिक इ.१७८४ आक्टो. नोव्हेंबर

नाना व हरिपंत सवाई माधवरावांसह गंगापुरास गोपिकाबाईंना भेटण्यास जातात.

,, —मार्ग. इ.१७८४ नोवें. डिसें.

सरकारचीं पत्रें दिल्लीस पातशाहींत इंग्रजाचा पाय शिरूं न देणें. सिरल्यावर हिंदुस्थान दक्षण गेल्यांतच आहे. [चंद्र. द. नि. उतारे ले. ५५, ६५]

,, —पौष इ.१७८५ जाने.

नाना संक्रमणासाठीं मेणवलीस गेले. [चंद्र. द. नि. उतारे पृ. ६५ माघ—नानांचीं दोन लग्नें उल्लेख] [चंद्र. द. नि. उतारे पृ. ६३]

,, —माघ वा। ११ इ.१७८५ फेब्रुवारी ५

नानांचें व तात्यांचें बोलणें होऊन निश्चय ठरला. नरगुंदची पेठ घेतली. उपराला न झाल्यास किल्ला जाईल हें समजोन राजश्री गणेशपंत बेहेरे रवाना केले. आपणांकडील फौज डेरे-दाखल होऊन आपण मागाहून जावयाचें, याप्रमाणें बेत. [ऐ. ले. सं. ८ ले. २८१५]

शक १७०७ अधिक चैत्र इ.१७८५ मार्च

हबशाची कुमक इंग्रजांनीं करूं नये; जंजिरेकराचें जाबसाल सरकारांतून समजून घेतील; असें पत्र बावांनीं कलकत्यास पाठवावें; हें नानांचें म्हणणें. पाटिलबावा (आतां) म्हणतात इंग्रज बेईमान, त्यांच्याशी बोलण्याचा संबंध राहिला कोठें ? [महा. का. ले. ३५५]

—टिपू शत्रू प्रबळ होतो म्हणोन मसलत करावी, छावणी करावी. मदारुलमहामी निघावें. हा एक पक्ष. व दुसरा पक्ष :—नरगुंदाहून खंडणी होऊन कजिया बरसातीचा चार महिने मिटत असल्यास मिटवावा. हें होत नसल्यास यंदाच मसलत करावी. "इंग्रजाचा वकील नबाबाकडे आला" मदारुलमहां =नाना फडणवीस, सामील होऊत चाल करित असल्यास आम्ही बिघाड करितों. गुंता नाहीं. असें बोलणें झालें. [ऐ. ले. सं. ८ ले. २८१८ जखर १]

शक १७०७ अधिक चैत्र शुा ३ इ.१७८५ मार्च १३ (जखर १)
नानांचें परशुरामभाऊस पत्र :—टिपूची बातमी राखीत जावी. तुम्ही होऊन कजियाची गोष्ट करूं नये. काळोपंतांचीं मुलें-माणसें वगैरे झाडून काढावीं. किल्ला लढवाई सरदार व माणूस सरंजाम मात्र असावे. येविशीं पूर्वी लिहिलेंच आहे. [ऐ. ले. सं. ८ ले. २८२०]

,, —अ. चैत्र इ.१७८५ मार्च एप्रील
नानांच्या कारकुनीच्या ऐवजाबद्दल २५ ह. रु. चे गांव दिले. मागील बाकीचा फडशा पुण्यास आल्यावर करून देऊं. असें पाटिलबावांचे सरकारी कामांतील जाबसालांमधील कलम [महा. का. पृ. ५२६]

,, —अ. चैत्र वद्य १२ इ.१७८५ एप्रील ६ (सु. ११८५ जवल २५)
माधवराव ऊर्फ रावजी गंगाधर (चंद्रचूड) यांस आशीर्वाद पूर्वक (त्यांच्या पैकीं वडील व्यक्तीनें लिहिलें कीं,) नाना व श्रीमंत यांजविसी अंतःकरणी बालाग्र विकल्प त्रिपुरुष आला नाहीं व आमचें तर सर्वात्मना भरणपोषणहि यांपासून. हे दिवस पाहावया येक नानांचा प्रसाद. [चंद्र. द. नि. उतारे ले. ६१]

,, —चैत्र शुा २ इ.१७८५ एप्रील ११ (जखर १)
परशुरामभाऊंचें घटप्रभा दक्षिणतीर नजिक मुधोळ येथून पत्र—शत्रूची फौज बेण्णीहाळावर होती. ती आवारवादी येथें मला—पहारी किनाऱ्यास आली. त्यांजवर चिरंजीव दादा व गणेश-पंत चालून गेले. पुण्याचे पत्रीं (नरगुंदचे) मोर्चे सलुखानें उठले असें लिहिलें आहे. परंतु तसें दिसत नाहीं. यांस (नाना फडणवीस) मात्र भरवंसा वाटतो. [ऐ. ले. सं. ८ ले. २८३३]

,, —चैत्र वाा ८ इ.१७८५ मे २
नाना फडणीसांचें शरीर अस्वस्थ होऊन बदामीचे अलीकडे तीन कोसांवर पटकलीजवळ ते राहिले आहेत. बक्षी बेग-मेच्या सांगण्यावरून निजाम-' मोगल अल्लीस दहा हजार

फौज ठेवून जातो असें बोलले ' तेव्हां फडणीस म्हणाले कीं, तुम्ही आमचें हुकुमांत चालावें. त्यावरून निजामाला राग येऊन अवघी फौज घेऊन माघारा गेले. नाना फडणीस पुण्यास जाणार या करितां डेरे माघारा केले. त्या डेऱ्यांत प्रस्तानास गेले. एक हत्ती व एक घोडा सरंजामसहित निजामाने नानांना पाठविला. निजाम माघारी जातात; मग आम्हांस हत्ती व घोडा नलगे, असें वकिलासी बोलोन माघारा फिरविले [ऐ. पत्रव्य. ले. २४५]

,, –वैशाख शुा २ इ.१७८५ मे १०

जोधपूरचा वकील कृष्णाजी जगन्नाथ याचें नानांना पत्र— या प्रांतांत नायक अुरलेला नाहीं. मुलूख अुजाड झाला आहे. हरिद्वार पर्यंत पाटील बावांनीं अंमल केला आहे. पूर्वेचा मुलूख ७ कोटीचा, चांगली जमीन असलेला आहे. अुत्पन्न येईल. सिंध प्रांत ३ कोटी उत्पन्नाचा आहे, चांगणा, हरबाब, हरियाणा इ. रयत गरीब, असा प्रान्त सरकारकडे असावा. मुलतान पर्यन्त मुलूख शिखांनीं घेतला आहे तरी फत्तेसिंग गायकवाडास अगर त्याचे भावास १५ हजार स्वारांनिशी कच्छ भूजचे राजाशी सलोखा करून सिंधमध्यें दाब दिला. व पुण्याहून शिखांना पत्र पाठविल्यास कमी होण्यासारखें आहे. यवन शीखांचे शत्रू आहेत. तेव्हां त्यांचेशी सलोखा होऊं शकेल. [इ. सं. जोध० रा. ले. १]

,, –वैशाख शुा १३ इ.१७८५ मे २२ (रजब १२)

नानांचे लग्ना करितां आंबेगांवी ४ भोई पाठविले [पे. सा. २५]

,, –ज्येष्ठ शुा ६ इ.१७८५ जून १३ (साबान ५ सु. ११८६)

महादजींचें नानांना वकील मुतलकी वगैरे तीनहि पदांविषयीं स्पष्टता–पत्र. पूर्वीच्या पत्रीं लिहिण्यांत उलटें पडलें होतें [महा. का. ले. ३९१]

,, –श्रावण वा १४ इ.१७८५ सप्टेंबर २

नानांना पुत्र झाला तें सांगावयास आला त्यास रु. ३ [पे.सा. २६]

१७०७–श्रावण वा। इ.१७८५ आगष्ट सप्टेंबर
नानांचे करतां शालजोडी रु. २५०।३०० [महा. का. ले. ४१३]

,, –कार्तिक शु॥ ३ इ.१७८५ नोव्हेंबर ५ (मोहरम २)
श्रीमंत राजश्री नाना कार्तिक वा॥ सप्तमीस निघणार. [ऐ. ले. सं. ८ ले. २८७३ टिपूवरील स्वारी]

,, –मार्ग. शु॥ १ इ.१७८५ डिसें. २ (सु. ११८६ मोहरम २९)
बाळाजी जनार्दन यांनीं तुकोजी होळकर यांस कर्नाटकाचे स्वारीस पाठविले. तेव्हां त्यांस व लांबहाते, कासिबा होळकर वागमारे, पळशीकर (कांबळे), पाराशर दादाजी, इत्यादिकांस शिरपेंच, कंठा, सोन्याचें कडे, इ. बहुमान अलंकार दिले. यादगीर स्वारी. [स. सा. रो. १ पृ. २४९]

,, –मार्ग. शु॥ १० रविवार इ.१७८५ डिसेंबर ११
नाना टिपूवरील स्वारीस निघाले. [महा. का. ले. ४३५; ऐ. ले. सं. ८ ले. २९२८]

,, –मार्गशीर्ष वा॥ ३० इ.१७८५ डिसेंबर ३१
जेम्स् अँडरसनने मॅकफर्सनला पत्र पाठविलें. त्यामध्यें नाना फडणीसाकडील सैन्याची सुधारणा व त्याची शिस्त वगैरे वैशिष्टयाचा गौरव केला. [पूना रेसी. कॉर० व्हॉ. १ पृ. ३०]

,, –पौष शु॥ २ इ.१७८६ जानेवारी २ (सु. ११८६ रवल १)
बाळाजी जनार्दन स्वारीहून परत आले. तीन मेणे खाण्याचे पदार्थ मुंबईहून पुण्यास आणावे असें ठरलें. त्यांत दोन खाण्याचे पदार्थ; एक मेणा तांबडा अटकावणेविशी आज्ञा झाली. कां अडविलें ? यांचें उत्तर इंग्रजास पुसावे. पुण्यांत दरबार भरवून साहेबांनीं माफी मागितली. [भा. श. पृ. ७५]

,, –पौष शु॥ ३ इ.१७८६ जानेवारी ३ (सु. ११८६ रवल २)
चिंताग्रस्त निजामाला नानांची चिठ्ठी—दौलतींत शहाणा नाहीं, असें मानू नये, मजकडे काम सोपवा. मीहि पेशव्यांच्या हिताप्रमाणें तें करीन. [भा. श. पृ. ७७]

,, –पौष शु॥ १३ इ.१७८६ जानेवारी १२

जेम्स् अॅडरसननें मॅक्फर्सनला लखोटा पाठवून कळविलें कीं, नानांनीं फरेंचास लढण्यास मदत केल्यास (!) टिपू ४० ल. रु. त्यांस देण्यास तयार आहे. अशी अफवा आहे. तसेंच फ्रेंच मराठ्यास मिळाल्यास एखादें बंदर फरेंचास मिळेल अशीहि बातमी कळवितो. [पुना रेसिडेन्सी कॉ. व्हाल्यू १ पृ. ४२,४३]

,, –पौष वद्य ८ इ.१७८६ जानेवारी २२

सायंकाळीं राजश्री नाना राजश्री मुधोजी भोसले सेनाधुरंधर यांचे डेरेस गेले. इकडून तात्याहि गेले. राजश्री नाना व तात्या आमचे डेरेस आले. नानांना तोंडली, परवारी या भाज्या आवडतात, सबब त्या व कोंवळी कोथिंबीर व गुलाबाची फुलें मिळवून दररोज भोयाचे डाकेबरोबर नानांकडे लष्करांत पोचती करण्याबद्दल गंगाधरराव पटवर्धनांचें पत्र. [ऐ. ले. सं. ८ ले. २९४७ टीप]

,, –पौष वद्य १० इ.१७८६ जानेवारी २५ (रवल २४)

नाना लिहितात, इंग्रजाचा वकील येतो. यास मसलतीकरतां कुमकेस इंग्रजांचीं पलटणें चाकरीचें रीतीनें येण्याचें बोलणें सरकारकार्यास उपयोगी; उगेच पुण्यांत राहून बातमी ल्याहावी, फितूर वगैरे त्यांच्या चाली, असें असल्यास फल काय? [महा. का. ले. ४३७]

,, –पौष इ.१७८६ जानेवारी

नानांचें सांगणें कीं, बादशहापासून दक्षिणेंत कोणास बहुमान किताब अगर पत्र, वस्त्रें जाणें, तर श्रीमंतास लिहून उत्तर जाईल तसें घडावें ही मार्गाची गोष्ट. बादशहाचें पत्र जाणें तें पाटिलबावांस कळवून जावें [महा. का. ले. ४२९]

,, –माघ शु॥ ६ इ.१७८६ जाने. ४ (सु. ११८६ रखर ४)

लोहगड तर्फ पैकीं ज्या गांवी मेस्त्र मालीट इंग्रजाकडील वकील राहातील त्यांस जागा साहित्य देणें. [स. मा. रो. २ पृ. ६९]

१७०७–फाल्गुन शुा ९ इ.१७८६ मार्च ८

नवाबाची भेट झाल्यापासून मसलतीचीं बोलणीं होत आहेत. शवटीं नानांचें बोलणें पडलें. जे, "आम्ही पुणियास जातों. तात्या व नबाबांनीं पुढें जावें." त्यास नबाबाचें म्हणणें. "तुम्ही जातां तेव्हां आम्ही जातों. आज चाळीस वर्षें त्याचा आमचा बिघाड नाहीं; तो तुम्हामुळें करणें प्राप्त झाला. तुम्ही जातां त्या अर्थी आमचें (राहण्याचें) कारण काय? आम्हीही माघारें जातों." शेवटीं मनसुबा बुडतो, लौकिक वाईट होतो; यास्तव नानांनीं रहावयाची मसलत केली. [ऐ. ले. सं. ८ ले. २९६६]

" –फाल्गुन शुा ९ इ.१७८६ मार्च ८

चार्लस मॅलेटचे जे. अलेक्झांडर डेविडसन–गव्हर्नर आणि कं. मद्रास यांस पत्र, नाना फडणीस व निजाम अलीखान यांची "कृष्णा" नदी जवळील यादगिरी येथें भेट. [पुणें रे. कॉ. व्हॉ. २ पत्र १ पान १]

" –फाल्गुन वाा ९ इ.१७८६ मार्च २४ कँप बदामी

चार्लस मॅलेटचे प्रेसिडेन्ट व गव्हर्नर इन कौन्सिल यांस पत्र— ता० २५ मार्च १७८६ रोजीं नाना फडणीस पुण्यास परतणार —मॅलेटही नाना बरोबर निघणार [पुणें रे. कॉ. व्हा. २ पत्र ८ पृ. १३] नाना मॅलेटला आपले छावणींत भेटण्यास बोलावतो. पान ५–२३-३-८६ निजाम व नाना यांचें संयुक्त सैन्य टिपूनें घेतलेल्या मुलूखांत शिरतें.

१७०८ चैत्र वाा १ इ. १७८६ एप्रिल १४ (जखर १४)

नबाबानीं राजश्री नानांकडे सांगून पाठविलें. जे फिरोन राजश्री हरिपंत व परशुरामपंडित यांची भेट जाहली पाहिजे. त्याजवरून त्यांचे डेऱ्यास जावयाशीं निघालों. त्यांचें लष्करा-जवळ गेलो तों 'नबाब निजावयासी गेले. आतां गांठ पडाव-याची नाहीं.' म्हणून वकिलानें सांगून पाठविलें. त्यावरून

माघारें आलों. फिरोन नबाबाचें निरोप आलें तेव्हां राजश्री नानांनीं सांगून पाठविलें जे, ते रुसले आहेत. जाबसाल वकील बोलतच आहेत. [ऐ. ले. सं. ८ ले. २९७१]

,, –वैशाख शु. ५ इ. १७८६ मे २

चा. मॅलेटचे गवर्नर जनरल यांस सोबतच्या १५ दिवसापूर्वी नाना अजारी होता व पुण्यास परत येण्यास निघणार होता. निजाम अलीखान व भोसले यांचे आग्रहावरून पुण्यास येण्याचा बेत तहकूब. कांहीं दिवसानी निजाम अलीखान नानाची परवानगी घेऊन हैद्राबादला जातो. हें नानास पसंत नसावे असा मॅलेटचा तर्क [पु. रे. कॉ. व्हा. २ पत्र ५ पान १०]

,, –वैशाख वा ८ इ. १७८६ मे २१ (रजब २२)

नाना माघारें जावयाची योजना करूं लागले. सर्वांचें विचारें किल्ला फत्ते झाल्या शिवाय जाऊं नये. जावयाचा त्यांनीं आग्रह फार धरिला. त्याजवरून परशुरामभाऊ यानी श्रीमंत राजश्री आप्पासाहेब यांस मुहूर्त करून बाहेर मुक्काम करून राहावें. तूर्त येण्याचें करूं नयें असें सांडणी स्वारा बरोबर तांसगावास पत्र रवाना केलें. " किल्ल्यांत गुलाब हैदर मुख्य आहे. त्यांनें नरगुंदकरांची मध्यस्थी करून फसविलें. त्यास धरावें सोडूं नये. असें परशरामभाऊंचें म्हणणें आहे. त्यांस उभयतां –नाना व हरीपंत–कारभारी यांचें म्हणणें जे, " वचन गुंतलें आहे, पार करून देण्याविषयीं. त्यास कसें करावें? " [ऐ. ल. सं. ८ ले. २९८१]

,, –वैशाख वा ९ इ. १७८६ मे २२ रजब २३

मॅलेटचें ग.ज.स पत्र–छावणी बदामी–

१९ मे १७८६ रोजीं मॅलेट बदामीस पोहोंचला व त्यानें नानाची भेट घेतली. नानाचे आमंत्रणावरून मॅलेट २० मे १७८६ रोजीं रणांगणावर तोफखान्याजवळ असलेल्या नानास भेटतो. हचा ठिकाणावरून नाना युद्धाचीं सूत्रें हालवितो.

येथेंच निरनिराळ्या भागांतील युद्धाची प्रगती नानास मिळते. व पुढील आज्ञा येथूनच निघतात. या वेळेस नानाची वागणूक शांत व गंभीर असते. अशा गडबडीचे वेळीं सुद्धां निर-निराळ्या युद्ध–क्षेत्रांतील प्रगति व बातम्या नानास ताबडतोब आणि वक्तशीर मिळतात. असा मॅलेटचा खुलासा [पु. रे. कॉ. व्हा. २ पत्र ७ पान ११]

,, –वैशाख वा। १३ इ. १७८६ मे २५ (रजब २६)
नाना व तात्या मध्यरात्र झाल्यानंतर परशरामभाऊंच्या डेऱ्यास आले. बोलणें झाले. '' नानानी आज चौदा घटका दिवसा नंतर निघून केरूरच्या मुक्कामास जाऊन राहावें, परशरामभाऊनी प्रतिपदेस निघावे " नाना व तात्या व परशरामभाऊ छ. २३ रजबी म्ह. वैशाख वा। ९ स किल्ला पहावयास गेले होते. [ऐ. ले. सं ८ ले. २९८४]

,, –ज्येष्ठ शु. ६ इ. १७८६ जून २ कँप पुसेसावळी
मॅलेटचे ग. ज. स पत्र पुसेसावळी, नाना व मॅलेट यांचे भेटीचें वर्णन. नानांची वागणूक पूर्ण शिष्टाचाराची आहे. संकटकाळी नानानें एकट्यानें पेशवाई संभाळली. वय ५०(४४? वर्ष,) मध्यम बांधा व सडपातळ. चेहऱ्यावर बुद्धीचे तेज पण चेहरा छाप पाडणारा नाहीं. भाषा खास दरबारी नाहीं. पण कांटेतोल, न्यायी, स्पष्ट व प्रामाणिक, असें मॅलेटचें मत–मराठ्यांनी कबूल केलेल्या विजापूर प्रांत व इतर सवलती दिल्या नाहींत म्हणून निजाम युद्ध सोडून निघून जातो. नाना सवलती दिल्याचें नाकबूल करतो. व निजाम ऐन युद्धाचे वेळी निघून गेल्या बद्दल असंतुष्ट [पु. रे. कॉ. व्हा. २ प. ९]

,, –ज्येष्ठ वा। ९ इ. १७८६ जून २०
मॅलेटचे ग.ज. आणि कं. कलकत्ता यास पत्र नाना ७ जून १७८६ रोजीं बदामीहून पुण्यास पोहोचतो. '' इंग्रजाचे मुंबई व मद्रास-हून दोन दूत हुकूम घेऊन टिपूसुलतानचे भेटीस गेल्याबद्दलची

बातमी नानास कळली ती खरी आहे. काय ? असें मॅलेट-जवळ विचारणा. मॅलेट माहीत नसल्याबद्दल सांगतो. [पु. रे. कॉ. व्हा. २ पत्र १० पान २१]

,, –श्रावण शु. ६ इ. १७८६ जुलै ३१

मॅलेटचे ग.ज.स. पत्र फरेंचाबरोबर नानानें सख्य करूं नये म्हणून मॅलेट फरेंचाची कमकुवत बाजू नानास सांगतो. नाना बहुतेक फरेंचास सोडून इंग्रजाचे बाजूस वळेल असा मॅलेटचा तर्क. फरेंचाच्या टिपू व मराठे यांचेबरोबर वाटाघाटी व त्यामुळें मराठे व इंग्रज यांचे मध्यें युद्ध सुरू होईल व त्यामुळें इंग्रजाचे वर्चस्व हिंदुस्थानात कमी होईल. असें नानानें सांगितलें [पु. रे. कॉ. व्हा. २ पान १४]

,, –श्रावण वा। १३ इ. १७८६ आगष्ट २१

नानाची फरेंचाचे प्रतिनिधी मॉशर मॉन्डंग (montigue) व "गदर" यांचें बरोबर मुलाखत १२–८–१७८६ आणि इंग्रजा विरुद्ध कारस्थानाचीं बोलणीं. मॅलेटच्या मता प्रमाणें पुर्व अनुभवा वरून नाना फरेंचाचे बाजूस वळणार नाहीं. मॉशीअर गदरनें नानास आपले फरेंच सरकार कडून कोटावर लावण्यासाठीं आणलेले "आर्डर ऑफ सेन्ट लुइस" नावाचें एक मानजिन्ह दिलें. [पु. रे. कॉ. व्हा. २ पत्र १७ पान ३७]

,, –भाद्रपद शु. १५ इ. १७८६ सप्टें. ८

चार्लस मॅलेटचे ग.ज.स पत्र. नाना व मॉ. गदर याचे मुलाखती बाबत कळलेल्या माहीतीबद्दल मॅलेट नानाचे प्रतिनिधीस विचारतो. नानांचें उत्तर २ दिवसानी ७–९–१७८६ बहिरो-पंत मेहेंदळे मॅलेटला कळवितो; हैद्राबादकडून जांताना सहज-गत्या फरेंच प्रतिनीधी आपले मित्रासह नानास भेटला. मस-लती व बोलणी कांहीं झालीं नाहींत. निजामाचीही त्यानीं सहज भेट घेतली. मॉं. गदर चतुर व हुषार मनुष्य आहे. त्यानें विचारलेल्या काहीं प्रश्नास उत्तरें देण्यासाठीं नानास मॅलटचा

सल्ला पाहिजे." भलत्या ऋतूंत मॉ. मार्टेंग गदर कांहीं कारण नसता सहज नाना व निजाम याना भेटतात याचे कार्यकारणाबद्दल मॅलेटला शंका. मॅलेट गणेशोत्सवास वाड्यांत जातो [पु. रे. कॉ. व्हा. २ पत्र १६ पृ. ५१]

,, भाद्रपद वा ३ इ. १७८६ सप्टें. ११

मॅलेटचे गवर्नर आणि कं कलकत्त्यास पत्र. कांहीं प्रश्नाबाबत फरेंचाचे प्रतिनिधीस द्यावयाचे उत्तराबाबत नाना मॅलेटचा सल्ला घेणार होता. तो घेण्याचे अगोदर फरेंच प्रतिनिधी परत गेला, म्हणून मॅलेटनें बहिरोपंताकडे चौकशी केली. नानाचे सांगण्यावरून बहिरोपंतानें मॅलेटास कळविलें कीं, ज्याअर्थी फरेंच सरकार टीपूस मदत करीत आहे त्याअर्थी फरेंचाबरोबर कोणत्याही तऱ्हेचे मैत्रीचे करार करण्याची जरुरी नाहीं. असा निरोप मॉशर गदरला दिला [पू. रे. कॉ. व्हा. २ पत्र २१ पान ४५]

,, –भाद्रपद वा। १० इ. १७८६ सप्टें. १७

चार्लस मॅलटचे आर्चिबाल्ड काब मद्रास गवर्नर यांस पत्र इंग्रजाबरोबर नानाची मैत्री कायम व विश्वासही आहे. फरेंचाचे प्रतिनिधी बरोबर झालेलें नानाचें बोलणें औपचारीक आहे. असा नानाचा मॅलेटला निर्वाळा. नाना सारखी चतुर, बुद्धिवान् व अनुभवी व्यक्ती फरेन्चाचे आहारी सहज जाण्यासारखी नाहीं. असें मॅलेटचें मत [पु. रे. कॉ. व्हा. २ पत्र २३ पान ५१]

,, –कार्तिक शु॥ ३ इ. १७८६ आक्टो. २५

मॅलेटचें गवर्नर मुंबई यास. इंग्रजांचे सैन्यांतून पळालेल्या १२ सैनिकां पैकीं ५ जणांस मॅलेट अटक करतो व ७ जण मराठ्यांचे प्रदेशांत मोकळे असतात. सालबाईच्या तहा प्रमाणें पेशव्यानें अशांची नानाजवळ मागणी. पळपुट्या लोकास दोन्हीं सरकारनीं पकडून एकमेकांचे स्वाधीन करावे या बाबतचे कलम सालबाईच्या तहांत नसून नंतर झालेल्या तहांत आहे व पाठी-

मागून झालेला तह प्रसिद्ध करून पेशव्यांस कळविला नाही व त्यानंतरही अद्याप पावेतों पळपुटचा लोकाचें बाबतींत कोणत्याही तऱ्हेची मागणी इंग्रजाकडून पेशव्यांस आलेली नाहीं. त्यामुळें सदर पुळपुटे इंग्रज सैनिक मराठ्यांचे प्रदेशांत येऊं शकले व त्यांना अशा परिस्थितींत कंपनीचें हवाली करणें पेशव्यांचे इभ्रतीस शोभत नाहीं. नानाचे उत्तर "यापुढें पळपुटे सैनीकाचे बाबतीत व योग्यती काळजी घेण्यांत येईल" अशी नानाची मॅलेटला ग्वाही. मॅलेटनें अटक केलेल्या ५ जणास मुंबईचा परवाना देण्याविषयीं मॅलेटनें विचारलें असतां नाना म्हणाला कीं, सदर इसम स्वखुशीनें कंपनीचे स्वाधीन झाले नाहींत. याबाबतीत निर्णय ताबडतोब झाला पाहिजे अशी नानाची मागणी. पळालेले सैनिकास इंग्रजाचे स्वाधीन न करण्यामध्यें नानाचा कांहीं हेतु असल्याबद्दल मॅलेटचे मत. [पूनारे. कॉ. व्हा. २ पत्र २९ पान ६१]

—कार्तिक शुा १२ इ. १७८६ नोहें. ३

मॅलेटचें सर आर्चिबल्ड कॅम्बल मद्रास गवर्नर यास, पुणें दरबारशीं चाललेल्या वाटाघाटी व त्यावर ग.ज.चे निर्णायक मत या बाबतीत पत्रव्यवहार द्रुतगतीनें व्हावा म्हणजे सोईस्कर पडेल म्हणून मुंबई मद्रास कलकत्ता यामध्यें दळणवळण विलंब न होता व्हावें, अशी योजना आखण्याबद्दल मॅलेटची नाना बरोबर वाटाघाट. नानाची संमती या हेतूनें नानाने हरीपंत फडके यांचेकडे भरपूर रकम आदा केली. [पु. रे. कॉ. व्हा. २ पत्र ३१ पान ६६]

—कार्तिक वाा ५ इ. १७८६ नोव्हेंबर १० (मोहरम १८)

आपाजी रामाचे मथुरेहून नानांना पत्र 'राजकारणी कारभाराला परस्पर वर्तमानें समजावयास पाहिजेत. आम्हीं मसलतीवर—पादशहाचा कारभार गळ्यांत, इंग्रज व वजीर संधी पहात आहेत. शीख, जयपूरवाले व मारवाडी हे तिघे सभोंवती

(१७०८)–आहेत. आजपर्यंत युक्तीनें व दाबानें पाऊल टाकलें परतु मसलतीस दुरोख शह पडले आहेत. पुण्याकडील वर्तमान नीट समजत नाहीं तरी ते समजावे. तिकडील राजकारण पाहून इकडील बेत करावे लागतात. कच्ची हकीगत एकमेकांचीं समजावयास पाहिजे. नानांचे भेटीला फार दिवस झाले. भेट झाली म्हणजे विकल्प जातील. बादशहाचा खर्च व्यवस्थित चालावयास पाहिजे. नाहीं तर तो काय करील कोणजाणें [महा. का ले. ४८८]

,, –मार्गशीर्ष शु. ७ इ. १७८६ नोवेंबर २८
मॅलेटचे रॉसनहार्ट बॉडन, मुंबई गव्हर्नर, यास पत्र–सात पळपुटे इंग्रज सैनिकास कराराचे अनुरोधाने ग.ज. चे मागणीवरून मुंबईस रवाना करण्याकरितां नानानें मॅलेटचे स्वाधीन केले. १४ सप्टेंबर १७६१ रोजीं झालेल्या तहान्वयें इंग्रजाचे सैन्यांतील पळालेल्या सैनिकाबाबत गवर्नरने जर त्याचे बद्दल क्षमा मागितली तर पेशव्यानें सदर सैनिकास इंग्रजाचे हवाली करावे अशी वहिवाट असल्यामुळें मॅलेटनें तसे आश्वासन दिले व त्याचे मार्फत क्षमा मागितली म्हणून नानानें त्याना जाण्यास परवाना दिला. यापुढें परवान्याशिवाय अशा पळपुटयांस प्रवास करू देऊं नये असा नानांचा राज्यांतील सर्व अमलदारांना हुकुम [पूरे. कॉ. व्हा. २ पत्र ३६ पान ७४]

,, –मार्गशीर्ष शु॥ ९ इ. १७८६ नोव्हेंबर ३०
मॅलेटचें ग.ज. अर्ल कॉर्नवालीस यास-२९ नोव्हेबर १७८६ रोजीं मॅलेट–नानाची वाटाघाट, मराठ्यांनीं मागितलेली लष्करी मदत देतां येत नाहीं असा ग. ज. चा हुकूम असल्याचें मॅलेट नानास सांगतों. ' पत्र पेशव्यांस द्यावें व नंतर मला (नाना) मिळेल. ' असें नाना थंड व शांतपणें सांगतो. सर्व कौन्सिलच्या विचारानें ठरलेल्या मसुद्याला असा लवचिकपणा असतो, याबद्दल नाना आश्चर्य दाखवितो. कॉन्सीलने मदत देण्याचा ठराव केला तेव्हां टिपूचें चढाईचें धोरण होतें व परेंचही

(१७०८)–जोरानें हालचाल करीत होते. आतां परिस्थिती बदलली आहे, अशी मॅलेटची मल्लीनाथी. यावर विचार करून नानानें मॅलेटला म्हटलें की, महादजी शिंदे यानें मदत मागितली तेव्हां त्यांत 'फरेंचाचे वाढत्या वर्चस्वा विरूद्ध" असा उल्लेख होता का? आपणास (मॅलेट) तसें वाटलें असें मॅलेटचें उत्तर. इंग्रजानी आपलें धोरण दुटप्पी ठेवलें आहे. असा नानाचा मॅलेटवर स्पष्ट आरोप व त्याबद्दल आश्चर्य. कारण इंग्रजांनी मदत देण्याचा निर्णय धार्मिक दृष्टीनें मुद्दाम शुभ मुहूर्तावर घेतला होता. अशा तऱ्हेचे प्रसंग राजकारणांत येतातच, असा नानाचा मॅलेटला टोला. त्यामुळें कोणासही वाईट वाटण्याचें कारण नाहीं. [पू. रे. कॉ. व्हा. २ पत्र ३७]

,, –मार्गशीर्ष वाा ३ इ.१७८६ डिसें. ८

मॅलेटचें अर्लकार्नवालीस ग. ज. यांस समारंभाचे वेळीं जरी नाना मॅलेटचे व इंग्रजाचे औपचारीक रीतीनें मान राखतो, तरी त्याच्या अंतर्यामीची इंग्रजावरील विश्वास व निष्ठा लष्करी बाबतींतच्या ग ज.च्या नव्या निर्णयामुळे उडून गेली. देवाण घेवाण करण्यासारख्या मुलाखती नाना मुद्दाम टाळतो. व ग. ज. नें पूर्वी देऊं केलेली मदत ही फक्त लढाई लांबविण्यासाठीं होती असें नानाचें ठाम मत [पू. रे. कॉ. व्हा. ३ पत्र ३९

,, –पौष शुा ८ इ. १७८६ डिसें. २८

मॅलेटचें ग ज. अर्लकार्नवालीस यास–१८ डिसेंबर १७८६ पासून नानाच्या निझामचा वकील गोविंदराव यांचे बरोबर पुष्कळ मुलाखती झाल्या. ग. ज. च्या निझामबरोबर झालेल्या पत्रव्यवहारांतील इत्यर्थ काय असावा हें काढून घेण्यासाठीं इंग्रजानी सैन्याची मदत देण्याचें नाकारलें म्हणून निझाम टिपूविरुद्ध लढाई चालू ठेवण्यास नाखूष होईल. आणि इंग्रजाकडून मिळणाऱ्या मदतीवर नाना अवलंबून नाहीं असा मॅलेटचा कयास. इंग्लंडमध्यें पेशव्यांचा वकील ठेवावा असा पुणें दरबारचा विचार असल्याबद्दल मॅलेटचा तर्क [पू. रे. कॉ. व्हा. २ पत्र ४२]

१७०८–पौष वा। ८ इ.१७८७ जाने. ११

मॅलेटचें ग. ज. स पत्र. अर्काटचे नबाबाचा वकील नाना बरोबर मसलत करण्यास येतो. फ्रेंचाकडून टिपूस होणारा सैन्याचा पुरवठा तोडून टाकण्याची कारवाई; नाना व नबाबाचा वकील एकमेकास आश्वासन देतात अशी बातमी [पू. रे. कॉ. व्हा. २ पत्र ४७ पान ८८]

,, –माघ शु॥ ६ इ. १७८७ जाने. २५

मॅलेटचें ग. ज. स पत्र, मॅलटचा शिपायी सेन्टीनलचे काम करीत असतांना पेशव्यांचे शिपायानें त्याला पकडून नेलें व त्याचा अपमान केला, त्याबद्दल मॅलेटनें तक्रार केली. नानानें चौकशी करून (पेशव्यांचे) त्या शिपायास शिक्षा केली. त्यावरून नानांचा निःपक्षपातीपणा व शिस्त दिसून येते. असें मॅलेटचें मत. [पू. रे. कॉ. व्हा. २ पत्र ५२ पान ९६]

,, –फाल्गुन वा। १० इ.१७८७ मार्च १४

इव्हानचें मॅलेटला पत्र टिपू, व मराठे यांचे मध्यें तहाच्या वाटाघाटी नानांचे आदेशावरून सुरु झाल्या. होळकर रास्ते मध्यस्थ. टिपूनें ३ कोट रुपये द्यावयाचे. नरगुंद किल्ल्याचे बदला गजेंद्रगड किल्ला टिपूनें ठेवावयाचा. टिपूनें काळोपंताची सुटका करावयाची. मराठ्यानी टिपूस दक्षिणचा बादशहा म्हणावे असा टिपूचा आग्रह अशा अटी ठरत असल्याबद्दल इव्हानची बातमी [पू. रे. कॉ. व्हा. २ पत्र ५६]

१७०९ चैत्र शु॥ ५ इ. १७८७ मार्च २४

मॅलेटचें ग. ज. स पत्र–पूना मिनिस्ट्रीची सद्यःस्थिती त्यावर नानांचे उपाय. महादजी शिंदे यांचे बद्दल दरबारचा मत्सर–महादजी जवळ सैन्याचें बळ, नानाची मैत्री व बाजीरावास नाममात्र दिवाण नेमून त्याचा नायब दिवाण या नात्यानें पेशवाईचा कारभार हाकण्याची महत्वाकांक्षा–महादजीस पेशवाईचा विस्तार करण्यास परवानगी; होळकरास आपले प्रांतांत जाऊं द्यावे. फत्तेसिंग विरुद्ध गोविंदराव गायकवाड आणि

मुधोजी भोसलेच्या मृत्यूनंतर त्याच्या मुलांत संभवणारे बखेडे हीं दोन प्रकरणें मिटवण्याची नानावर कामगिरी राहील असें मॅलेटचें मत. [पू. रे. कॉ. व्हा. २ पत्र ५८ पान १०६

,, – वैशाख शुा ४ इ १७८७ एप्रील २१

मॅलेटचे ग. ज. स पत्र–बाजीरावास कोपरगांवाहून हालवून दुसरे एकादे किल्लयांत जास्त बंदोबस्तांत ठेवावे असा नानाचा विचार–महादजी शिंदे यांची नापसंती–बाजीरावास सवाई-माधवरावचे दिवाणपदीं ठेवून बाजीराव अज्ञान असलेमुळें दिवाणाचा नायब म्हणून काम करण्याची वडगावचे ठरावा-प्रमाणें महादजीची महत्त्वाकांक्षा–राघोबाचा पक्षपाती गुलझारखान यांस नानानें स्वदस्तुरच्या पत्रानें संरक्षणाची हमी देऊन पुण्यास बोलावले–हे सुद्धां महादजीस पटणार नाहीं. कारण गुलझारखानचे जहागिरीवर महादजीनें खानाचें पुतण्यास बसविले होते. व खानाचे पुतण्यास जहागीर सोडावी लागणार [पू. रे. कॉ. व्हॉ. २ पत्र ५९ पान १०६]

,, –ज्येष्ठ व. ८ इ. १७८७ जून. ९ (सावान १४)

आनंदीबाई नाना विषयीं म्हणते भानूंच्या कुळामध्यें नाना मात्र चौकस–बाकीचे सारे भले आहेत. इ. [पे. द. ४ ले. ५]

,, –इ. १७८७ हिंदुस्थानांतील तमाम हिंदुसरदार चित्तापासून श्रीमंतांचा दाब इच्छितात. त्याचे रजामंदीत सादर राहतात. कारण कीं, इकडील सरदार श्रीमंतांचा असल्यानें हिंदुधर्माचा चिराग रोषण राहील. लेकीन पाटिलानी दक्षिणच्या सरदाराची वाट सोडून बहुतांची खराबी केली. त्यामुळें जर तमाम उमदे सरदार एकदिल जाले व आग भडकली तर तिच्या चिनगऱ्या–ठिणग्या–दक्षिणे पावेतो उठतील. [स. सं. पृ. १५]

,, –आषाढ शुा ११ इ. १७८७ जून २६

मुंबई गवर्नरचें मॅलेट यास—साष्टी मिळविण्याचा प्रयत्न–साष्टीचे बदल्यांत भडोच व आसपासचा प्रदेश इंग्रजाना परत

(१७०९)–मागावयाचा आणि सुरतेंत चौथाई वसूल करण्याचा हक्क मागावयाचा असा मुंबई सरकारचा हेतु. [पू. रे. कॉ. व्हा २ पत्र ६७ पान ११९]

,, –आषाढ शुा १२ इ. १७८७ जून २७
मॅलेटचें ग. जनरल इन कॉन्सील यास–टिपू व मराठे यांचे मधील लढाई संपुष्टांत आल्यावर तहान्वयें टिपूचाच फायदा झाला. सामील झालेल्या सरदारांच्या फौजेचे पगार, बक्षीस वगैरे देणें नानास फारच जड आहे. कारण मराठ्यांचे वर्चस्वामुळें तह झाला म्हणून [पू. रे. कॉ. व्हा. २ पत्र ६८ पान १२०]

,, –श्रावण वा ५ इ. १७८७ सप्टं. २ (जिलकाद १९)
नानांनी स. माधवरावांकडून 'देणें' करावयासी श्रावणमासी मुहूर्त केला हें वर्तमान ऐकून संतोष बहुत जाला. स्वामींच्या श्रमाची सार्थकता परिपूर्ण जाली. विश्वतोमुखी स्वामींच्या कीर्तीचा घोष जाला. अहल्याबाईनीं हें वर्तमान वाचून दाखविणाऱ्या केसो भिकाजी दातार यास जालनापुरी शेला-पागोटे व रु. १०० शालजोडीसाठीं दिले [म. द. बा. भाग २ ले. १५१]

,, –श्रावण वद्य १० इ. १७८७ सप्टं. ७ (जिलकाद २४)
आपाजीराम नानांना लिहितात–पोहणार काठीं उभा आहे तो म्हणतो धैर्य सोडूं नको, मी येऊन पोहचलों, तितक्यानें तो हुषार होतो. तसा हा समय स्वामीनीं रक्षिला. पत्र आल्यापासून पाटीलबाबा फार संतोष आहेत. दक्षिणेंतून श्रीमंतांनी उपराळा केला, फौज पैका पाठवितात ह्या बातम्यांनी शत्रूकडे शौरत चांगली पडली. परंतु सरंजाम पोख्त यावा. अल्लीबहादरची योजना केली ही फारच दूरंदेशी विचाराची योजना झाली. याची हिंदुस्थानी, मोगले, रांगडे राजेरजवाडे यांजवर सलाबत पडेल इतकी ब्राह्मण सरदाराची पडावयाची नाहीं. जयपूर मारवाडवाले यांचेहि वकील पुण्यास आले आहेत. यास्तव सत्वर फौज यावी. पाटिलबाबा घरच्या बाहेरच्यांस लाजवितात कीं, संकट-

समयीं कोणी कामास आलें नाहीं, नानांचा भाऊपणा कामास आला. उदंड जाले तरी थोर ते थोरच. [महा. का. ले. ५१०]

,, –श्रावण वद्य १० इ. १७८७ सप्टें. ७ (फोर्ट विल्यम)
कलकत्ता कौन्सील–मॅलेट. नानाफडणीसांशी बोलताना आपण अत्यंत दक्षता ठेवावी. [पू. रे. कॉ. ३–१३]

,, –भाद्रपद शु. ११ इ. १७८७ सप्टें. २३ (जिल्हेज १०)
नानांचें महादजींना पत्र, हिंदुस्थानच्या मसलतींत संस्थानचा अगदीं उच्छेद करणें यावरून अवघ्यांस बशा (धाक) पडला आहे. भाषणांतहि येतें. त्यामुळें बातम्या कळतात, व ते खट्टे होऊन विलग पडावयाच्या दिवसाची वाट पहातात. त्यास, मसलतीची रीत कीं मनांत करावयाचेंहि असेल तथापि तो दिवस येईपर्यंत बोलून दाखवूं नये. सर्व बंदोबस्त होय तों कोणास वहमा पडे असें दिसूं नये. [महा. का. ले. ५११]

,, –भाद्रपद शुद्ध १४ इ. १७८७ सप्टें. २६
कॉर्नवालीस–मॅलेट. टिपूशी युद्ध हें जवळ जवळ अटळ आहे. या कामीं नानाफडणीसांची मदत घ्यावी. त्यांना कबूल असेल तर आम्ही मुंबईहून मदत करूं. [पू. रे. कॉ. ३-१४]

,, –भाद्रपद वद्य १ इ.१७८७ सप्टें. २८
कॅम्बल—मॅलेट. लॉर्ड कॉर्नवालीसनें मला असें सांगितलें आहे कीं, जरी फरेंचांनी टिपूस मदत केली तरी मराठा स्टेटची सुरक्षितता धोक्यांत येईल असें नानांनीं समजूं नये. कारण कंपनी अशा वेळीं मराठ्यांना मदत करीलच. [पू. रे. कॉ. ३-१६]

,, –आश्विन वा २ इ.१७८७ आक्टो. २८
अर्ल कॉर्नवालीसचे चार्लस मॅलेट यास–टिपू विरुद्ध कारस्थान करण्यासाठीं फोस्टर याची नेमणूक–मुधोजी भोसलेचा टिपूशी लढाई बाबतचा कल– मुधोजीचा कल असेल तर त्याचे मार्फत पुणें येथें पेशव्यां बरोबर वाटाघाट–मुधोजी बरोबर स्वतंत्र वाटाघाट करूं नये. कारण नाना फडणीस व पुणें दरबार यांस

(१७०९)–मुधोजीबरोबर स्वतंत्र वाटाघाट केली ह्याबद्दल मत्सर उत्पन्न व्हावयाचा. [पु. रे. कॉ. व्हा ५ पत्र २ पान २]

,, –कार्तिक शुा ११ इ. १७८७ नोव्हें. २१
नानांची एक पत्नी मृत्यु. त्यामुळें ते उदासीन. आपण मजवर अनुग्रह केला. मी आपणांस लिहावें ही योग्यता नाही पण प्राकृत श्लोक :– संसारीं असतां अलिप्त नलिनीपत्रापरी राहणें। आ-ब्रह्मांड समस्त स्वप्न कळतां चिंता वृथा वाहणें। साक्षी होउनि वर्तणें निजसुखें, दुःखासि कां साहणें। जालें तें अवलोकिलें अथ पुनः होईल तें पाहणें (कार्यासि या लागणें)।। गोदावरी तीरस्थांचें पत्र. अनेक सांत्वनापैकीं एक. [ऐ. टि. पृ. ४१]

,, –मार्गशीर्ष वा। ६ इ.१७८७ डिसें. ३०
मॅलेटला युथॉफचें पत्र–गवर्नर बॉडम् इंग्लंडला जातेवेळीं नाना पुण्यांत नसल्यामुळें नाना तर्फे बहिरोपंत बॉडमला पत्र लिहितो–साष्टी पेशव्यांस परत मिळण्या विषयीं बॅडमनें विलायतेंत खटपट करावी. त्याचप्रमाणें इंग्लंडचे राजाचे दरबारी पेशव्यां-तर्फे एक वकील बॉडम्नें बरोबर न्यावा अशी विनंती. [पूना रे. कॉ. व्हा. २ पत्र ७० पान १२७]

,, –पौष शु. १ इ. १७८८ जाने. ९ (सु. ११८८ रबल २९)
आश्वीन शुा ९ सह विजयादशमी २ मोहरा नानांनी विजया-दशमीस सीमोलंघना नंतर वाड्यांत येऊन सदरेस बसले तेव्हां कमाविस भेट. अशीच भेट श. १७०५ मध्यें दिली आहे. [स. मा. रो. ३ पृ. ३०१, २१४]

,, –पौष शुा १० इ. १७८८ जाने. १८
नाना फडणिसांस रघुनाथ रणसोड संजगिरी मुंबई येथील पेशव्यांकडील वकील लिहितो, बॉडम जनरलच्या जागीं हलीं जनरल रामसी जाहालेत. यांचे भेटीस यावें जावें, तर ते, ' हे आपली रयत नाहीं. कोणाकडून कोणते कारभारावर आहेत,

हें कांहींच चित्तांत न आणून, बसावयास खुर्ची द्यावी ते देत नाहीं ही चाल चांगली नाहीं. तरी मालीट पुण्यास राहणारा साहेब, ह्याजकडून ही चाल मोडण्याविसी पत्र आम्हास व रामसी यास यावें. [इ. सं. प. द. व. पृ. ८] पुनः ही तक्रार नाहीं. तेव्हां जनरल बरोबर पेशव्यांच्या वकिलांसहि खुर्ची मिळूं लागली असावी. पुढें सन्मानहि जाला आहे.

,, –पौष वद्य ३ इ. १७८८ जाने. ३०

सैन्य जात असतां पिकाची पायमल्ली होऊं नये म्हणून परगणेकरी अलीबहाद्दरास अंतस्थ पैसा देत. तोसर कारांत जमा धरावा कीं, निराळी यादी देऊन शेवटीं फडणिसांना ती समजवावी? नानांचें उत्तर ही रक्कम अंतस्थ असो कशी असो हें समजणार नाहीं असें नाहीं. तर प्रतारणा न करतां सरकारांत जमा फडणविसांकरवी धरवीत जावी. [त्रै. भा. इ. से. व. ४ पृ. २३] सैन्यास खर्चास द्यावयाचा पैका फार बट्टा असेल तर रु. ६। पर्यंत लोकांवर, बाकीचा सरकारकडे खर्च घालवा.

१७०९ फाल्गुन शुद्ध १२ इ. १७८८ मार्च १९

मॅलेटचे अर्ल कॉर्नवालीस यास–टिपू विरुद्ध युद्धांत झालेल्या कर्जामुळें नाना तंगीस आला व पुण्यांतील नागरिकांकडून बेकायदा सक्तीनें पैसा वसूल करण्याचा प्रयत्न केल्यामुळें प्रजेमध्यें असंतोष व नानाबद्दल तिटकारा उत्पन्न झाला असें मॅलेटचा तर्क. पेशव्यांची आर्थिक तंगीची परिस्थिती. [पु. रे. कॉ. व्हा. २ पत्र ७१ पान १२९]

,, –फाल्गुन वा। ७ इ. १७८८ मार्च २९

मॅलेटचे ग. ज. स पत्र–मराठी राज्यांत चुरस आहे असा मॅलेटचा तर्क. नाना महादजी शिंदे याचेवर नाखुष, मॅलेटला बातमी.–२० मार्च १७८८ रोजी मॅलेट व नानाची भेट. महादजी शिंदे व इंग्रज यांचे मध्यें झालेल्या करारानुसार टिपूविरुद्ध इंग्रजांनी सैन्य पाठवावें अशी शिंद्यांची पामरला

सूचना असले बद्दल व पामरने महादजीस सांगितलें कीं जर शिद्यानें टिपूविरुद्ध लढाईंत भाग घेतला तर इंग्रज लढाईंत भाग घेतील, यास महादजीचें फडणीस जनार्दन वैद्य(?) याचे अनुमोदन. मॅलेटचें म्हणणें कीं, जर टिपूनें इंग्रजावर युद्ध पुकारलें तरच इंग्रज सैन्य पाठवितील.

शक १७१० वैशाख वाा १० इ.१७८८ मे ३० (साबान २३)
कृष्णाजी जनार्दन कोपरगांवाहून लिहितात नानांस या दौलतीचें सुख काय? घरांत मूलबाळ संसारिकाच सुख तें नाहीं. दौलत तरी काय करावी? उगाच डोईवर जी गोष्ट 'घेतली ती आतां उपाय नाहीं म्हणून करतात.' असें बाई म्हणते. [पे. द. ४ पृ. ५९] इंग्रज सैन्य पाठवितील. [पू. रे. कॉ. व्हा. २. प. ७२]

" ज्येष्ठ वद्य १२ इ.१७८८ जून ३० (रमजान १९)
कोपरगांवाहून कृष्णाजी जनार्दन यांचें नानांस पत्र = आनंदी बाईचें म्हणणें कीं, आम्ही पुण्यांत असतां लहान मोठ्या कामास नाना आम्हाकडे येत असत. फार मर्यादशील आहेत. नानांची तऱ्हा इतकी अमर्यादेची नाहीं. [पे. द. ४ पृ. ६६]

" –श्रावण वद्य ६ इ.१७८८ आगष्ट २३
राजश्री भिकाजी नाईक कोलटकर व त्यांचे बंधू धोंडोपंत कोलटकर यांनीं राजश्री तात्या व श्रीमंत राजश्री नाना हे उभयतां कारभारी ठीक नाहींत यांसी धरून आपण दिवाणगिरीचा कारभार करावा. त्यांस दगा करून येथें आणावें. परंतु शेवटीं हें साध्य न होता आपणच पेंचांत आले. [ऐ. ले. सं. ८ ले. ३२३०]

" –भाद्रपद वद्य ७ इ.१७८८ सप्टें. २२ (जिल्हेज २१)
कृष्णाजी जनार्दन कोपरगांवाहून लिहितात–आनंदी बाईचें म्हणणें नाना व हरीपंत मात्र चांगले आहेत इ. [पे. द. ४ ले. ७३ पृ. ९०]

,, –आश्विन वाा ९ इ.१७८८ आक्टोबर २३ (मोहरम २२)

सदाशिव दिनकर यांस नानाचें पत्र–' मुंबईस इंग्रजांनीं फौज जमा केली त्या संबंधीं नानांनीं निरनिराळ्या ठिकाणांहून चौकशी केल्यावर लिहिलें––तीन वेळां इंग्रजाशी मजकूर केला त्याचीं उत्तरें तीन वेळां निरनिराळीं केलीं. यांत अितबार कोणत्याचा धरावा ? याचा विश्वास धरतां येत नाहीं. बोलणें फार स्वच्छतेचें बोलतात; (पण)कोणे वेळेस काय करतील याचा अितबार नाहीं. ' [अैतिहासिक पत्रव्यवहार ले. २६८]

,, –कार्तिक इ.१७८८ नोव्हें.

पुण्यांत श्रीमंताचे वाड्यांतील फडाचा चौक जुना झाला सबब तो पाडून नवा बांधावयास नानांनीं काम लाविलें. दोन वर्षे काम चालू होते. मग वास्तुशांत झाली. [पृ. ३९१-१८३५इ. वृ.]

,, –मार्गशीर्ष शुा २ इ.१७८८ नोव्हेंबर २९ (सु. ११८९ सफर ३०)

नाना प्रतिनिधीचे लग्नास गेले. [भा. श. पृ. ८०]

,, –पौष शुा १५ इ.१७८९ जाने. ११

जार्ज फोस्टरचें चार्लस मॅलेट यास :—रघुजी प्रथम होळीचे सणानिमित्त वऱ्हाडांत जातील व नंतर पुण्यास येतील. नागपूर व पुणें या दोन राजवटी मध्यें मित्रभाव, सहकार्य, व त्यांच्या फायद्याचे साठीं कांहीं योजना आखण्यासाठीं पुण्यास पेशव्यांचे प्रधानांबरोबर वाटाघाटीसाठीं यावें. असा रघुजीचा बेत– [पुरे. कॉं. व्हा. ५ पत्र ३ पान ४]

,, –पौष वाा ११ इ. १७८९ जाने. २१

मॅलेटचे ग. ज. स पत्र—

मराठ्यांचे आरमारानी ३ फरेंच जहाजें लुटलीं. त्या जहाजाचे कप्तान माहे बंदरांत आले व त्यांनीं पुणें दरबारकडे झालेल्या नुकसानी बद्दल भरपाई मागितली असा नानांचा निरोप बहिरोपंत यानें मॅलेटला सांगितला–या वादांतून जर मराठे व फरेंच यांचें आरमारी युद्ध झालें व जर फरेंचाचें वर्चस्व राहिलें तर मराठी राज्यांतील इंग्रजांचें हितसंबंधास धोका

पोहोचेल--किंवा फरेंचाशी सलोखा करून फरेंचाना मराठी राज्यांत व्यापारी सवलती दिल्या तरी इंग्रजाचें नुकसान होईल, असा नानाचा विचार प्रवाह, त्यामुळें इंग्रज मदत करतील कीं नाहीं याचा अंदाज काढण्याचा नानाचा डाव. सांप्रत जंजीऱ्याबद्दल वाटाघाटी आहेत पेशव्यांनीं बालू मिया यास (Ballo Meah) यास खर्चा करितां ७००० रु. दिले. [पू. रे. कॉ. व्हा. २ पत्र ७३ पान १३५]

,, –फाल्गुन शुा ३ इ.१७८८ फेब्रुवारी २८
विसाजी नारायण वाडदेकर यांचें पुण्याहून पत्र--श्रीमंत राजश्री नाना फडणीस यांचे लग्न फाल्गुन शुा ३ शुक्रवारी आवशीचे सात घटका रात्रीस झालें. नवरी मुलगी आडिवऱ्याहून परांजपे यांची आणली होती. [ऐ. ले. सं. ८ ले. ३१४१]

,, –फाल्गुन वद्य ११ इ.१७७९ मार्च २२ (सु. ११८९ जखर २४)
नानांनीं महादजी शिंदे यांस मथुरा वृंदावन ह्या पवित्र स्थळाबरोबर श्री काशींतील विश्वेश्वराचे देवालय मसीद केली ती मोकळी होऊन पूर्ववत् देवालय व देवस्थापना व्हावी व ही गोष्ट, फिरोन दावा न राहे, कोणाकडून उपद्रव न होय असें होऊन व्हावी. असें लिहिलें. त्यावर ' पाटिलबावांशी २।३ वेळां बोलतां एकदां बोलले, ही गोष्ट केल्यानें सर्व यवनास वांकडे पडेल. असफत द्दौले व इंग्रज एक आहेत. ' अशी पर्यायाची बोलणीं होऊन लांबणीचे जाबसवाल झाले. [इ. सं. ऐ. टि. १ ले. ६]

शक १७१० इ.१७८९
नानांनीं गणेश पेठ वसविली

शक १७१० इ.१७८८–८९
नाना तुकोजी होळकरांस लिहितात. जयपूरकर, जोधपूरकरांस सामील होऊन पाटिलबोवांचेवरच स्वारी करतात. त्यांचे सैन्यांत फितुर करतात. तर (अशा) परस्पर राजरजवाड्यांत फूट असल्यानें सरकार उपयोग. अशांची एकी हें ठीक नाहीं.

कोणे समयीं काय करतील हा भरंवसा नाहीं. यांत फूट असल्यानें चांगलें असें आहे. कोटेकर यांस उपद्रव लागूं नये. जयपूर जोधपूर यांची उदेपूर कोटे यांची एकी असूं नये. असें करावें. कोणास दुखावूं नये. तिकडे पाटिलबावांवर मसलत. त्यांनीं फौजेचे बळाखेरीज काय करावें. आपण ते एक झाले असतां सर्वांवर दाब पडोन बखेडा मोडेल, सरकारचा नक्ष राहील तर लौकर जावें. [ऐ. टि. इ. सं. १ पृ. २१४]

शक १७११ ज्येष्ठ शुा ८ इ.१७८९ जून १ (सु ११९० रमजान ६)

इंग्रजाशीं तह—बाळाजी जनार्दन पुण्यांत कारभारी.

नाना पेठ वसवण्या करितां—पुण्याचे पूर्व अंगास ६०० × ४५० गज इतकी जागा नानाच्या पेठेसाठीं घेतली.

,, –ज्येष्ठ शुा १० इ.१७८९ जून ३

मॅलेटचें ग. ज. स पत्र—

इंग्लंडचा राजा व कंपनी सरकार या स्वतंत्र संस्था आहेत व कंपनीचे कारभारावर राजाचें वर्चस्व आहे असें नानांचें मत असलेमुळें इंग्लंडचे राजाचे दरबारी मराठ्यांचा वकील पाठावावयाचा म्हणजे राजा मार्फत कंपनीवर दाब आणतां येईल.–जंजिऱ्याचे शिद्दीस योग्य ती नुकसान भरपाई करण्याचें अटीवर लुटारुकडून जंजिरा किल्ला पेशव्यांनीं सोडवून द्यावा. असें मॅलेटनें नानांस कळविलें. [पुरे. कॉ. व्हा. २ पत्र ७७पान १४३]

,, –आषाढ शुा ७ इ.१७८९ जून २९,३०

कार्नवालीसचें मॅलेटला पत्र.

काशीस वाडा बांधावयाचा व ज्या वेळेस काशीस जावयाचें तेव्हां त्या वाड्यांत रहावयाचें असे नानाचें इच्छेप्रमाणें कार्नवालीसनें बनारसच्या रेसिडेन्टला कळविलें कीं, नानांचे प्रतिनिधीस काशीस वाडा बांधण्यास लागणारी सर्व मदत करावयाची.–मराठी राज्यांतील परिस्थिती अशी नाजूक झाली आहे, कीं, आपण (नाना) केव्हां तरी राज्यकारभारांतून निवृत्त होऊं व त्यानंतर काशीस स्वस्थपणें दिवस घालवूं असें नानांस वाटतें. [पुरे. कॉ. व्हा. २ पत्र ७९ पान १४७]

,, –आषाढ शु॥ ७ इ. १७८९ जून ३०

जोनाथन डंकन रेसिडेन्ट बनारस याचे मॅलेटला पत्र

मॅलेटच्या २० मे १७८९ च्या पत्रा प्रमाणें नाना तर्फे माधवजी पंडित जे. डंकनला भेटला व नानाचें काशीस घर बांधण्याविषयीं बोलणें झालें. [पुरे. कॉ. व्हा. २ पत्र ८० पान १५०]

,, –श्रावण शु॥ ६ इ.१७८९ जुलई २८

पातशहाजादा याची भेट झालियावर हडपसरावर आहे आषाढ वा॥ १२ चे दिवशीं त्याचे कारभारी दोघे जण श्रीमंत राजश्री नानांचे वाड्यांत आले. नाना खालीं उतरून येऊन दिवाणखान्यांत घेऊन गेले. दोन घटका बोलणीं होऊन त्यांस पोशाख व एक जणांस–मामास मात्र–शिरपेंच दिला. नंतर आषाढ वा॥ चतुर्दशी मंगळवारी श्रीमंताची स्वारी व नाना व तात्या ऐसे गेलें. नाना यांस शिरपेंच दिला. व हरिपंत तात्यांस तरवार दिली. श्रीमंत निघोन गेले. मागें नाना व तात्या राहून दोन घटका बोलोन आले. सारांश "मी येथें आलों आहे. याची लाज तुम्हांस असावी." इतकें बोलणें झालें. [ऐ. ले. सं. ८ ले. ३१७७; पु. द. ३ पृ. १११]

,, –भाद्रपद शु॥ ६ इ.१७८९ आगष्ट २६

ग. ज. कार्नवॉलीसचें मॅलेटला पत्र. इंग्लंडला वकील पाठविण्याचे नानाचे इच्छेस ग. ज. ची मान्यता—मराठ्यांचे उरपुर जाबूसर येथील आरमारी अमलदारानीं इंग्रज निशाणाखालीं येणाऱ्या बोटी लुटल्या व नासधूस केली हा करार भंग झाला त्याबद्दल ग. ज. चे मराठ्याबद्दल मत वाईट झालें याबद्दल नानाशीं बोलणीं फारच जपून करावीत. [पु. रे. कॉ. व्हा २ पत्र ८१ पान १५०]

,, –आश्विन शु॥ ५ इ.१७८९ सप्टेंबर २३

आनरेबल कंपनीचे जनरल पत्रांतील उतारा (८–४–१७८९) नानाला कंपनी तर्फे करावयाचा नजराणा आगबोटीनें इंग्लंडहून रवाना झाल्याबद्दल [पु. रे. कॉ. व्हा. २ पत्र ८२ पान १५४]

,, –आश्विन वा। ११ इ. १७८९ आक्टोबर १५
दुधगांव जमाबंदी खटला पुण्यास जाऊन ४ वर्षे झालीं. जमाबंदी नाहीं, वगैरे. श्रीमंत राजश्री नाना "समक्ष समजोन घेऊन नंतर गांवकरी यांस निरोप देतो" असें म्हणतात. पंचाईत त्यानें चौघे बसवून वाजवी केली असतां तुम्ही समजून कां घेत नाहीं. चौघाखेरीज काय म्हणून दिक्कत घेता असें नाना बोलले [ऐ. ले. सं. ९ ले. ३३००]

,, –कार्तिक शु॥ ५ इ १७८९ आक्टोबर २३
मॅलेटचे ग. ज. स पत्र. जंजिरा किल्ल्याबाबत मराठ्यांनीं करार पाळला नाहीं असा मॅलेटचा नानावर ठपका. निजामला ज्याप्रमाणें इंग्रजांनीं सैन्याची मदत केली त्या भूमिकेवर मराठ्यांस करावी अशी नाना तर्फे मागणी. पेशवे वयांत आल्यावर राजकारण सोडून काशीस जाण्याची नानांची इच्छा असल्याबद्दल [पु. रे. कॉ. व्हा. २ पत्र ८५ पान १५६]

,, –मार्गशीर्ष वा। १ इ. १७८९ डिसेंबर ३
श्रीमंत स. माधवरावाची स्वारी नाशकाहून निघून दरमजल खडकीचे मुक्कामास आली. तेथें राजश्री नाना श्रीमंताचें दर्शनास आले. आमच्या त्रिवर्गाच्या व नानांच्या भेटी तेथेंच झाल्या नंतर वीस घटका रात्रीं श्रीमंत मुहूर्त करून वाड्यांत आले. [ऐ. ले. सं. ८ ले. ३१६३]

,, –पौष शु॥ २ इ. १७८९ डिसेंबर १८
कार्नवालीसचे मॅलेटला पत्र. मराठ्यांचे ताब्यांतील किनाऱ्यावर झालेल्या इंग्रजाचे जहाजाच्या अडवणूकी बाबत ग. ज. नें केलेल्या तक्रारीस नानानें दिलेल्या उत्तरामुळें व केलेल्या तजविजीमुळें ग. ज. ला मराठ्यांचे मैत्रीबद्दल व विश्वासा बद्दल शंका राहिली नाहीं.– इंग्रजाची अडवून धरलेलीं जहाज ताबडतोब सोडून द्यावीत व या पुढें अशीं जहाजें अडवून धरूं नयेत असा नानांचा हुकूम [पु. रे. कॉ. व्हा. प. ८६ पा. १६१]

,, –पौष शुा ३ इ.१७९० जानेवारी ७

मॅलेटचें ग. ज. स पत्र.

ग. जनरल मद्रासला आले आहेत व टिपू विरुद्ध स्वतः चढाई करणार आहेत आणि नानानें सवाई माधवरावचे आधिपत्याखालीं मराठी सैन्य पाठवावे असा मॅलेटचा नानांना सल्ला–नाना, पेशव्यांस (एकट्यास) पाठविण्यास तयार नाहीं. कारण नानाची तब्येत चांगली नाहीं–टिपूनें केलेल्या तहाची मागणी व त्याचा विचार निजाम, पेशवे व इंग्रज यांनीं ताबडतोब करावा. अशा मॅलेटच्या म्हणण्यावर नाना म्हणाला कीं, लांबलाबच्या राज्यामध्यें तह होण्यास विचार—विनिमयासाठीं कालावधी लागणारच. ग. ज. व पेशवे रणांगणावर असले म्हणजे ताबडतोब विचार होण्याची शक्यता आहे, अशा मॅलेटच्या शेऱ्यावर " पेशव्याची रणांगणावर जाण्याची शक्यता कमी आहे असा नानानें शेरा मारला––टिपूनें सुचवलेल्या तहावर नानांचें मत असें कीं टिपूनें तीनही राज्यांना मानवतील अशा तहाच्या अटी सांगितल्या नंतर नाना आपलें मत सांगणार–नाना–टिपू–इंग्रजा मधील तहांविषयीं फार उत्सुक नाहीं–रास्ते यांचे मार्फत लढाईचे सुरुवाती पासून नानानें टिपूशीं संधान बांधलें आहे व तहाचा फायदा नाना व निजाम हे दोघे उपटणार आहेत असें मॅलेटचें मत [पु. रे. कॉ. व्हा २ पत्र १०२ पान १८१]

,, –पौष वा। ८ इ.१७९० जानेवारी ८

मॅलेटचें कार्नवालीस यास पत्र

पत्रव्यवहारामध्यें पेशवे व नाना ग. ज. ला मायना दर्जाप्रमाणें लिहित नाहींत असा मॅलेटची व ग. ज. ची तक्रार. वास्तविक पेशवे हे छत्रपतींचें नोकर व नाना पेशव्याचे दिवाण–दुय्यम दर्जाचे व्यक्तीनें ग. ज. सारख्या उच्च दर्जाच्या व्यक्तीला बहुमानार्थी मायना लिहिला पाहिजे. पेशवे आपण ग. ज. चे बरोबरीचे समजतात [पु. रे. कॉ. व्हा. २ पत्र ८७ पान १६५]

शक १७११ पौष वा। ८ इ.१७९० जानेवारी ७

मॅलेटचें कॉर्नवालीस यास पत्र इंग्लंडला ब्रिटीश राजाकडे पेशव्यांचा वकील धाडण्याचीं कारणें नानानें कळविलीं—१ कंपनी व कंपनीचे सैन्याचें सहकार्यानें मराठ्यानीं सर्व हिंदुस्थान पादाक्रांत करावयाचा२ वरील हेतुशब्दशः पूर्ण झाला नाहीं तर निझामला दिलेल्या सैन्याचे मदतीप्रमाणें पेशव्यास कंपनीनें लष्करी मदत द्यावी. ३ कंपनी कडून कर्नाटक प्रांताची चौथाई वसूल करावयाची. यामध्यें नानाची अधिकार–लालसा दिसून येते असें मॅलेटचें मत. सर्व हिंदुस्थान पादाक्रांत करावयाचा मराठ्यांचा डाव पानपतमध्यें दैवानें व सदाशिवरावभाऊचे गर्विष्ठपणानें हुकला. यापुढील नानाचा डावहि तोच असावा कीं, सर्व सरदारास त्यांचे सध्यांचे स्वतंत्र परिस्थितींतून मांडलिकीचे दर्जास आणावयाचे व आपण आपली सत्ता हिंदुस्थानभर गाजवावयाची. नानांचे व्यक्तिशः प्रभावी वजनामुळें हें शक्य आहे. उत्तरेंतील सरदारांकडून विरोध व शिंदे याची इंग्रजाचे मदतीमुळें वर्चस्वाची चढती कमान हें लक्षांत घेऊन नानाचे डाव चालले आहेत असा मॅलेटचा तर्क––ब्रिटीश राजाचे अमलाखालीं हिंदुस्थान पूर्ण जिकावयाचा. पेशव्यानें सातारचे छत्रपतींचे प्रतिनिधी म्हणून ब्रिटीश राजाचे पूर्ण हुकमतीखाली (?) काम करावयाचें. ब्रिटीश राजाचा इतमाम व इभ्रत राखण्यासाठीं मराठा दरबारनें एक मनुष्य नेमावयाचा असाहि नानाचा विचार असल्याबद्दल मॅलेटची बातमी! इंग्रजाचे हित व्हावें अशी जर नानाची इच्छा आहे तर कंपनीचे हक्क संबंधीं वाटाघाटीस विलंब कां लागतो ? इतर सरदारांचे विरोधामुळें लागतो कीं काय ? अशा मॅलेटच्या प्रश्नावर बहिरोपंत (नानातर्फे) म्हणाला कीं, आम्ही हक्कासंबंधीं विचार न करतां सत्ता व बळ याचा विचार करतो [पू. रे. कॉ. व्हा. २ पत्र ८८ पान १६७]

,, —फाल्गुन शुा ४ इ.१७९० फेब्रुवारी १८
गुरुवारीं पुणें येथें सरकार वाड्यांत नानांची भेट व्यंकटराव दादा घोरपडे भेट]

,, —फाल्गुन शुा ५ इ.१७९० फेब्रुवारी १९ मॅलेटचें कार्नवालीस यास पत्र, हरीपंत व नाना यांस स्वतंत्र भेटीसाठीं बोलवावयाचें ठरल्याप्रमाणें मॅलेटनें नानांस कळविलें कीं, "मी भेटीसाठीं तयार आहे केव्हांहीं यावें" मॅलेटनें स्वतः आमंत्रण केलें पाहिजे असा नानांचा आग्रह.पेशवे यांस जरी मॅलेटनें स्वतः आमंत्रण दिलें तरी पेशव्यांचे प्रधानास त्याचें दुय्यम दर्जामुळें मॅलेट आमंत्रण देऊं शकत नाहीं—हा वैयक्तिक प्रश्न नसून तत्वाचा प्रश्न आहे. मॅलेट युथॉफला (असिस्टंट) आमंत्रण देण्यास पाठविण्यास तयार—नाना आपल्या निश्चयाप्रमाणें वागणार व जर नानांचें म्हणण्याप्रमाणें झालें नाहीं तर मॅलेटशीं भेट तहकूब करणार असें नानांनीं कळविलें. नजराण्याचे बाबतींतही नानांनीं असाच प्रकार केला होता. पेशव्यांचे पत्रव्यवहारांतही पेशव्यांचा वरचढपणा दिसून येतो. इभ्रत राखण्यासाठीं मॅलेट नाइलाजानें नानांची भेट नाकारतो. [पू. रे. कॉ. व्हा. २ पत्र ९० पान १७१]

,, —फाल्गुन शुा ११ इ.१७९० फेब्रुवारी २५ नानाचें परशुरामभाऊंस निमंत्रण आपली भेट जरूर झाली पाहिजे. कित्येक मोठमोठे मसलतीचे विचार जरूर बोलावयाचे रुबकार येऊन पडले आहेत. व नबाब व इंग्रज यांसी उत्तरें लौकर गेलीं पाहिजेत. टिपूकडील वर्तमानाच्या बातम्या चोहोंकडून मनस्वी येतात. नबाब, इंग्रज, टिपू ह्याविषयीं विचार कर्तव्य आहे. [ऐ. ले. सं.८ ले. ३१९७]

,, —फाल्गुन वाा २ इ.१७९० मार्च ३
अन्याबा बिवलकर यांजकडे पांचसात वर्षे पंचाइतीचे काम नानांनीं सांगितलें आहे; हल्ली नानांनीं यांजकडे प्यादे बसविले. [ऐ. ले. सं ८ ले. ३१७१]

,, –फाल्गुन वद्य ६ इ.१७९० मार्च ६ (सु. ११९० जखर २९)

गणेश पेठेचे पूर्वेस नवी पेठ बसावयास जागा दिली व ७ साला माफीचा कौल. शेटयेपण फिरंगोजी खाडे [स. मा. रो. ३ पृ. ३५७ श. १७१२ वैशाख शुद्ध ६ पहा.]

शक १७११ इ.१७९० (सु. ११९०)

नानांना कारकुनी मिळे ती–किल्ल्याचा हवाला देणें, दत्तक, सरंजाम, उंट खरेदी, तैनातदार, घासदाणा, कामावर नवी नेमणूक, घोडीखरेदी, गुन्हेगारी, तप्तदिव्य, लढाईंत सरकारांत मुलुख आला इत्यादि प्रसंगी मिळे. महादजी शिंदे यांनीं कारकुनीचे ऐवजी गांव दिले. [पे. द. ४५ पृ. १०९ते११५]

,, –१७११ इ.१७९०

नाना मेणवलीस गेले होते. त्यांच्या रवानगीस पालखी बिगारी रु. २१ [पे. सा. ६]

,, –फाल्गुन वा ९ इ.१७९० मार्च ९ (सफर ६)

नानांनीं जोधपूरकर बिजेसिंगाचें खलित्यास प्रश्नोत्तरें पाठविलीं कीं, मामलत संबंधीं पैका उभयतां जैपूर संस्थानिकांनी रा. पाटिलबावांशीं फडशा करावा. सरकारांत स्नेहाची इच्छा करितात तर एतदर्थ वकील पाठवावा. जोधपूरकर दूरांदेशी आहेत. सरकारांत विरुद्ध न वाढवितां मामल्याचा फडशा होऊन स्नेह राहे ते गोष्ट करावी. यांत चांगलें आहे. (रा. पाटिलबावांचा विश्वास हे राजे सर्वथैव करीत नाहींत असें नानांचा वकील कळवितो. [इ. सं. जोध. राजकारणें ले. १२]

१७१२–वैशाख शु. ५ इ. १७९० एप्रील १९ (साबान ४)

टिपूवरील दुसरी मोहिम–नबाबास सरकारांतून पत्रें गेलीं त्याचे जाब न आले आणि इंग्रजाशीं मसलत करून डेरेदाखल होतात. नबाबानें सांप्रदाय बदलला! मालीट म्हणतो पेशवे, नाना, निदान तात्यांनी फौज घेऊन निघावें. नाना परशराम-

भाऊंस निघावे म्हणतात पण खडी गणती व सरंजामाचा ऐवज ह्यांचाच घोळ घालतात. सरकार कारभारी ह्यांचा भितांना जन्म गेला. सरदारांवर विश्वास नाहीं. फौजेस पैका नाहीं. (श्रीकाशीहून फाजिलखान यांचे चिरंजीव आले ह्याचीं दोन गाणीं नानांच्या वाड्यांत झालीं.) [ऐ. ले. सं. ८ ले. ३१८८]

,, –वैशाख शुा ६ इ. १७९० एप्रील २० (सु. ११९० साबान ५]
नानांना नवी पेठ वसवावयास गणेशपेठेचे पूर्वेस, भवानीपेठेचे उत्तरेस, रास्तेपेठेचे दक्षिणेस वोढा आहे तेथपर्यंत, दक्षिणउत्तर रुंदी गज ४५० लांबी पूर्वपश्चिम ६०० नागझरीपासून. या प्रमाणें जमीन दिली. म्हणोन बापूजी आनंदराव कमाविसदार पुणें यास सनद. हीच 'नाना पेठ' [इ. वृ. १८३४ पृ. ८३-८४] ह्या पेठेंत नारो निलकंठ मुजुमदार यांच्या २५ बिघे जमिनी पैकीं ७ बिघे जमीन गेली म्हणून त्याचा मोबदला त्यांस प्रांत पुणें पैकीं हरएक गांवीं ३१ रु. कमाल आकाराची जमीन दिली [श. १७१६ आषाढ शु. ६ इ. १७९४ जुलै ३]

,, –आषाढ वा १ इ. १७९० जुलै २७
मॅलेट कार्नवालीसास लिहितो–मी नानांशी परशरामभाऊंस कृष्णाकाठ उतरण्यास लागलेल्या विलंबाबद्दल व टिपूच्या वकिलास लवकर निरोप कां दिला नाहीं याबद्दल वाटाघाटी केल्या. [पूना रे. कॉ. ३–१३९ पृ. १८६]

,, –श्रावण शुा ५ इ. १७९० आगष्ट १५
मॅलेटचें ग. ज. स पत्र, अलाहाबाद क्षेत्रांत हिंदुकडून घेण्यांत येणारा कर इंग्रजानी रद्द केला. यामध्येंहि इंग्रजाचें कांहीं राजकारण असावें असें नानाचें मत [पू. रे. कॉ. व्हा. २ पत्र ९४]

,, –भाद्रपद शुा १४ इ. १७९० सप्टं २२
फोर्टवुइल्यम. कार्नवालीस मेजर पामरला लिहितो, पुणें दरबारांतील सर्व पक्षांचें व नाना फडणिसांचे एकंदर बल किती त्याचें पूर्ण ज्ञान असणें आपणांस पुढें उपकारक होईल [पूना रे. कॉ. ३ ले. पत्र. १५१ पृ. २०५]

,, –मार्गशीर्ष वा। ३ इ. १७९० डिसें. २४

मॅलेटचें ग. ज. स पत्र–२२ डिसेंबर १७९० रोजीं झालेल्या नाना व मॅलेटचे मुलाखतींत " सवाईमाधवरावास टिपूविरुद्ध स्वारीवर पाठविणेसाठीं नानाचा विचार नाहीं. नानाची तब्येत बिघडली आहे. नाना इंग्रज डॉक्टरचें औषध घेण्यास नाखूष. [पू. रे. कॉ. व्हा. २ पत्र १०० पान १७९]

,, –मार्ग. वा। ३० इ. १७९१ जाने. ४

कॅप्टन केनवे कार्नवालीस यास कळवितो, आमच्याशीं सहकार्य करण्याचें नानानें कबूल केलें व आपण जेथें सैन्याची रवानगी करण्यास सांगू तेथें आपण आपलें सैन्य पाठवूं असेंहि सांगितलें. [पूना रे. का. ३ पत्र. १९६ पृ. २६२]

,, –माघ शु॥ ९ इ. १७९१ फेब्रुवारी १२

नानांचे स्त्रीस पौष वद्य अष्टमी गुरुवारीं पहाटेस पदर प्राप्त जाहला [ऐ. ले. सं. १० ले. ३३०८]

,, –फाल्गुन शु. १३ इ. १७९१ मार्च १८

मॅलेटचें कार्नवालीसला पत्र कीं, हरीपंताच्या विलंबाबद्दल मी नानांशीं बोललों व नानानीं हा मुद्दा कबूल केला. बंगलोर काबीज करणें दुरापास्त होईल. [पूना रे. कॉ. ३ प. २५५ पृ. ३५३]

शक १७१३–चैत्र वा। ११ इ. १७९१ एप्रील २८ मेजर पामरचें मॅलेटला पत्र.

नाना व शिंदे याचे एकीचा (एकाचे बळ व दुसऱ्याची बुद्धि) उपयोग आपआपल्या राज्यावर दाब ठेवण्याचें दृष्टीनें होईल. [पूरे. का. व्हॉ. २ पत्र ५ पान १८८]

,, –वैशाख वद्य ११ इ. १७९१ मे २८

श्रीमंत रा. नानांचे मर्जीस फार जपत जाणें. तुमचा तंतु तितकाच आहे. हें विनायक बाजीराव चंद्रचूड दादाजीस (यशवंत गंगाधर) लिहितात. [चंद्र. द. नि. उतारे ले. ८७]

,, –ज्येष्ठ शु॥ १३ इ.१७९१ जून १४ (पौ सवाल ११)
स. रावसाहेब यांचे बरोबर नानांची जिलीब = स्वारींतील श्रृंगारलेला घोडा–चालतां श्रीमंतानीं विचारलें, असा थो. रावसाहेबांचे वेळीं चालत असे काय ? नानांना हें कळतांच रद्द केले. पण पुनः ३।४ वेळां सांगितल्यावरून जिलीब चालविली. ' त्र्यंबकेश्वरी प्रयोग करणारे ब्राह्मणास अटक [ऐ. ले. सं. ९ ले. ३३५२]

,, –ज्येष्ठ वद्य ५ इ.१७९१ जून २०
नाना फडणीस ह्यांनी पुण्यांत सदाशिव पेठेंत हौदांत मुहूर्तानें पाण्याचा नहर सोडला. [काव्ये. प. या. पृ. ४७१]

,, –आषाढ वा॥ ३० इ.१७९१ जुलै ३० मॅलेटचें ग. ज. स पत्र.
नानानें बहिरोपंतास बाजूस सारून हरिपंतामार्फत ग. ज. बरोबर वाटाघाटी करण्याची योजना केली, यांत नाना–– वेळ पडल्यास तहाच्या वाटाघाटी फिसकटल्या तर नाना हरिपंतावर त्याची जबाबदारी टाकून आपण निराळा राहील असा मॅलेटचा तर्क.[पू. रे. कॉ. व्हा. २ पत्र ११२ पान २०१]

,, –श्रावण वा॥ १ इ. १७९१ आगष्ट १४
मॅलेटचे ग. ज. स पत्र. टिपू बरोबरच्या तहाच्या अटी सुकर व झटपट व्हाव्यात म्हणून सवाई माधवरावास आघाडीवर सोईस्कर अशा ठिकाणीं न्यावें; आघाडीवर नबाबास अगर कार्नवालीसला मिळावें व दोन्ही जमलें नाहीं तर वाटाघाटी पेशव्यांचे मध्यस्थीनें सुरू व्हाव्या असा नानांचा विचार. व हा बेत कार्नवालीसला कोठपर्यंत पटतो याबद्दल नाना मॅलेटचें मत विचारतो. मिर्झा इस्माईल गुजरातच्या उत्तर सरहद्दीवर पोहोंचला त्याचा बेत संशयास्पद असलेमुळें नाना मॅलेट जवळ २ पलटणीसाठीं मागणी मुंबई अगर सुरत येथून पुरी व्हावी असें सांगतो व त्यांचा (फलटणीचा) खर्च पेशवे देतील असें नाना सुचवतो. नाना वाटाघाटीमध्यें अडथळे आणील असें मॅलेटचें मत. [पू. रे. कॉ. व्हॉ. २ पत्र ११४ पान २०६]

,,   –श्रावण वा। ७ इ.१७९१ आगष्ट २०

मॅलेटचें ग. ज. स पत्र. हरिपंताचे सूचनेवरून ग. ज. नें टिपूचे वकिलाचे नेमणुकीस (तहाच्या) वाटाघाटी करितां संमती दिली. आणि मराठे व निझाम यांचे संमती शिवाय कोणताहि निर्णय घ्यावयाचा नाहीं असें जाहीर केलें–नानास समाधान–निजामचा प्रतिनिधी मीर अलम यास किती अधिकार आहेत, याबद्दल नानाची मॅलेटजवळ चौकशी; मीर आलमनें तहाच्या वाटाघाटी करून निर्णायक निकालासाठीं निझामचें मत घ्यावयाचें–हरिपंतासहि निर्णायक निकाल घ्यावयाचा सर्वाधिकार नाहीं. शत्रूचें बेदनूरकडे सैन्य येत आहे. [पू. रे. का. व्हॉ. २ पत्र ११५]

,,   –श्रावण वद्य १४ ते भाद्रपद शुा ४ इ.१७९१ आगष्ट २८–३१

घांसीराम सावलदास पुण्याचा कोतवाल, याचा, त्यानें २२ तेलंगी ब्राह्मण भुयारांत कोंडल्यामुळें मेले याबद्दल तेलंगी ब्राह्मणांकडून धोंडमार होऊन मृत्यु. [ऐ. ले. सं. ९ ले. ३३४७; पू. रे. कॉ. व्हा. २ पत्र ११६] —पेशवे युद्धाच्या अघाडीवर गेले म्हणजे तहाच्या वाटाघाटीचीं सूत्रें पेशव्यांकडे असें ग. ज. ला कळविण्याबद्दल नानांचें मॅलेटला सांगणें. मॅलेट लेखी कळविल्याशिवाय कांहीं करण्यास नाकबूल (भाद्र. शुा ६ = सप्टें. ४ व्हा. २ प. ११६)

,,   –आश्विन शुा १५ इ.१७९१ आक्टो. ११

नाना स. माधवरावांसह कन्यागत व चंद्रग्रहण असल्यामुळें वांईस कृष्णा–स्नानास आले. नानांनीं ग्रहण समयीं घोडा व रु. २०० ची जमीन आणि ३ ह. भूयसी असा दानधर्म केला.

शक १७१३ (श्रीमंत पेशव्यांनीं हत्ती व २० ह. रु. धर्म केला. मॅलेटचा कँपहि वांईस होता. नाना व स. माधवराव नंतर महाबळेश्वरीं गेले) [ऐ. ले. सं ९ ले. ३३८५]

,, –आश्विन वद्य ६ इ.१७९१ आक्टो. १८ (सफर १९)

चिरं. नाना यांस–(तुमची बायको वारली हें) अप्रिय वर्तमान ऐकिलें. तुमचे जन्मास पन्नास वर्षें जालीं. पुढें बायको किंवा मुलें कांहींच थांग नाहीं. आतां दोन लग्नें करावीं. पूर्वीच्या बायकोचे टांक करून गळ्यांत घालावें, जाणते कोणी त्यांचें (कडून) अंगारे करावे. हें तुम्हां पुरुषांस नीट करतां येत नाहीं आणि सारे लटकेंच वाटतें; परंतु आम्हांस अनुभव आहेत. तुम्ही तालेवार, तुम्हास (इतर कामापुढें) हा उद्योग होणार नाहीं. यास्तव तुमची मामी चिमाबाई त्यांस हे गोष्टी विसी सांगितल्यास आंगारा औषध वगैरे ती करील. तुमचे चित्तांत आल्यास लेक घ्यावयाचा तर बरें आहे. इतकें कां लिहावयाचें तर बहिणाबाई तों आमचीच होती; आणि बाबा तुमचे तीर्थरूप त्याणी आमचे घरामध्यें कोणे तऱ्हेनें चाकरी मेहनत केली तें आइकली आहे. तें स्मरोन, त्यांचा व आमचा वंश ईश्वरें समान चालवावें, या अर्थी इतकें उद्योगें लिहिलें. तुम्ही सुज्ञ आहा. [इ. सं. ऐ. टि. २–३६]

,, –आश्विन वा ८ इ.१७९१ आक्टो. २० (कृष्णेवरील वाईजवळ कँप)

मॅलेटचें ग. ज. स पत्र. १५ आक्टोबर रोजीं नाना पेशव्यांसह, महाबळेश्वरहून परत आले.–नानानें मराठ्याच्या सैन्याच्या टिपूविरुद्ध यशस्वी हालचाली मॅलेटला सांगितल्या–पेशव्यांचा आघाडीवर न जातां पुण्यास परत फिरण्याचा विचार नानानें मॅलेटला कळविला. –मॅलेटनें कारण विचारलें असतां नानानें सांगितलें कीं, "पुण्याहून निघण्याचे वेळेस पेशव्याचे पुढील बेत ठरले नव्हते व ग. ज. चें आघाडीवर जाणें शंकास्पद आहे, अशी बातमी कळली. म्हणून पुण्यास परतणें नक्की ठरविलें. या बेतामुळें दोस्ताचें (Confederacy) हितसंबंधास धोका नाहीं." नानाचे एकदम परतण्याचे विचारामुळें मॅलेट अस्वस्थ. सरळ व स्पष्ट कारण मॅलेटला कळत नाहीं.–पेशव्यां-

चें परतण्याचें दुसरें कारण असें कीं, हरिपंताकडून नानास कळलें कीं शत्रु–विरुद्ध दोस्ताचें सैन्याशीं ताडून पाहतां मराठ्यांचें सैन्य भरपूर आहे. नानानें हरिपंत व परशरामभाऊंस कळविलें कीं, सर्व अडचणी बाजूस सारून १०००० घोडेस्वार व २०००० पायदळ घेऊन ग. ज. ला मिळावे. पण दक्षिणेंतील दुष्काळामुळें परशरामभाऊंचें मोठ्या सैन्यासह जाणें शंकातीत नाहीं. [पू. रे. कॉ. व्हा. २ पत्र ११९ पान २१६]

,, –कार्तिक शुा ८ गुरुवार १७९१ नोवें. ३ (सु. ११९२)

नाना स. माधवरावसाहेबांसह छत्रपतींच्या दर्शनास सातारा किल्ल्यावर. छत्रपतींचे सामोरे येणें, भेट, दरबार, नजराणे, देकार व राण्यांना भेट नजराणे; पुण्याकडे येतांना लिंब, किकवी, भुइंज येथें आपटे, बरवे, ठाकूर, बाबर, जाधव यांचे घरीं मेजवानी. नंतर वाई मेणवली [ऐ. ले. सं. ९ ल. ३३९१; पू. रे. कॉ. व्हा. २ पत्र १२०]

—नाना नंदिदुर्ग मराठ्यांनीं घेतल्याचें मॅलेटला सांगतो. हरिपंताकडून बातमी जलद कळावी म्हणून नानांनीं डाक सुरू केली ती इंग्रजापेक्षां जलद पोचते. वेळीं सदर डाकेचा आपण उपयोग करावा अशी मॅलेटची ग. ज. स सूचना [पत्र १३०]

,, –मार्ग. शुा ८ इ. १७९१ डिसें. ३ (सु. १२०१ रखर ६)

नाना फडणीस ह्यांचा हिंदुस्थानांतील सर्व प्रांताचे नकाशे एतद्देशीयांकडून, इंग्रजांकडून मिळविण्याचा सारखा प्रयत्न चालू असे. त्यांतील एक पत्र हरिपंत फडके ह्यास कर्नाटकांत पाठविलें. तें बेंगरूळ, नंदिगड, श्रीरंगपटण इत्यादि नक्षे एकादो रोजीं तयार होतील. बेंगरूळचा इंग्रजांनीं तयार केला तो व इतर पाठवून देतो; प्रत्यक्षास व नक्षास अंतर पडलें सबब पटणचा पाठविला नाहीं. नक्षा तयार करविला, जाला, म्हणजे पाठवितों. [इति. सं. ऐ. टि. २ पृ. २ व २१]

,, –माघ वद्य ३० इ. १७९२ फेब्रु. २२

पुणें रेसिडेन्टचे ले० विल्यम स्टूअर्ट ॲसिस्टंट टू हैद्राबाद रेसिडेन्ट यास पत्र. मराठ्यांचे फौजानीं निजामचा कांहीं प्रांत बळकावला अशा हैद्राबाद रेसिडेन्टनें केलेल्या तक्रारीस मॅलेटचें उत्तर—मराठ्यांविषयीं (नाना) मॅलेटची थोडीफार खात्री. जो निझाम कांहीं दिवसां पूर्वीं मराठ्यांबद्दल पूर्ण विश्वास दाखवितो तोच आतां त्यांचे विरुद्ध तक्रार करतो, यांत निझामचा डाव असावा असा मॅलेटचा तर्क. [पुना रे. कॉ. व्हा. २ पत्र १२६ पान २२५]

शक १७१३ इ.१७९१

नानांकडून मिसेस जेम्स हॉल (म्ह. जमालखान सरदार) ही स्त्री सैन्याची पलटण तयार करणारी लष्करी कवायत जाणणाऱ्या युरोपीय बाई. तिला लोहगडावर ७ वर्षें कैद. [इ. सं. ऐ. जु. गो. पृ. १९]

१७१४ चैत्र शुा १० १७९२ एप्रील २

कार्नवालीसचें मॅलेटला पत्र. निझाम व पेशवे यांचे मध्यें उत्पन्न झालेल्या कटकटी ग.ज. नें मध्यस्थी करून मिटवाव्यात असें हरीपंत फडके यानें ग. ज. ला सांगितलें. निझामचा प्रधान अझीमउलउमरनें ही तसेंच सांगितलें. "पेशव्याचे विरुद्ध जर महादजीनें खटपटी केल्या तर इंग्रज महादजीस मदत करतील का ?" असेंहि हरिपंतानें ग.ज.ला विचारलें. त्याचप्रमाणें वरील दोन्ही परिस्थिती संबंधीं मॅलेटनें बहिरोपंतास न लिहितां नानास लिहावें अशी इच्छा हरीपंतानें ग.ज. जवळ केली. [पू. रे. कॉ. व्हा. २ पत्र १३० पान २२९]

,, –वैशाख शुा १४ इ. १७९२ मे १९

गोव्याहून नाना फडणीस ह्यांस भेट म्हणून आंबे आले. [पोर्तु. वकील विठलराव गोरक्ष वालावलीकर यांचें पत्र–पिसुर्लेकर]

" वैशाख वा। १३ इ. १७९२ मे १८

कार्नवालीसचें मॅलेटला पत्र. नाना फडणीस व महादजी यांचे मध्यें बेबनाव झाला. व नानास राजकारण निवृत्त व्हावयाचे असल्यास नानाची बनारस (काशी)ला इंग्रजातर्फे उत्तम सोय होईल. नानाचें कर्तृत्व व मनःपूर्वक सहकार्य यामुळें इंग्रज मराठे संबंध धनिष्ठ झाले [पुरे. कॉ. व्हा २ पत्र १३६ पान २४८]

" -ज्येष्ठ वद्य १० इ. १७९२ जून १४ (सु. ११९३ सवाल २३)

अहल्याबाईचें यशवंत गंगाधर चंद्रचूड यांस पत्र. शिंदे तिकडे आले आहेत. त्यांचे व बाळाजीपंत नाना यांचे इतके दिवस नीटच होतें. आलीकडे शिंदे यांच्या चाली व रीतभात वेगळी पडली. शिंदे हरीपंत तात्यासी सरलता धरतील हें दुरापास्तच. हरिपंतासहि जख द्यावी येविसीचे यत्नास तत्पर होतील. हे भाव नाना व तात्या ह्यांचे ध्यानांत नसतीलते नाहीं. परंतु (शिंदे यांची) प्रकृती छद्मी, फुटीर, भुलथाप द्यावयास व औडंबर आणावयास चुकणार नाहींत. यास्तव प्रसंगोचित तुम्हाकडून सूचना झाल्यास उत्तम [चंद्र. द. उतारे ले. ९८]

" -आषाढ शु. ३ शुक्रवार इ. १७९२ जून २२

गुलामकादराच्या जाचांतून दिल्लीच्या शहाअलम बादशहास सोडवून सुखासीन केल्यामुळें वकील मुतालकीची सनद पेशव्यांस आणि महादजी शिंद्यांना मीरबक्षिगिरी दिल्याची फर्मानवाडी समारंभ पुणें येथें पाटिलबावांच्या आग्रहामुळें झाला. गोविंदराव काळे लिहितात ही कारकीर्द म्ह. नाना व महादजी यांची. 'कीर्तीचे ध्वज दिगंतरास गेले सहस्त्रवाटे प्रशस्त' [इ. सं. ऐ. टि. १ ले ९; पू. रे. का. व्हा. २ पत्र १४०]मोगलसाम्राज्यांत बैल मारावयाचा नाही. असें फर्मानांत कलम. [शिंद्यांना वकील मुतलख पदाची दिवाणगिरी व नांनांना त्याची फडणीशी ऐ. ले. से. ९ ले. ३४८३]अहल्याबाई सांगतात

शक १७१४–महादजींच्या भिडेनें फरमानवाडी होईल तर होईल. नाना व तात्या विचारवंत, ते असा सल्ला देऊन पातशाही चाकर होऊन नजर घेऊं नये, हेंच सांगतील. नाहींतर पूर्वी पातशाहीच केली असती तर योग्यता होती, पातशाही आपले हातें स्थापीत, बाजीराव यांचे कीर्दीपासून तसा पृथ्वीत लौकीक. पण आतां महादजींचा अन्वय व वहिवाट अशी; असो; तुम्हीं प्रसंगोचित सुचविणें [चंद्र. द. उतारे ले. १०५] आषाढ नानांनी छत्रपतींना लिहून त्यांची संमति आणविली मग पदें व वस्त्रें घेण्याचें ठरविलें वद्य १ जुलै ५ सु. ११९३ जिलकाद १४; ऐ. पत्र. ले. २९६–२९८; ऐ. ले. सं. ९ ले. ३४८१–८२]

,, –आषाढ शु. ५ इ.१७९२ जून २४

कार्नवालीसचें मॅलेटला पत्र. कर्नाटक व इतर ठिकाणीं चौथाई वसुल करण्याचा पेशव्यांचा (नाना फडणीस) विचार आणि काशीचा न्याय खात्याचा कारभार करण्याची इच्छा, त्यास पूर्ण विरोध करण्याबद्दल मॅलेटला पत्र, [पू. रे. कॉ. व्हा. २ पत्र १४१]

,, –आषाढ शु. ७ ते १० इ. १७९२ जुलै २६ (सु. ११९३ जिल्हेज ६ ते ९)

रा. बालाजीपंत नाना व हरिपंत तात्या ह्यांचें बोलणें विस्तरपूर्वक कळलें तें सरळ, सरकार–हिताचें असतां महादजी चढीस लागले. महादजींचे मर्जीकरतां मार्गाची गोष्ट सोडली जाते. महादजी फौज पाठवितात पण ते तर आमचे सोबती. असें असतां तेच असी चाल पाडतात. तर हीहि दौलत मार्तंडाचे प्रसादाची आहे तो साह्य करील. वोढूच लागले तर दांत खटे होयेत तेच घडेल. नाना व तात्या यांनीं सांगावें व महादजीस मार्गानें वर्तवितील हा भरोंसा आम्हांस. [चंद्र. द. उतारे ले. ११० ते ११३]

,, आषाढ शु. ९ इ. १७९२ जून २८ (सु. ११९३ जिलकाद ७)
तुकोजी होळकरांचे चंद्रचूडांना पत्र, महादजी बाबा जामगावीं दाखल जाले. पुण्यास येतील. त्यांचे भेटीचे बोलण्याचे प्रसंगी वजनदार व माहितगार पाहिजेत. तुम्हीं त्या प्रसंगीं असावें. वाटणीचे वगैरे जाबसाल व्हावे. आमचें लक्ष श्रीमंताचे ठाई व नाना व हरिपंत यांचे भाऊपण्यावर अकृत्रीम आहे. समयास सुचविण्याविषयीं तुमचे जपणें असावें. [चंद्र. द. उतारे ले. १००]

,, –आषाढ शु. १३ इ. १७९२ जुलै २ (सु. ११९३ जिल्काद ११)
जामगांव येथील दौलतराव शिंदे ह्याचें लग्न महादजी शिंदे यांनीं केलें. त्या समारंभास नानाफडणीस निमंत्रणावरून गेले. तेथें अर्थात् पाटिलबावांच्या भेटीचा समारंभ जाला. कोणे गोष्टीचा संशय राहिला. नाहीं. ही नाना–महादजींची एकी ऐकून रा. गोविंदराव काळे म्हणतात ' रोमांच उभे राहून अति संतोष जाला. विस्तार पत्रीं किती लिहूं. ग्रंथाचे ग्रंथ मनांत आले, इ. इ. [इ. सं. ऐ. टि. १ले. १३]

,, –आषाढ शु. १४ इ, १७९२ जुलै ३ (सु. ११९३ जिल्काद १२)
अहल्याबाईचें यशवंत गंगाधर चंद्रचूड यांस पत्र कीं, एकानें सिद्ध एकानें साधक होऊन रजवाडे यांचे पारपत्य करून सरकार काम करीत असावे. असें असतां महादजीबावा शिंदे यांनी मेवाडहून उज्जनीस जातांना, देवले सं. पुरातन आमचें, त्याजकडून १॥ ल. रु. जोर पोहचाऊन घेतले; हांडी घाटे बऱ्हाणपुरी जातांना आमचें सरकतीतील नेमावर पंच महालांतील सतवास ह्या किल्ल्यांतील आमचें ठाणे उठवून आपलें बसविलें; मेवाडप्रांतीची आमचीं खेडीं जप्त केलीं. फौज पाठवूं असें मथुरेहून म्हणतात, ह्या चाली कोणच्या रीतीच्या हें नानाशीं बोलावें. ते सरकार रीतीनें त्यांस सांगणें तें सांगतील. [चंद्र. द. उतारे ले. १०२]

शक १७१४ आश्विन शु. ५ इ. १७९२ सप्टें. २१

कार्नवालीसचें मॅलेटला पत्र-इंग्रजांनीं मराठे (पेशवे) दरबारशीं पत्रव्यवहार करतांना उपयोगांत आणावयाचा मायना पूर्वी प्रमाणें ठेवावयाचा. फर्जंद हा शब्द गाळावयाचा (नानानें या बाबत तक्रार केली होती) [पू. रे. कॉ. व्हा. २पत्र १४८ पान २५२]

,, –आश्विन वाा ९ इ.१७९२ आक्टो. ९ उज्जैन

बिल्यम पामर कॉर्नवालीसला लिहितो मला मिळालेली हकीकत जर खरी असेल तर शिंद्यांचें पुणें दरबाराविषयीं मत विरोधी स्वरूपाचें दिसतें. या त्याच्या विरोधामुळें त्याचें वर्चस्व तरी कमी होईल किंवा पेशव्यांच्या मंत्रिमंडळांत तरी बदल होईल. असेंहि कळतें कीं, शिंदे हे पेशव्यांना आर्थिक मदत करीत आहेत. या प्रकारांमुळें नाना फडणीस व हरिपंत या दोघांनीहि सावधगिरीची सूचना घेतली. तुकोजी होळकर याच्या हातून शिंदे यांच्याशीं उत्तर हिंदुस्थानांत लढाई देणें शक्य होणार नाहीं. [पू. ना. रे. कॉ. व्हा. १–२८०]

,, कार्तिक शु. ११ शुक्रवार इ. १७९२ आक्टो. २६(सु ११९३ रवल ९)

जंजिरा घेण्याचें कारस्थान नानांनीं नारो गोविंद वर्तकामार्फत केलें. त्या मसलतींतील कलमें ८. तीन महिन्यांत जंजिरे दंडा राजपुरी किल्ला सरकारांत आल्यानंतर सदर कलमांची निभावणी व्हावयाची [इ. सं ऐ. टि. १ ले. ५ पृ ६–७]

,, –कार्तिक वद्य १ इ. १७९२ आक्टो. ३० (सु. ११९३ रवल १३)

नानांचा काशीस जाण्याचा निश्चय. शिंदे हिसके घेत होते पण रुकार दिला. तात्यांचाहि बहुत प्रकारें बोलल्यावर रुकार जाहला. शिंद्यांचें व तात्यांचें नीट जहालें. नाना गेल्यावर मागें तात्यानी सांभाळावें. [ऐ. ले. सं. ९ ले. ३६२६–२७]

,, कार्तिक वा। ५ इ. १७९२ नोव्हेंबर ४

मॅलेटनें ग.ज.ला धाडलेल्या पत्रासोबतच्या कागदाची नकल (बातमी पत्र)–नाना फडणीस व त्याचे अनुयायी सरदार यांना असें वाटतें कीं, पेशवे हे शिंदे याचे आहारीं जात आहेत, मानकरी सरदार व लक्ष्मणराव रास्ते शिंद्यांचे बाजूने आहेत, याबद्दल नानानें पेशव्यांस पूर्वी लिहिलें होतें. ३–११–१७९२ रोजीं पुन्हा नानानें पेशव्यांस सांगितलें कीं, " स्वतःच्या कुवती प्रमाणें नानानें पेशवेगादीची सेवा केली. वृद्धापकाळामुळें काशी, गया, वगरे यात्रा करणेचा विचार आहे. १४ महिन्याची रजा व १ कोट रुपये बरोबर नेण्याची परवानगी द्यावी. " सावकारांचें महादजीस देणें. पेशव्यांजवळ पैसा नाहीं. अशा परिस्थितींत मी (नाना) काशीस गेलो तर तुम्ही (शिंदे) राज्यकारभार हाकावा व पैसा जमवावा. " नाना जर वृद्ध झाला तर महादजीस कारभार हांकतां येणें शक्य नाहीं. सैन्यास तनखा देण्यासाठीं शिंद्यास जामगांवास गेलें पाहिजे. त्याना मुक्त करून पुन्हां पुण्यास आलें पाहिजे. [पू. रे. कॉ. व्हा. २ पत्र १५३]

,, –मार्गशीर्ष वा। ३ इ. १७९२ डिसेंबर १२

मॅलेटनें ग.ज.स पाठविलेलें. शिंदे यांचे छावणींतील बातमीपत्र ९ नोव्हेंबर १७९२ रोजीं नानानें पेशव्यास सांगितलें कीं शिंदे परतण्याची इच्छा करतात. व लग्न करणार आहेत तर त्यांना लग्नाचें वेळीं " खिलात " द्यावो. १० नोव्हेंबर रोजीं नानानें परशुरामभाऊच्या सर्व सैन्यास पुण्यास बोलावलें, कारण दाखविलें कीं दक्षिणेंत कोणत्या व किती सैन्यानें कामगिरी केली हे पाहावयाचें. हरीपंत व भाऊ यांचें सैन्यांत हालचाल. १४ नोव्हेंबर १७९२ नाना काशीस केव्हां जाणार असें निझामचे वकिलानें विचारलें असतां नाना

(१७१४) म्हणाला कीं, हरीपंत व परशराम भाऊ यांनीं राज्यांतर्गत कारभार व महादजींनें बाहेरील कारभार बघितला तर नाना काशीस जाण्यास तयार. पण शिंदे परत फिरणार आहेत व हरिपंत प्रकृतीच्या सबबीवर घरीं आहेत, निझाम पेशव्याची भेट घेऊं इच्छितों नानाची सुद्धां तशीच निझामला भेटण्याची इच्छा. पण तह पूर्ण झाल्यावरच भेटतां यैईल. असें नानाचें गोविंद भगवंतला उत्तर. [पू. रे. कॉ. व्हा. २ पत्र १५७]

,, माघ वा। ८ इ. १७९३ जाने. ४ (जखर २२)

शंकरराव सचीव नानांना लिहितात बाजी मोरेश्वर यांनीं पुण्यास बालाजी जगनाथाचें मागें गारदी लावून त्यास व आणखी कारकून जे कामकाजास पाठवावे त्यास धरावयास जपतात. आपले उरुबुरु धराधरी करतात. तेव्हां इकडे आल्यावर काये करतील? येथें ५० व दिव्यावर ३ शें. गारदी ठेविले व तेच वडलांचें पत्र घेऊन येणार म्हणजे आमची स्थित कसी राहील? तेव्हां त्यास इकडे न येण्याची ताकीद करावी. जेजुरीचेहि गारदी उठवावे. [बेलबाग सं. अप्रकाशित]

,, –माघ वा। १४ इ. १७९३ फेब्रुवारी ९

कॅप्टन केनवे याचें ग.ज.स पत्र. नानाफडणीस व हरीपंत फडके यांचें मधील गैरसमज दूर होऊन पुन्हां त्यांचे मध्यें ऐक्य झालें. नानांचा काशीस जाण्याचा विचार तहकूब. महादजी शिंदे यानेंही आपला लवकरच परतण्याचा विचार नानास कळविला [पू. रे. कॉ. व्हा. २ पत्र १६५; ऐ. ले. सं. ९ ले. ३४९२ हरीपंत आजारी म्हणून नाना काशीयात्रेस निघण्याचें रहित करतात]

शके १७१५ चैत्र शु॥ १३ इ. १७९३ मार्च २५

सरजॉन शोअरचे विचार–नामधारी छत्रपती–अल्पवयी पेशवा यामुळें मराठी राज्याची सर्व सूत्रें नाना फडणीसाकडून हलविली जात आहेत. इंग्रजांचा पत्रव्यवहार नाना उर्फ बाळाजी पंडीत फडणीस याजबरोबर होत आहे. नानाची वागणूक साधी न्यायी व लवचीक आहे. त्याचे भित्रे स्वभावामुळें राजकारणांत त्याचें महत्व वाढलें आहे. [पू. रे. कॉ. व्हा. २ पत्र २२३ पान ३४०] दौलत. शिंदे व नाना यांत वितुष्ट. शिंद्याचा पेशव्यावर छाप पाडण्याचा प्रयत्न. हिंदुस्थानांतील चार राज्यांपैकीं मराठ्यांचें राज्य जास्त बलवान आहे.

,, –चैत्र वा॥ ५ इ. १७९३ एप्रील १

पामरचें कार्नवालीस यांस पत्र महादजीचें पुण्यास जाण्याचा हेतू सत्तेचा अभिलाष व पेशव्यावर आपले वर्चस्व ठेवावे असा असावा—हरीपंत फडके याचें वाढते वर्चस्व व कीर्ती यामुळें महादजी फडक्यांचा द्वेष करतो. हरीपंतास दूर केल्याशिवाय महादजीचा डाव सफल होणार नाहीं. हरीपंतास दूर करून त्याचे जागी मोरोबा फडणीस यास आणण्याच्या महादजीच्या बेतास नाना संमती देणार नाहीं. होळकर व शिंदे यांचेमध्यें सलोखा करण्याचा नानांचा प्रयत्न. पण दोघेही नानाचे हेतु-बद्दल साशंक [पू. रे. कॉ. व्हा. २ पत्र १७० पान २७६]

,, –चैत्र वा॥ ९ इ. १७९३ एप्रिल ५

मॅलेटचें कार्नवालीस यास पत्र–नानाची भेट घेऊन मॅलेटनें तीन राष्ट्रांत संरक्षक तहाच्या अटी व मसुदा नानास वाचून दाखवला–नानानें पसंती अगर नापसंती दाखवली नाहीं–मॅले-टनें नानाचें मत विचारले असतां नाना म्हणाला कीं या तहांत तिसरे राष्ट्राचे हितसंबंध आलेमुळें व तहाचीं कलमें गुंतागुंतीचीं असलेमुळें निझामचें मत अजमावल्या शिवाय आपले (नानाचे) मत देतां येत नाही. " कार्नवालीस लवकरच जाणार असल्या-मुळें उत्तर लवकर द्यावें " अशा मॅलेटच्या मागणीस " उत्तर

(१७१५)–लवकर देण्याचा प्रयत्न होईल " असें नानाचें उत्तर. पंतसचीवांचे व त्यांचे अनुयायांचे बाबतींत नानाचें कडक धोरण–आपली बाजू बळकट करण्याकरीतां या तऱ्हेचा विचार प्रवाह असल्या-बद्दल मॅलेटचे तर्क––नानाप्रमाणें राज्यकारभार कोणासही चालवितां येणार नाहीं असें मॅलेटचें मत–मराठ्यांच्या राज्यांत व सरदारांत दुही उत्पन्न झालेबद्दल मॅलेटची खात्री [पू. रे. कॉ. व्हा. २ पत्र १७५ पान २८१]

" –अ. वैशाख शु. ७ इ. १७९३ एप्रील १७ (सु. ११९३ रम. ५) अहल्याबाई म्हणतात, चिरंजीवाविशी–तुकोजी–इकडून दुसरा अर्थ नव्हता व नाहीं. मधे सोबती (महादजी पाटीलबावाशिंदे) याचा विग्रह वाढून, च्यार रु. उत्पन्न होऊन फौज वारावी हें न घडलें. नाना व तात्या यांजला या दौलतीची काळजी पहि-ल्यापासोन व जपणेंहि मनःपूर्वक, याजमुलें ममतेनें बोलणें पडतें. इकडील सर्व भर त्यांजवर, अलीबहादरास बाहेरून पत्र द्यावयास उपरोध पडेसा असल्यास आंतून खुणेची चिठी येऊन उपयोग घडे तें करणें. नानानी सोबत्यास धणीपणाचे रीतीनें बोलण्यांत आणून बंदोबस्त जाल्यास उत्तम. [चंद्र. द. उतारे ११८, १२०]

" –अधिक वैशाख वा। १ इ. १७९३ एप्रील २७
सर जॉन केनवे— कॉर्नवालीस. आम्ही चालविलेली मध्यस्थी नाना फडणीसास नको आहे हें त्यांच्या वागण्यावरून मला आढळून आलें. [पू. रे. कॉ. ४-१७]

" अधिक वैशाख वा। ६ इ. १७९३ मे १
केनवे यांचे मॅलेटला पत्र. अझीमउल उमरला कारभारांतून दूर करण्यास नानानें निझामाजवळ खटपट केली त्यामुळें उमरला शिंद्याबरोबर संबंध ठेवणें भाग पडलें असें उमरचें म्हणणें. नानानें उमर विरुद्ध कारवाई केली तर त्यास तोंड देण्यासाठीं अझीम उल उमरची तयारी, " आपल्या (नानाच्या) राजकार-णास अप्रिय असलेल्या इसमास दूर करावे " असा नानांचा बेत. [पू. रे. का. व्हा. २ पत्र १८२ पान २९०.]

,, –अधिक वैशाख वा ११ इ. १७९३ मे ६

मॅलेटचें कार्नवालीसला पत्र. नाना व हरीपंत यांची महादजीस भेट, बेबनवाचें कारणाचा उलगडा करून सलोखा करण्याकरितां दिली. निझामचें पत्रास नानानें दिलेलें उत्तर. राज्यांत अंतस्थ भांडणें नेहमींच चालतात तरी निझामला मध्यस्थीपणाबद्दल त्रास देण्याइतकें तीव्र स्वरुपाचे बेबनाव नाहींत. शिंद्यांबरोबर झालेल्या भेटींत मित्रत्वाचे भावानें एकमेकानी खुलासा केला व पुढें एकसुरानें वागावयाचे आश्वासन आपआपसांत दिलें. [पू. रे. का. व्हा. २ पत्र १८५ पान २९२]

,, –ज्येष्ठ शुा ८ इ. १७९३ जून १७

ग.ज. कार्नवालीसचें पेशवे, नाना व हरीपंत यांस पत्र. फरेंचानी इंग्रजाविरुद्ध लढाई सुरूं केली (इंग्लंड़मध्यें). अशा संकटाचें वेळीं सर्वांची मदत इंग्रजास पाहिजे. [पू. रे. का. व्हा. २ पत्र १९० पान २९६]

,, –जेष्ठ वद्य १० इ. १७९३ जुलई ३ (जिलकाद २३)

नाना यानीं दुसरा नळ आणावयाची योजना केली. [ऐ. ले. सं. भा. ९ पान ४६५४ ले. ३५१९]

,, –आषाढ शुा १३ इ. १७९३ जुलै २१

पामर (फत्तेगड) कॉर्नवालीस. महादजी शिंदे, नाना फडणीस, हरीपंत फडके यांची शपथ पूर्वक देवालयांत सौरस्य झाल्याची पुण्याहून वार्ता आलेली मला समजली. पेशव्यांसी एकनिष्ठ राहण्याचें ठरविलें. [पू. रे. कॉ. १–२८३]

,, आषाढ वा ८ इ. १७९३ जुलै ३०. फरान्स येथील राजास मारण्यांत आलें. नाना फडणीस यानें ह्याबद्दल काय माहीत आहे तें कळविण्यास सांगितलें आहे. [पोर्तु. वकील षत्रव्य. पिसुर्लेकर]

„ –आषाढ वाा ११ इ. १७९३ ऑगष्ट २

मीरअलम व महमदइकराम यांमधील संभाषण. बाळाजी पंडितानें तहाचा मसुदा नवीन करावयास लावला. व त्याची हरिपंडीत, महादजी शिंदे, आणि इतर यांच्यासमवेत चर्चा केली. [पू रे. कॉ. ४ ले. ११]

„ –भाद्रपद वाा १० इ. १७९३ सप्टें. २९ (बिदर)

वि. स्टुअर्ट ––लॉर्ड कॉर्नवालीस महादजी शिद्यांच्या मार्फत, अझीम उल-उमरा व नाना फडणीस यांच्यात तडजोड करण्यासाठी, बाबाराव व हरिराव हे दोघे येथून थोडयाच दिवसांत निघणार असें मीरअलमनें मला कळविलें आहे. [पूना रे. कॉ. ४-३७]

„ –आश्विन शुाा १४ इ. १७९३ आक्टो. १८

मॅलेटचें डंकन बनारस रेसिडेन्ट. नानानें भास्करपंत कुंटे यास काशीक्षेत्रीं आपल्या (नाना) साठीं मोठा वाडा बांधण्याकरितां नेमले व त्या कुंटयांना सर्व तऱ्हेचे सहकार्य करावें असे डंकनला सूचनापत्र. [पु. रे. कॉ. व्हा. २ पत्र १९५ पान ३०१]

„ –मार्ग. वाा ४ इ. १७९४ जाने. २१

नाना आले. त्या दिवशीं गुलाबी कलावंतीण आणली तीस बिदागी रु. २० [तुळशीबागवाले जमाखर्च पे. सा. पृ. २१५]

„ --माघ शुाा ६ इ. १७९४ फेब्रु. ५

मॅलेटचें कोर्ट ऑफ डायरेक्टर्स लंडन यांस– पेशवे वयांत आले पण नानाबद्दल आदर असल्यामुळें राज्याचा सर्व कारभार नानाच पहातो. पेशव्यांचें लहानपणापासून नाना सर्व कारभार पहात असलेमुळें आतां त्यांत खंड पडून नानाकडून अधिकार काढून घेण्यांत येईल असें वाटत नाहीं. पण महादजी पुण्यास आल्यापासून त्यास नानाचेबद्दल दरबारचा आदर पाहून हेवा वाटतो व नानाचें महत्व कमी करण्याचा प्रयत्न करतो. [पु. रे. कॉ. व्हा. २ पत्र २०६ पान ३१२]

,, –फाल्गुन शु॥ २ इ. १७९४ मार्च ३

मॅलेटचे सरजॉन शोअर यांस–दौलतराव शिंदे याचे कारभारांतील दोन पक्ष–एक पक्ष भाऊ बक्षी, जिवाजी बक्षी व बापुतात्या पागनीस इत्यादी शेणव्यांचा व दुसरा आप्पा चिटणीस, कृष्णा चिटणीस व गोपाळ भाऊ इत्यादी ब्राह्मणांचा–नाना फडणीस व इतर ब्राह्मण सरदार शिंद्यांचे ब्राह्मण पक्षास उचलून धरतील. ब्राह्मण पक्ष उचलून धरणे परीणाम कारक ठरेल–ब्राह्मण पक्षाचे कारभाराखाली दौलतरावाचा पक्ष उचलून धरणें म्हणजे शिंद्याचे सर्व सैन्याचा उपयोग पेशव्याचे हितासाठीं निझाम विरुद्ध लढण्यासाठीं होईल. [पु. रे. कॉ. व्हा. २ पत्र २१७ पान ३३२]

शक १७१६ वैशाख शु. ३ इ. १७९४ मे ३

मॅलेटचे जॉन शोअर यास—शिंदे यांचा प्रधान गोपाळभाऊ याचे नाना फडणीस बरोबर संबंध उत्तम व घरोब्याचे असले मुळें शिंदे शाहींतील राजकारण नाना सल्ल्यानें चालेल व नानाचें वर्चस्व तेथें राहील [पुरे. कॉ. व्हा. २ पत्र २३० पृ. ३५३]

,, –वैशाख शु॥ १३ इ.१७९४ मे १२

जे युथॉकचे जान शोअर यास शक १७१६ (वैशाख शु॥ ११) १९–५–१७९४ रोजीं पेशव्यानें दौलतराव शिंद्यास शिकाकट्यार वगैरे राजचिन्हें व " नायब वकील इ मुतालक " ही पदवी दिली. पेशव्याचें (अर्थात् नानाचे) इच्छे प्रमाणें शिंदे याचे राज्याची व व्यवहाराची व्यवस्था होईपर्यंत सदर वस्तू देण्याचे तहकूब केले होते. नानाफडणीस महादजीचा नामधारी फडणीस होता पण आतां दौलतराव शिंदे याची फडणीशी नानांस दिली. त्यामुळें शिंदे याचा कारभार पेशव्यांचे इच्छे प्रमाणें चालेल दौलतरावास पुण्यास ठेवण्याचा पुणें दरबारचा विचार [पूरे. कॉ. व्हा. २ पत्र २३४]

,, –ज्येष्ठ शुा ११ इ. ९–६–१७९४

युट्रोफ कॅप्टन विल्यम कीर्क पॅट्रिक. अझीम उल्लउमरा व नाना-फडणीस यांमधील वयक्तिक द्वेष वाढत असल्यामुळे समेटाची भाषा दूर होत आहे. त्यांतच पुन्हा अझीम उल उमरा हा तंटेखोर असल्यामुळें तर समेट अधिकच दुरावत आहे. [पूनारे. कॉ. ४–७२]

,, –ज्येष्ठ वा। ९ १७९४ जून २१ (जिल्काद २२)

नानांचा हरिपंत फडके (ज्येष्ठ वा। ७ गुरवार) हृयांजविषयीं दुःखवटा व हृदयापासूनचे बोल [इ. सं. ऐ. टि. १ पृ. २३, २४, २५]

,, –ज्येष्ठ वा। ३० इ. १७९४ जून २७

युथॉपचें जान शोअर यास–दौलतरावचे प्रधानांमधील भांडणें विकोपास गेलीं. आबा चिटणीस १०।१२ दिवसांत दरबारांत गेला नाहीं. या वेळांत नानानें आबा चिटणीसाचें बाजूनें भाग घेतला, समेट झाला. आबानें कारभाऱ्याचे काम शेणवे प्रधानाचे सल्ल्यानें करावयाचें. शिंदे यांच्या प्रधानाच्या कमकुवतपणामुळें त्याना पेशव्याचें तर्फे नानाचें वर्चस्व मान्य करावें लागलें. बाजीराव आणि मोरोबा फडणीस याना अटकेतून सोडवून आणणेचा दरबारचा विचार असल्याबद्दल [पु. रे. कॉ. व्हा. २ पत्र २३८ पान ३६३]

,, –आषाढ इ. १७९४ जुलै (सु. ११९५)

नबाबाकडील दिवाण मौनतदौला मशिरुन्मुल्क याणें नानावर मारेकरी घातले. नाना म्हणतात. ‘ आम्हास दगा फटका केला असतां श्रीमंतांची दौलत हातीं लागतये असा अर्थ नाहीं. शिवाय मनसब्यानें फौजा ठेऊन मनांत असेल तें करून दाखवावें तें सोडून ही चाल थोरपणास चांगली नाहीं. ’ [ऐ. ले. सं. ९ ले. ३६३९]

,, –आषाढ वा। ७ इ. १७९४ जुलै १९

मॅलेटचे सेक्रेटरी एडवर्ड हे फोर्टविल्यम यास–नानास इंग्रज सरकारतर्फे देणगी देण्याच्या विचारास कॉर्नवालीस सहमत असल्याबद्दल. सुरत अगर खंबायत याचे चौथाईचे बदल्यांत काशी जवळ एकादे गांव नानांस भेट म्हणून द्यावी अशी मॅलेटची सूचना. नानास सदर देणगी फार पसंत पडेल! [पुरे. कॉ. व्हा. २ पत्र २४२ पान ३६५]

,, –भाद्र. शु. ३ इ. १७९४ आगष्ट २८ (सु. ११९५ सफर २)

नानांचे घरीं पार्थिव गणपती होत असे. त्याचे दर्शनांस स. माधवराव आले तेव्हां त्यांस देकार भेट सनगे रु. ६५० [स. मा. रो. १ पृ २६१]

,, –भाद्रपद वा। ७ इ. १७९४ सप्टें. १६

मॅलेटचें चेअरमन कोर्ट ऑफ डायरेक्टर्स लंडन यास–पेशव्यांचे निझाम प्रदेशांतील वसुली बाबत पेशवे व निझाम याचे मध्यें मतभेद—मीर अलम मतभेदाबद्दल वाटाघाटी करतां पुण्यास येतो. "पाठीमागील बाकी बद्दल व्यवस्था पुढील वसुली साठीं आणखी" झाली तर मराठ्याची निझाम बरोबर शत्रुत्व करण्याची इच्छा नाहीं. होळकर, भोसले (रघुजी) व परशुरामपंत पटवर्धन यास सैन्य घेऊन जमण्यास आदेश दिला. शिंदे याचे प्रधानांमध्यें बेबनाव [पु. रे. कॉ. व्हा. २ पत्र २४५ पान ३६८]

,, –कार्तिक शु॥ १ इ. १७९४ आक्टोबर २४

पंतसचीव, श्रीमंत व नाना आदिकरून सरकारांत नवी पलटणें तयार होत आहेत त्यांची कवाईत पाहिली व सलकांही करविल्या [ऐ. ले. सं. भा ९ पान ४७१५ पत्र ३५८२]

,, –कार्तिक शुा ११ इ. १७९४

मॅलेटचे सरजॉन शोअर यांस बुंदेल खंडांत पेशव्यांचें सैन्य असल्याची बातमी. तेथील खऱ्या वस्तुस्थितीची बातमी मॅलेटला पाहिजे. नाना " कर्मनस " नदीवर पूल बांधत आहे असें मॅलेटला कळलें. जर खरोखरच पूल बांधला जात असेल व त्या ठीकाणाचें महत्त्व असेल तर फक्त भाविक लोकाच सोईसाठीं पूल बांधला जात नसून त्या मागें कांही तरी कारस्थान असावें असा मॅलेटचा तर्क [पुरे. कॉ. व्हा. २ पत्र २४७ पान ३७०]

,, –कार्तिक शुा १४ इ. १७९४ नोव्हेंबर ६

आज अकरा दिवस झाले नाना फडणीस यांच्या दोन बायका पैकीं एक बायको मरण पावली [पोर्तुगीज वकिलाचें पत्र. पिसुर्लेकर]

,, –माग. शु. ९ इ. १७९४ डिसें. १ (सु. ११९५ जवल ७)

स. माधवराव पेशव्यांनी दामोदर बलाळ भानू फडणीस म्ह. नानांचे दत्तक पुत्र यांस फडणिसांचा दरक चालेल म्हणून सनद दिली. सरंजाम, नेमणूक, वेतन, गांव चालतील. आणि नवीन देश सरकारांत येतील शिवाय जमा ह्याजवर शेकडा १॥~ प्रमाणें ऐवज पावेल. [इ. सं. पे. द. स. मा. पृ. १७५]

,, –मार्ग. वा १०इ. १७९४ ड़िसें. १६ (सु. ११९५ जवल २२)

रा. बाळाजीपंत नाना यांचे विचारें निश्चय होऊन लेख येईल त्याप्रमाणें इकडून घडेल, असें होळकर हिंगणे यांस कळवितात. [खं. ६ ले. ४३८]

,, –मार्गशिर्ष वा १० इ. १७९४ डिसेंबर १७

अझीम उल्-उमरा यानें परशुरामभाऊ यांस मतभेदाचे मुद्दे मिटविण्यासाठी लिहिलें आहे. निजामकडून परशुरामभाऊस

पत्र आलें आहे. त्यांत निजाम लिहितो कीं, "आम्ही (निजाम) आणि पेशवा यांमध्यें तंटा नसून खरें वैमनस्य अझीम उल्-उमरा व नाना फडणीस यांमध्यें आहे". [पूना रेसि. कॉ, ४-१४९-२०५]

,, –मार्गशीर्ष वाा १३ इ. १७९४ डिसें. २०
परशुरामभाऊचें निजाम अलीखानास पत्र. (मराठ्यांशी निजामचे संबंध काय स्वरूपाचे होते हे परशुरामभाऊ निजामास सांगत आहे, एदघीर (Edgher) येथें भेटीच्या वेळीं कायम स्वरूपाच्या मैत्रीचा तह नाना फडणीसांच्या सल्यानें केला. [पु. रेसि. कॉ. ४-१५१]

,, –माघ वद्य १० इ. १७९५ फेब्रु. १४
नानांनी खंडेराव दौलतराव ह्याच्या मुलीचें लग्न यथासांग पार पाडण्यास साह्य केलें. श्रीमंतहि समर्थ व नानाहि थोर. आठा वर्षाचा तंटा मोडला. जिवाजी बलाळ चिटणीसाचे नातवाचें हें लग्न. [पे. का. सा. आ. प. ले. १४०]

शक १७१६ फाल्गुन वद्य ५ इ. १७९५ मार्च ११
खडर्याच्या तहांतील, मराठ्यांना मिळालेल्या मुलखाच्या व पैशाच्या तपशिलांत नाना फडणीस आणि इतर राव पं. प्र. यांचे नोकर यांस सालिना २॥ ल. रु. उत्पन्नाचा प्रांत मिळाला असा उल्लेख कलम २ [पू. रे. कॉ. ४–२२१]

,, –फाल्गुन वाा ७ इ. १७९५ मार्च १३
(सर चार्लस मॅलेटच्या मुनशीचें, मीरअलीशी जें बोलणें झालें त्याचें वृत्त) आम्ही, आप्पा बळवंत, बहिरो पंडीत व त्याचा मुलगा, गोविंदराव पिंगळे, पेशवे व नाना फडणीस, यांच्या बैठकींत जाऊन बसलें. पुण्यांतील मुत्सद्यानी अमीर उल्उमरा यास निजामांनी घालवून द्यावे याबद्दल मुख्य आग्रह धरला. [पूना रेसि. कॉ. ४-१८२]

शक १७१७ चैत्र वा। १० इ. स. १७९५ एप्रिल १४ रम २३ (रमजान २२)
नानांचें बाबुराव आपटे (सातारा) यांना खडर्याचे लढाई-विषयीं विस्तृत पत्र :—श्रीमंतांची शरीरप्रकृती नाजूक ही चिंता तुमचे मनांस खरी, परंतु ईश्वरी कृपेनें खाशांचे प्रकृतीस श्रम पडावे येथपावेतों आलेच नाहीं. एक उष्ण काळ आहे तर त्याचे उपचारही होतात व दौलत आहे तेथें सोसावेंहि लागतें. परंतु अलिकडे नबाबाचे कारभारी मैनुद्दौला झाले. त्यांनीं अगदींच वाट सोडून श्रीमंतांची दौलत घ्यावी, नबाबाचे झेंडे पुण्यांत लावावे, याखेरीज राजकारणें सरकार नाशाची व दंगे मारेकरीहि पाठविले, अशी बहुतच केली. ते दस्त-ऐवजही सांपडले. नर्मदापार करावें हें भर कचेरींत बोलूं लागले. नबाबाचेहि बुद्धिभ्रंश फार केला. तथापि आम्ही गाडद खात गेलो. पुढें जमियत भारी, पन्नास हजार फौज, पन्नास हजार गलद चांगली करून श्रीमंतांवर चालून यावयाचा इरादा केला. ईश्वरी कृपा व महाराजांचा आशीर्वाद. महाराज व मातोश्री बाईसाहेब यांस पेशव्यांचे यशाविषयीं शुभ चिंतन बहुत, श्री शंभुमहादेव सर्व घडवील असे नित्य म्हणतात. त्यांस हें सर्व त्यांचे आशीर्वादाचें फल आहे. (ऐ. पत्र व्य. ले. ३१३)

१७१७ आषाढ शु॥ ७ इ. १७९५ जून २३
युथॉपचे हैद्राबाद रेसीडेन्टला पत्र :—नानांची बायको (८, ९ ?) वारली—नानास एकही मूल नाहीं.
[पू. रे. कॉ. व्हॉ. २ प. २४५]

" –१७१७ आषाढ शु॥ ११ इ. १७९५. जून २७
युथॉपचे हैद्राबाद रेसीडेंट यास :—पुणें दरबारची सूत्रें नानाचे हुकमतीखालीं चालतात. सवाई माधवराव जरी वयांत आला आहे आणि राज्याचा प्रमुख आहे तरी नानाचे सल्ल्यावाचून व संमती वांचून कोणतीही गोष्ट करीत नाहीं. ज्या सवलती-

मुळें सर्व मराठे सरदार पुणे दरबारचें कलानें वागतात त्या सवलतीमुळें सर्वांवर पुणें दरबारची हुकमत आहे. वाढते वैभव आणि यश यामुळ पूर्वीची कंटाळवाणी त्रासदायक व काटकसरी राजवट नानानें बदलली.

बीन लगामी महत्वाकांक्षा व परप्रांतावर आक्रमण हे मराठ्यांचें वैशिष्टय दिसतें. :—नानांचें उतार वय, अशक्तता आणि आजार यामुळें नाना मृत्यु पावला तर इंग्रजास हल्याची भीति कमी. कारण, सध्याचें वैभवसंपन्न व शक्तीशाली मराठा राज्य हे नानाचें स्वतःचें कतृत्व व वजन यांचें फळ आहे. इंग्रजांनी मराठ्यांचे शत्रूस मदत करून मराठे राज्य निकृष्ठा-वस्थेला पोहोचवले असतांनाही गेल्या १० वर्षांतील नानाची इंग्रजाबरोबरची वागणूक ीस जर श्रेय दिले तर तें न्यायी ठरेल. (पु. रे. कॉ. व्हॉ. २ पत्र २५४ पान ३७६).

१७१७ भाद्रपद शुा ५ इ. १७९५ स.प्टंबर १८ (सु. ११९६ रवल ४)

नानानीं सवाई माधवराव हे पार्थिव गणपतीचे दर्शनास गेले तेव्हां भेट. ६७०. (स. मा. रो. १ पृ. १२२)

बाजीरावचा धाकटा भाऊ चिमणाजी आप्पा यास गादीवर आणण्याची बोलवा [पुरे. कॉ. व्हा. २ पत्र २६२३]

शक १७१७ आश्वीन वद्य २ इ. १७९५ आक्टोबर २९

,, —स. माधवरावाचे मृत्यूनंतर पुणें शहरांत कडक बंदोबस्त. कंपनीचे लोकास दिवसा जाण्यायण्यासहि परवाना. मॅलेटचें पत्र (पु. रे. कॉ. व्हॉ. २ प. २६३ ३८८)

शक १७१७ आश्विन वाा १० नोव्हेंबर ६   पुना १७९५

चार्लस मॅलेटचे जॉन शोअर यांस :—सर्व उपस्थित सरदारांचे मतें बाजी चिमाजी यास वगळावे.

बहीरोपंताचें म्हणणे कीं ज्या न्यायी रीतीनें सवाई माधवरावास पेशवे पद दिलें व प्रजेचा कंपनीचा विश्वास संपादन केला त्यास अनुसरून राघोबाचें मुलाकडे पेशवेपद जावे. म्हणजे यादवी

श. १७१७ टळेल--सत्तेच्या आभिलाषानें कोणतीही वावगी गोष्ट करू नये. 'इतर मराठे सरदार आल्यावर त्यांचे विचारानें गादीबद्दल निर्णय घण्यांत येईल' असें नानाचें मत. शिंदे-होळकरांचीहि लेखी अनुमती. (ऐ. ले. सं. ९ ले. ३६५४- ५९ पु. रे. कॉ. व्हा. २ (पत्र २६६ पान ३९४)

,, माघ शुा १२ इ. १.७९६ फेब्रुवारी २०.
ता. १५ रोजीं बाजीराव व त्यांचे बंधू यांनीं नाना फडणीस व शिंदे याकडे तह केला. व सकाळीं ४ वाजतां हे सगळे राज-वाड्यांत आले. दुसऱ्या दिवशीं नाना फडणीस ह्यानें फारसा गाजावाजा न करितां आपलें लग्न केलें. (पोर्तु. वकील पत्र. पिसुर्लेकर)

,, माघ वाा १० इ. १७९६ मार्च ४ पोर्तु० वकील विठलराव आपल्या ता. ८ मार्च १७९६ च्या पत्रांत लिहितो. "चालू महिन्याच्या ४ तारखेस ह्या शहराच्या एक कोसावर असलेल्या लाडकी (खडकी ?) नदीच्या तीरावर बाजीराव व चिमणाजी आपा यांचा तळ पडला. शुक्रवारीं, ता. ५ रोजीं रात्रौ दहा वाजतां नाना त्यास भेटण्यास गेला. व तेथून शनिवारीं सकाळ झाल्यावर परत फिरला. सायंकाळीं नाना त्यास परत भेटून प्रधान मंडळास व सर्व सरदारांस त्यांस भेटण्याविषयीं पर-वानगी मिळविली. त्याप्रमाणें ह्या भेटी रात्रीच्या सुरवातीस झाल्या. फिरंगी लोकांपैकीं
D. Manoel de Noronha Yoaquim Antonio Vogz gore Antonio Pinto
सरदार त्यांस भटण्यास गेले. चांगला दिवस नसल्या कारणानें होळकर त्यांस भटला नाहीं. तसाच मालोजी राजे (ह्याचा मुलगा वारल्यामुळें हा अंथरुणावर आहे). यांनीं त्यांची भेट भेट घेतली नाहीं. शिंदे अद्याप पोहचला नाहीं. पण तो जामगावजवळ आहे. आणखी कित्येक भेटले नाहींत. होळ-कराचे सरदार दरबारामध्यें ता. ६ रोजीं १० वाजतां राज-

कुमारानी प्रवेश करावा, असें नानानें ठरविलें होतें. पण तसें घडलें नाहीं. शिंदे व होळकर यांच्या भेटी न झाल्यामुळें वरील प्रवेश झाला नसावा, असें म्हणतात. [पोर्तु० वकील विठलराव वालावलीकर, पिसुर्लेकर]

१७१७ फाल्गुन शु. ४ इ. १७९६ मार्च १३ (रमजान ३)

परशरामभाऊ पटवर्धन, नाना व दु. बाजीराव ह्यांत निखालसता जाहली. कां, तर श्रीमंत अद्याप गैरमाहीत व दौलत, किल्ले कोट कारभारी यांचे स्वाधीन. शिंदे व लेखक (नाना) यांत बहुत विरुद्ध वाढलें आहे. जर कारभारी व श्रीमंत एक जाहले व शिंदे यांशी बदलून गोष्ट केली, तर मोठा प्रश्न व व पेंच. शिंदे :—दहा कोट पावेतों मला कर्ज, त्याचा फडशा करा मग हिंदुस्थानांत जाजती मुलूख (मी) सोडविला तो सरकारांत घ्यावा. नाहींतर जड जाईल. दुसरें म्हणणें, तुम्ही जन्मभर कारभार करावा ऐसें कां? फडणिसीचा दरक तुम्ही तेवढा करावा. सरकारचा कारभार श्रीमंत करतील किंवा तुम्हाशिवाय ज्यास आज्ञा होईल तो करील (ए. ले. सं. ९ पृ. ४८५४).

—श्रीमंत बोलले पुण्याचा क्षय व पापाचा उत्कर्ष जाला याजमुळें धान्याचें व वनस्पतीचें तेज गेलें. गंगातीरी वास किंवा नानांचा समागम असावा. आमचे दौलतीत मनुष्य आहे पैका नाहीं. नाना असल्यास सर्व गोष्टी घडतील. नबाबानी पैका जमा केला मनुष्य नाहीं. पटवर्धन वगैरे सरदार दौलतींत तेथें अशक्य काय ? (ऐ. ले. सं. ९ पृ. ४८५६).

शक १७१७ फाल्गुन शुा १२ १७९६. मार्च २० पत्र २८९ पान ४१८

मॅलेटचे ग. ज. स पत्र :—दौलतराव शिंदे यांचे परत पुण्यास येण्याचे बातमीमुळें नानानें १९ मार्च १७९६ रोजीं तंबूत प्रस्थान ठेवले. आदले रात्रीं आपले कुटुंबांतील व अनुयायांच्या कुटुंबांतील बायका मंडळीस कोकणांत बंदोबस्तानें किल्ल्याकडे नानानें रवाना केले. छत्रपतींस पेशव्यास भेटवण्याची तयारी

करण्याकरितां साताऱ्यास जाण्याची सबब. पण खरोखर स्वतःचें सुरक्षिततेसाठीं कंपनीचे ताब्यांतील वेळास येथें नानास संरक्षण शिळेल कीं कसें काय? अशी नानाची मॅलेटला विचारणा. शिंदे याची समजूत पाडण्याची मॅलेटनें तयारी दाखविली म्हणून पुढें जाण्याचा बेत नानानें तहकूब केला. नानानें आपली व इष्ट मित्रांची संपत्ति ५ बोटीं भरून तयार ठेवल्या आहेत. अशी बहिरोपंताची बातमी. (पू. रे. कॉ. व्हा. २ पत्र २८९ ऐ. ले. सं. ९ ले. ३७२३, ३१;) पोर्तु. वकीलाचें पत्र— २१ मार्चला नाना साताऱ्यास राज्याचा शिक्का आणावयास म्हणून गेले. पिसुर्लेकर (सोमवार फा. शु. १४ घ. ५।६ रात्रीं प्रयाण. मंगळवारीं दुपारीं पुरंदर ऐ. ले. सं. ९ ले. ३७२६)

१७१८–चैत्र शुा १० इ. १७९६ एप्रील १७

नानांनी कारभार करूं नये, मेणवलीस राहावें, इत्यादि कलमांची शिंद्यांनी बाजीरावाजवळून याद लिहून घेतली—मु. थेऊर (ऐ. ले. सं. ९ ले. ३७६०)

" –चैत्र शुा ११ इ. १७९६ एप्रील १८ (सवाल ९ इंदुवासर सु. ११९६)

शिंदे दौलतराव यांनीं बाजीरावकडून 'करार' करून घेऊन नानांना सर्वस्वी हतबल करण्याचीं कलमें लिहिलीं (उक्त ३७६१, ३७५८ शिंदे :—फडनिशी सुद्धां गुमास्ता ठेवावा नानांनी स्वतः करूं नये. पत्रें तर कारभाराबद्दल लिहूंच नयेत (३७७८)

शक १७१८ चैत्र वाा १ इ. १७९६ एप्रिल २३

शिंदे याजकडील कारभारी यांचे चढावाचे बोलणें जे, नाना साताऱ्यास गेले आहेत त्याणीं आम्हावर इंग्रज, मोंगल अथवा टिपू यासी सामील करून मसलत करावी, आम्ही दोन महिन्यांची फुरसद देतो. असें झाले असतां लढाई मारून नानास धरूनच आणूं पुण्यांत मातबर साहुकारांवर श्रीमंतांनीं कर्जपटी घातली आहे. साहुकारांचे गुमास्ते लष्करांत आले आहेत. [ऐ. ले. सं. भा. ९ पा. ४९५० प. ३७७०; पू. रे. का. व्हा. २ पत्र ३१०]

शक १७१८ चैत्र वा। ८, १७९६ एप्रिल ३०

चार्लस एचमॅलेटच्या मुनशीचा रिपोर्ट :--शिंद्याचे कारभारी व मंत्री परशुरामभाऊचें सल्ल्याकडे दुर्लक्ष्य करतात. परशुराम भाऊ शिंदेबद्दल नाराज. बाजीरावास आपले बाजूस वळविण्याचा भाऊचा प्रयत्न व नानास परत बोलावण्याचा हेतू (शिंदे यांचे संमतीस अगर विरोधास न जुमानतां) रिपोर्ट. (पुरे. कॉ. व्हा. २ पत्र २९७ पान ४२८)

शके. १७१८ वैशाख शु। ५ इ.१७९६ मे ११

पामरचे मुनशीचां रिपोर्ट :--शिंदे, परशुरामभाऊ, नाना यांचे गुप्त कटाप्रमाणें शिंदे यानें बाजीरावास आपले छावणींत आडकवून ठेविले. परशुरामभाऊनें चिमाआप्पास जबरदस्तीतें पुण्यास रास्ते यांचे वाड्यांत नेलें. चिमा आप्पास गादीवर बसविण्याचा डाव व बाजीरावास अटकेंत ठेवण्याचा. ४ कोटी रुपये व जहागीर यांचे मोबदल्यास नाना व शिंदे यांचेमध्यें सलोखा झाला (ता. १०-५-९६) [पुरे. कॉ. व्हां. पत्र ३००]

शक १७१८ वैशाख वा। ४ इ.१७९६ मे २५

मॅलेटचें मुंबई गवर्नरला पत्र :--(१७९६) चिमा आप्पास २६ मे रोजीं पेशवाईचे गादीवर (मनसद) बसविण्याचें ठरलें. नानानें सध्याचें परिस्थितींत कोकणांत जाऊन रहावे असी दौलतरावची इच्छा--त्याप्रमाणें नाना सध्यां वांईस आहे (पु. रे. कॉ. व्हा. २ पत्र. ३०३ पान ४३५)

शक १७१८ वैशाख वा। १४ इ.१७९६ जून ४ (जिलकाद २७ सु.११९७)

नाना यांनी टोक्यास राहण्याविषयीं शिंद्यांचा आग्रह फार आतांच बातमी आली कीं, नाना मंदवारी रात्रीस वाईहून रायगडाकडे गेले '(ऐ. ले. स. भा. ९ पा. ४९७३ प. ३७९९)

शक १७१८ ज्येष्ठ शु। ११ १७९६ जून १६ बाणकोट रेसि० फोर्ट व्हिक्टो० युथॉप यांस–

नाना इंग्रजाचा पत्रव्यवहार वाटेत उघडून पहातो असे फोर्ट विक्टोरीआचे रेसिडेन्टला कळले. असल्याबद्दल नाना 'घेरा'

येथें गेल्याची बातमी खोटी आहे. १३ जुन १७९६ पर्यंत नाना महाड येथेंच आहे--घाटापासून महाडपयत नानानें चौक्या बसवल्या आहेत व महाडहून परवाना मिळाल्याशिवाय कोणासही प्रवास करतां येत नाहीं कोणताही पत्रव्यवहार कोणी घेऊन जात असेल तर त्यास नानाकडे आणण्याची सक्त ताकीद आहे. नाना सैन्याची व दारूगोळयाची जमवाजमव करीत आहे. सैन्य रोज वाढतें आहे. नाना दरबारचे जवळचे घरांत रहातो. रायगड किल्ल्यावर नानाची तयारी. तोफखाना दारूगोळा, बॉंब्स्, अन्नधान्य व सैन्य या सर्वांचा भरपूर सांठा. (पु. रे. कॉ. व्हा. २ पत्र ३१२) पान

–हबशी याणी नानास आसरा दिला. मालिट व नाना यांचा संकेत ऐ. ले. सं. ९ प. ३८१२

शक १७१८ ज्येष्ठ शुा १२ इ.१७९६ जून १७

बाळाजी गणेश जोशी याचे बाळा साहेबास पत्र :--टिपूडे संधान करावयास कारकून नानानीं पाठविला साष्टीचा किल्ला रिकामा करून लोक झाडून नानानी ठेवावे. हवा चांगली आहे तेथें नानानीं रहावे. राजश्री नानांचे व पुणेकर हुजरालपागा कार्यकारण मुत्सद्दी यांची झाडून ऐक्यता जाहली. [ऐ. ले. सं. ९ ले. ३८०८]

शक १७१८ ज्येष्ठ वा ६ इ.१७९६ जून २६

नाना फडणीस महाडास गेल्यानंतर शिलेदार व पागा होत्या. त्या सर्वांस निरोप दिला. पंधरा दिवस लोक तेथें होते. हल्लीं नानाजवळ सरकारनिसवत कोणी एक नाहीं. खास पथकापैकीं शें दीडशे स्वार चाळीस पन्नास भले माणूस व ५०० गाडदी याप्रमाणें तेथें आहेत. रायरी खाली पाचण गांव आहे तेथें होते. किल्ल्यावर एकदोन दिवस होते. हवा बहुत सद मानत नाहीं. हल्लीं रायगडास आहेत. कोणी महाडास आहेत असे म्हणतात. साष्टी किल्ला इंग्रज रहायासी देणार. किल्ल्यांतील सरंजाम काढन मुंबईस नेत आहेत. पाचसात

घाट नानानीं माणसें लाऊन खणोन खालीं उतरावयास उपाय नाहीं याप्रमाणें केले. मोठेंमोठें वृक्ष तोडून घांट बुजवून टाकिले. मढा घाट अथवा शेवता घाट यानें खालीं जावें याप्रमाणें योजना आहे. घाट तों खटले आहेत. ते नीट करून किडूनच जावें (ऐ. ले. सं. भा. ९ पा. ४९८६ प. ३८१३)

शक १७१८ ज्येष्ठ वाा ७ इ. स. १७९६ जून २७

कारकून शिलेदार बाळाजी विश्वनाथ चाफेकर याचें पत्र नाना फडणीस यांनी इंग्रजाजवळ साष्टीचे बोलणें लाविलें तरी त्यांनीं उत्तर सहा आणेवा कागद (पेशव्यांचे दहा आणे इंग्रजाचे सहा आणे) मागें दादासाहेबांनीं लिहून दिला आहे त्याप्रमाणें तुम्ही द्यावा. तेव्हां नानानीं उत्तर केलें जे त्यांणीं कागद दिला तो कोठें प्रमाण जाहला? आम्ही कारकून लिहून देत नाहीं. तेव्हां इंग्रजांनीं दुसरें बोलणें लाविले जे दादासाहेब याणी कर्ज सत्तावन लक्ष घेऊन खत लिहून दिले आहे हा ऐवज द्यावा. तेव्हां नानांचें उत्तर जाहले जे आम्ही कारभार करूं लागलियास कर्जाचा एवज देऊं. पंधरा पलटणें इंग्रजांनीं द्यावीं. त्यास रोज_ मुरा नानांनी द्यावा, साष्टीं रहावयासी द्यावी. मोबदला विजय दुर्गचा किल्ला द्यावा. शिंदे यांनी गद्रे यांच्या बायकोकडेहि फितुर केला होता. नाना रायगडला जाऊन आले. इ. [ऐ. ले. सं. ९ प. ३८१४]

शक १७१८ ज्येष्ठ वाा ७ इ. स. १७९६ जून २७

कारकून शिलेदार बाबाजी विश्वनाथ चाफेकर याचे बाळासाहेबास पत्र. शिंदे यांचे व त्यांचे कारभारी यांचे वाकडे आले असें बोलतात. हल्लीं शिंदे यांचे त्रिवर्ग कारभारी गुलटेकडीजवळ बागेंत आले आहेत. मालीट इंग्रजांचे व शिंदे यांचे व नाना फडणीस व श्री. रा. बाजीराव साहेब हा ग्रंथ एक जाहला आहे असे बोलतात. यामध्यें शिंदे यांचे कारभारी नाहींत. पुढें कसें होईल तें पहावे. [ऐ. ले. सं. भा. ९ पा. ४९८८ प. ३८१६]

श. १७१८ आषाढ शुा ४ इ. १७९६ जुलई ८

रायगडनजीक माड(महाडास) ससैन्य नाना आहे. त्याच्यावर शिंद्यांचा एक सरदार तीन हजार सैन्य घेऊन गेला आहे. वगैरे बाळबा पिंगे (पागनीस) यानें मला येऊन सांगितलें कीं, 'मी गोवेकरास लिहावें कीं त्यानें आपले आरमार घेऊन ज्या ठिकाणीं नाना आहे तेथून तो समुद्रमार्गानें पळून जाण्याबद्दल व्यवस्था करावी व जर तो पळण्याचा प्रयत्न करील तर त्यास पकडून सरकाराच्या स्वाधीन करावें. ह्याबद्दल फिरंग्याचें बरवें करूं.' मी सांगितलें कीं, समुद्रमार्ग तूर्त बंद आहे व त्यामुळें तारवें गोव्याबाहेर जात नाहींत. त्यानें म्हटलें सप्टेंबरमध्यें व्यवस्था करूं. पेशवे सरकारास न कळतां हे त्यानें मला विचारलें आहे. [पोर्तु. वकील.–पिसुर्लेकर]

शक १७१८ श्रावण शुा १४ इ.१७९६ आगष्ट १७

बाजीरावाचा पक्ष नानानें उचलून धरला. नानांचे सैन्यानें त्याचेवर चालून येणाऱ्या दौलतरावाचे सैन्यास मार दिला. नानाचे वैभव व संपत्ति. इतर मानकरी सरदारांचा नानास पाठिंबा. बाजीरावाचे पक्षास मदत करण्याविषयीं नानानें इंग्रजास विनंती केली. नानानें टिपू व निझाम यांस सुद्धां मदतीची विनंती केली. नानाची महाड येथें शत्रुविरुद्ध जोराची तयारी चालू आहेः नाना जरी पुन्हा अधिकारावर आला तरी त्यास पूर्वी इतके कर्तुमकर्तुम अधिकार रहाणार नाहींत व यादवी सुरूं होईल. त्यामुळें इंग्रजास धोका कमी (पू. रे. कॉ. व्हा. २ पत्र ३१७ पान ४४७)

शक १७१८ भाद्रपद वा ३० इ.१७९६ आक्टोबर १

जे. युथॉपचें गवर्नर फोर्ट सेंट जार्ज यास :––ग. ज. चें चिमणा माधवराव गादीवर बसल्याबद्दल अभिनंदनाचें पत्र युथापनें पेशव्यास दिलें. नानाचा अनुयायी बाबा फडके यास चालू राज्ययंत्रानें पकडलें. इतर अनुयायी लवकरच पकडले जातील, पळून जातील अगर चालू सरकार बरोबर स्वतंत्र वाटाघाटी करतील. (पू. रे. कॉ. व्हा. २ पत्र ३२५ पान ४६१)

शक १७१८ आश्वीन शुा ६ इ. १७९६ आक्टो. ७ (सु. ११९७ रखर ५) नाना व निजाम यांत बाजीरावास अटक-मुक्त करणें वगैरेबद्दल तह (त. क. म. पृ. २२)

शक १७१८ कार्तिक शुा २ इ.१७९६ नोव्हेंबर १
जे. यूथॉपचें ग. ज.स पत्र--नानानें निझाम बरोबर संधान बांधले असावे त्यामुळें निजामचें अझीम उल उमरला नाना व दौलतराव यांचे सल्ल्याने वागण्याचा आदेश. दौलतरावाचा अप्पा बळवंत व नारोपंत चक्रदेव यांसही नाना व स्वतःचे सल्ल्याप्रमाणें वागण्याचा आदेश. बाळोबा तात्यास अटक व परशुरामभाऊचें चिमाजी आप्पासह जुन्नरला पलायन. परशुरामभाऊनें टिपूला त्याचे युद्ध तयारीबद्दल पत्र लिहिलें नाहीं. आतां नानानें पत्र लिहावें असें अझीम उल उमरचें युथॉप ला म्हणणें. नानाचे व बाबा फडक्याचे मॅलेटला व युथॉपला गडबडीचे दिवसांत नानाबरोबर मित्रत्वाचे संबंध ठेवल्याबद्दल धन्यवाद. परशुरामभाऊ जुन्नरला शत्रुचे (नानाचें सैन्य) वेढ्यांत. पुणें-महाड डाक चालू असल्यानें नाना व पुणें येथील नानाचे पक्षाचे मंडळी यांचेमध्यें राज्यक्रांतीबद्दल विचार-विनिमय. परशुरामभाऊ बरोबर सलोख्याच्या वाटाघाटी. बाजीराव अगर चिमा आप्पा यापैकीं कोणास गादीवर बसवा-वयाचे याबद्दल शंका; नाना दौलतरावचे हेतू बद्दल साशंक. नानाचे मतानें जर सर्व चालले तर पेशवेपद चिमाआप्पाकडे राहील असें यूथॉपचें मत [पू.रे. कॉ. व्हा. २ पत्र ३२८ पान ४६४]

श. १७१८ कार्तीक वा ५ इ.१७९६ नोव्हेंबर १९ विठलराव गार्की याचें पत्र. नाना फडणीस आंबेगांव येथें पोहचला व पर्वतीजवळ होळकर, शिंदे व मसिर-मलुक ह्यांची भेट घेतली. रात्री चिमणाजी आपास भेटण्यास नाना गेला. चिमणाजी बांबोर्डे (भांबुर्डा) येथें होता. नानाकडे २५ हजार लोक आहेत. (पोर्तु. वकील पत्र,-पिसुर्लेकर)

शक १७१८ मार्गशीर्ष शुा ७ इ. १७९६ डिसेंबर ६

युथॉपचें ग. ज. स पत्र :—नाना फडणीस तुकोजी होळकरास भेटतो. ४–१२–१७९६ रोजीं दौलतराव नानास भेटतो. आबा शेलूकरानें साताऱ्याहून बाजीरावासाठीं वस्त्रें आणलीं. बाजीराव-पेशवा, चिमाआप्पा-पेशव्याचा दिवाण, नाना-चिमाआप्पाचा नायब, अमृतराव-बक्षी व फडके-अमृतरावचा नायब, अशी व्यवस्था झाली असावी अशी बातमी. साताऱ्याहून (Keelat) "किलात" आली (४–१२–१७९६) मध्यरात्रींचे मुहुर्तावर बाजीरावास द्यावयाची. नानानें घरीं परत आल्यावर बाजीरावास पत्र लिहिलें. इतर सरदारांकडून अभिनंदन केव्हां स्वीकारणार त्यावेळीं नाना हजर राहणार. मॅलेट दुसरे दिवशीं येणार. मॅलेटनेंच बाजीरावास भेटावें अशी युथॉपची इच्छा. [पू. रे. कॉ. व्हा. २ पत्र ३४१ पान ४८५]

१७१८ मार्गशीर्ष शुा १५ इ. १७९६ डिसेंबर १४ (जखर १४)

नाना अलिबहादर यांस लिहितात, दौलतराव शिंदे यांचें लक्ष श्रीमंतांचे पायासी व आमचे स्नेहावरच होतें. कारभारी याणी आगळीक करून बदनाम केलें. मौनुदौला व शिंदे यांची एकवाक्यता होऊन शिद्यांनी बाळोबा वगैरेंचा बंदोबस्त केला. हें समजतांच परशरामपंत आप्पासाहेबांस घेऊन शिवनेरीस गेले. सरकार फौजा पिछाबर होत्या. शिंदे याणी बाजीरावास आणविलें. आप्पासाहेबहि आले. परशरामपंत वगैरेंचा बंदोबस्त जाला. आम्ही महाडाहून आलों. श्रीमंतांच्या भेटी जाल्या. आबा शेलूकर साताऱ्यास जाऊन पेशवाईचीं वस्त्रें आलीं. आतां तंटा पडावासें नाहीं. झांसी श्रीमंताचे काल्पीवाले खर्चास देऊन परशरामपंतांनी पत्रें पाठविलीं होती. हाली तें सर्व राहून झासीवाले यास बहालीच्या सनदा दिल्या. आतां झाशीवाल्यांच्या चिठ्या देण्याचें कारण नाहीं. शिंदे व तुम्ही परस्पर उपसर्गाचें कारण नाहीं. दौला बहादुर, भोसले, शिंदे, होळकर, हुजरात वगैरे पुण्यानजीक जमाव भारी जाला. (हो. शा. इ. सा. १ ले. ६६)

श. १७१८ पौष शुा २ इ. १७९६ डिसें. ३१ (सु. ११९७ रजब १)

नानांनी बाजीराव रघुनाथ यांस दौलतीचे बंदोबस्ताचीं कलमें ६ करार करून धन्यानी व कारभारी यांनी वैवाट कशी करावी तें ठरविलें. राजनीतीचा आदर्श असा योग्य उपदेश. दौलतीचा दाब व बंदोबस्त चिंतिला (इ. सं. ऐ. टि. १ पृ. ४–५ ले. ४)

शक १७१८ पोष शुा ३ इ. १७९७ जाने. १

नाना व रावबाजी ह्यांमध्यें बारा कलमी करार. त्यांत नानांचा काशीस जाण्याचा बेत स्पष्ट असून नित्सुरे, गद्रे, शिरवळकर, शेलूकर, फडके चिरंजीव, गोडबोले, चक्रदेव, पिंगळे, यांचे उल्लेख आहेत. रायगड, विसापूर, वसई, अहमदाबाद, लोहगड, ह्या स्थलांचा व शिंदे, भोसले, ह्यांजविषयीं निर्देश आहे; स्वारांचा सरंजाम, जहागीर, फडणिशी, दत्तक, याजबद्दल संमती घेतली आहे.

(इ. सं. पे. द. स. मा. प. १७२–७३)

शक १७१८ पौष शुा ९ इ. १७९७ जाने. ७ रजब ८

अमृतराव व नाना यांची हिराबागेंत भेट झाली, खलबत झाले. अमृतरावानी सांगितलें "अतःपर ओढूं नये सोईस काम लावावे. दादासाहेबांचे ठायीं आम्ही आपणास म्हणतो. आपण श्रीमंतास भेटावें." नंतर ७ रजबी (काल) नाना श्रीमंताकडे गेले. बोलणीं झालीं. (ऐलसं १०–३९००)

शक १७१८ पौष वाा १० इ. १७९७ जानेवारी २२

मीर निजाम अल्लादिनची शिंदे यास भेटल्यावरचा मॅलेट यास रिपोर्ट–बाजीरावाबद्दल स्वामीभक्ती व नानाबद्दल मित्रत्व यामुळें शिंदे यानें बाजीरावास व नानास परत आणले. त्या दोघांत भट घडवून आणून एकंदर सुखाचे वातावरण निर्माण केलें. नानाचे मताप्रमाणे यापुढें लहान अगर मोठ्या कार्यामध्यें बाजीरावानें वागावें व बाजीरावाचे संरक्षणासाठीं ठेवलेलें दौलतरावाचें सैन्य दौलतरावाने काढून घ्यावें–उलट बाजीरावचें म्हणणें की, राज्यकारभार सोडून खासगी बाबतींत स्वतंत्रता असावी. उदा०

(१७१८)–हिंडावयास अगर देवधर्मासाठीं बाहेरजाणें, कपडा लत्ता देणें अगर इनाम वगैरे देणें यावर नानाची हुकमत नसावी. बाजीरावचें म्हणणें नानास अमान्य असल्यास जानवें तोडून राख फासून बाजीराव साधु होऊन निघून जाण्यास तयार. बाजीराव तापट व अननुभवी असल्यामुळें नानानें शांत राहून राज्यकारभार हाकावा. शिंदे यांचें सैन्य नानाचे हुकमती खालीच हालचाल करील. नानाविरुद्ध कोणतेहि कारस्थान होणार नाहीं. नाना शिंदे यास वडिलांचे ठिकाणीं आहे व नानाचे जीविताबद्दल हमी पत्करण्यास शिंदे तयार असें शिंदे याचें सांगणें– नानावर या सांगण्याचा कांहीं परिणाम नाहीं व त्यास विश्वास पटत नाहीं. सैन्य काढून घेण्याबद्दल बाजीरावाची परवानगी मागितली. बाजीराव नाराज. कारण, त्याचा मराठ्यावर विश्वास नाहीं. सैन्याचे जोरावर बाजीराव निर्धास्त.]

„ –पौष वा। १४ इ. १७९७ जानेवारी २६

नानांनीं कुरडूचा घाट नीट करविला (ऐलेसं १०–३९०७)

„ –माघ वा। ९ इ १७९७ फब्रुवारी २०

मॅलेटचें ग. ज. स पत्र :—नानाचे सैन्याचा मुख्य अधिकारी मि. गॉसन याचे खुनाबाबत पुण्यामध्यें व आसमंतात खळबळ. या देशाचे रिवाजाप्रमाणें मि. गॉसन आपले मोठ्या पगाराचे बाकीसाठीं नानाकडे जाऊन धरणे धरून बसला. नानाचे तंबूतून त्यास रकम देण्यासाठीं बाहेर नेण्यांत आले व त्याचे चार सैनिकासकट तेथील जमावानें त्यास सुरे खुपसून ठार केले. मि. गॉसनचें सैन्य त्याचे खुनाबाबत सूड घेईल म्हणून नानानें मॅलेटला मदतीसाठीं ताबडतोब लिहिलें. नानानें बाकी देऊन टाकली व खुनी इसमास शिक्षा करून आपले वरील दोष धुवून टाकला [पू. रे. कॉ. २ पत्र ३५३ पान ५०५]

शक १७१९ चैत्र वा। १२ इ. १७९७ एप्रिल २३

नानांनीं कालिया मर्दनाची सुवर्णाची मूर्ति देवालयांत स्थापावी म्हणून प्रतिष्ठा केली व ती मुहूर्तावर वे. रामभट आश्रित यांस दान केली. (ऐलेसं १०–३९५८)

श. १७१८ पौष शुा २ इ. १७९६ डिसें. ३१ (सु. ११९७ रजब १)

नानांनी बाजीराव रघुनाथ यांस दौलतीचे बंदोबस्ताचीं कलमें ६ करार करून धन्यानी व कारभारी यांनी वैवाट कशी करावी तें ठरविलें. राजनीतीचा आदर्श असा योग्य उपदेश. दौलतीचा दाब व बंदोबस्त चिंतिला (इ. सं. ऐ. टि. १ पृ. ४–५ ले. ४)

शक १७१८ पोष शुा ३ इ. १७९७ जाने. १

नाना व रावबाजी ह्यांमध्यें बारा कलमी करार. त्यांत नानांचा काशीस जाण्याचा बेत स्पष्ट असून नित्सुरे, गद्रे, शिरवळकर, शेलूकर, फडके चिरंजीव, गोडबोले, चक्रदेव, पिंगळे, यांचे उल्लेख आहेत. रायगड, विसापूर, वसई, अहमदाबाद, लोहगड, ह्या स्थलांचा व शिंदे, भोसले, ह्यांजविषयीं निर्देश आहे; स्वारांचा सरंजाम, जहागीर, फडणिशी, दत्तक, याजबद्दल संमती घेतली आहे.

(इ. सं. पे. द. स. मा. प. १७२–७३)

शक १७१८ पौष शुा ९ इ. १७९७ जाने. ७ रजब ८

अमृतराव व नाना यांची हिराबागेंत भेट झाली, खलबत झाले. अमृतरावानी सांगितलें "अतःपर ओढूं नये सोईस काम लावावे. दादासाहेबांचे ठायीं आम्ही आपणास म्हणतो. आपण श्रीमंतास भेटावें." नंतर ७ रजबी (काल) नाना श्रीमंताकडे गेले. बोलणीं झालीं. (ऐलसं १०–३९००)

शक १७१८ पौष वा १० इ. १७९७ जानेवारी २२

मीर निजाम अल्लादिनची शिंदे यास भेटल्यावरचा मॅलेट यास रिपोर्ट–बाजीरावाबद्दल स्वामीभक्ती व नानाबद्दल मित्रत्व यामुळें शिंदे यानें बाजीरावास व नानास परत आणले. त्या दोघांत भेट घडवून आणून एकंदर सुखाचे वातावरण निर्माण केलें. नानाचे मताप्रमाणे यापुढें लहान अगर मोठ्या कार्यामध्यें बाजीरावानें वागावें व बाजीरावाचे संरक्षणासाठीं ठेवलेलें दौलतरावाचें सैन्य दौलतरावाने काढून घ्यावें–उलट बाजीरावचें म्हणणें की, राज्यकारभार सोडून खासगी बाबतींत स्वतंत्रता असावी. उदा०

(१७१८)–हिंडावयास अगर देवधर्मासाठीं बाहेरजाणें, कपडा लत्ता देणें अगर इनाम वगैरे देणें यावर नानाची हुकमत नसावी. बाजीरावचें म्हणणें नानास अमान्य असल्यास जानवें तोडून राख फासून बाजीराव साधु होऊन निघून जाण्यास तयार. बाजीराव तापट व अननुभवी असल्यामुळें नानानें शांत राहून राज्यकारभार हाकावा. शिंदे यांचें सैन्य नानाचे हुकमती खालीच हालचाल करील. नानाविरुद्ध कोणतेहि कारस्थान होणार नाहीं. नाना शिंदे यास वडिलांचे ठिकाणीं आहे व नानाचे जीविताबद्दल हमी पत्करण्यास शिंदे तयार असें शिंदे याचें सांगणें–नानावर या सांगण्याचा कांहीं परिणाम नाहीं व त्यास विश्वास पटत नाहीं. सैन्य काढून घेण्याबद्दल बाजीरावाची परवानगी मागितली. बाजीराव नाराज. कारण, त्याचा मराठ्यावर विश्वास नाहीं. सैन्याचे जोरावर बाजीराव निर्धास्त.]

,, –पौष वा। १४ इ. १७९७ जानेवारी २६

नानांनीं कुरडूचा घाट नीट करविला (ऐलेसं १०–३९०७)

,, –माघ वा। ९ इ १७९७ फब्रुवारी २०

मॅलेटचें ग. ज. स पत्र :––नानाचे सैन्याचा मुख्य अधिकारी मि. गॉसन याचे खुनाबाबत पुण्यामध्यें व आसमंतात खळबळ. या देशाचे रिवाजाप्रमाणें मि. गॉसन आपले मोठ्या पगाराचे बाकीसाठीं नानाकडे जाऊन धरणे धरून बसला. नानाचे तंबूतून त्यास रकम देण्यासाठीं बाहेर नेण्यांत आले व त्याचे चार सैनिकासकट तेथील जमावानें त्यास सुरे खुपसून ठार केले. मि. गॉसनचें सैन्य त्याचे खुनाबाबत सूड घेईल म्हणून नानानें मॅलेटला मदतीसाठीं ताबडतोब लिहिलें. नानानें बाकी देऊन टाकली व खुनी इसमास शिक्षा करून आपले वरील दोष धुवून टाकला [पू. रे. कॉ. २ पत्र ३५३ पान ५०५]

शक १७१९ चैत्र वा। १२ इ. १७९७ एप्रिल २३

नानांनीं कालिया मर्दनाची सुवर्णाची मूर्ति देवालयांत स्थापावी म्हणून प्रतिष्ठा केली व ती मुहूर्तावर वे. रामभट आश्रित यांस दान केली. (ऐलेसं १०–३९५८)

,, –वैशाख शुा २ इ. १७९७ एप्रिल २८
रामनवमीपासून चालू तारखेपर्यंत नानांना पेशवे बाजीराव याजकडून अनेक वेळा बोलावणी गेली परंतु ' वाड्याभोंवतीं शिंदे यांजकडील पलटणें होतीं तीं उठून जातील तरच मी वाड्यांत येईन ' असें नानांनीं उत्तर दिलें. (ऐलेसं १०–३९६१)

,, –ज्येष्ठ वाा ५ इ. १७९७ जून १४
काल शिंदे नानाकडे आले होते तेथें मेजवानी होऊन मग श्रीमंतांच्या वाड्यांत आले. भोसले यांचेकडे श्रीमंतास व नानास मेजवानी. रामनवमीपासून आजपर्यंत नाना वाड्यांत गेले नव्हते आज नाना वाड्यांत गेले. (ऐलेसं १०–३९९१)

,, –ज्येष्ठ वाा १४ इ. १७९७ जून २३ (पै. सु ११९८ जिल्हेज २७)
शिंद्यांचें व नानांचें मिटावें येविशीं ८।१५ दिवस मध्यस्थ बाणाजी हुजरे वगैरे पडोन शिंदे नानांचे वाड्यांत भौमवारीं आले. जाबसाल मिटणेंत येऊन नानांनीं वस्त्रें व जडावाची पोहोंची शिंदे यांस दिलीं. (ऐलेसं १०–४००१)
मोरोबादादा नगरच्या किल्ल्यांत होते त्यांस आणावयास नानांनीं दादा गद्रे व बजाबा शिरोळकर यांस पुण्याहून पाठविलें. [ऐ. ले. सं. ४०४१–१०]

,, –श्रावण वाा २ बुध. इ. १७९७ ऑगस्ट ९
बाजीरावाकडे शिंदे व नाना असे एकत्र झाले तेव्हां शिंदे यांनीं बाजीरावास सांगितलें, तुम्ही व नाना यांनीं एकरूप होऊन कारभार करावा. आम्ही देशास जातो. (ऐलेसं. १०–४०५१)

,, –भाद्रपद शुा १२ इ. १७९७ सप्टेंबर ३ [सु. ११९८ रवल ११]
नाना यांचे स्त्रीस रजोदर्शन प्राप्त झालें. सालगुदस्ता लग्न झालें. रत्नागिरीचें ब्राह्मण कारकून सुताराची मुलगी तिगस्ता लग्न झालेली. तिला मेणवलीहून आणविलें(ऐ. ले. सं. १०।४०६५)

१७१९–भाद्रपद वा। १४ इ.१७९७ सप्टेंबर १९ (सु. ११९८ रवल २७)
बाळकृष्ण महादेव याचें बाळासाहेबास पत्र :——अमृतराव व नाना यांची गोडी झाली. बाजीरावसाहेबांचें चित्त मिळवून घेत आहेत. (ऐलेसं. १०।४०७५)

,, –आश्विन शु॥ ९ इ. १७९७ ऑक्टोबर ६
नानांचा व माझा–बाबा काळे–वांकडेपणा बहुत आहे. नानांचे चौकीतून श्रीमंतांनीं मला जबरदस्तीनें सोडविले. श्रीमंतांनीं मजवर कृपा केली. नानांची जप्तीची मनाई चिठी मिळाली (ऐ. ले. सं. १०–४०८८)

,, –मार्गशीर्ष शु॥ १४ इ.१७९७ डिसेंबर ३
महाडच्या करारांत शिंदे यांना द्यावयाचा ऐवज निम्मा जांबगांवास व नंतर निम्मा गंगापार झाल्यानंतर असा द्यावयाचा होता. परंतु शिंदे यांनीं भय, ओढ वगैरे दाखवून पुण्यासच बराचसा ऐवज घेतला. बाकी ५६ लाख रुपये राहिले. त्याकरितां शिंदे यांनीं निकड लावली. नाना म्हणाले " तुमच्या आमच्या करारानुसार ऐवज येथें द्यावयाचा नसता आजवर दिला. परंतु तुमचे कूच होत नाहीं. ऐवज मिळत नाहीं. येथून कूच करा, नंतर देऊं." शिंदे म्हणाले " आमचा ऐवज येथेंच मिळावा आम्ही लगेच कूच करतो."

,, –नाना रात्रीं वाड्यांत गेले अमृतराव यासी खलबत. त्याच्या अगोदर शिंदे वाड्यांत गेले होते. लोकांचें म्हणणें शिंदे आठ–चार दिवसांत नानांस कैदेंत बसविणार (ऐ. ले. सं. १०–४१०९)

,, –मार्गशीर्ष वा। १ इ. १७९७ डिसें. ५ (सु. ११९८ जखर १५)
भाऊसाहेब मांडवगडास असतात. त्यांस वाईकडे आणावे म्हणून आनंदराव दादास नानांनी आज्ञा केली. शिंदे व नाना यांची निखालसता होण्यासाठीं शिंदे यांचे हिंदुस्थानांत जाणें याविषयीं शिंदे यांजकडील कंपूचे सरदार, मुकीर इंग्रज, बोलण्यास आले. (ऐ. ले. सं. १०।४११६)

,, –मार्गशीर्ष वा। ४ इ. १७९७ डिसेंबर ७
जिवाजीपंत आण्णा यांस नानांनीं सिंहगडास कैदेंत घातले होते. त्यास यशवंतराव घोरपडे व गुंड या उभयतांनीं सोडविले. (ऐ. ले. सं. १०।४११३)

,, –पौष शु॥ १३ इ.१७९७ डिसें. ३१ रविवार
नानास शिंदे याजकडून मुकीर साहेब कंपूचा सरदार होता तो नानाकडे आला आणि खलबतास बोलाविलें म्हणून घेऊन गेला. नाना तेथें जातांच त्यांना कैद केले. (ऐ. ले. सं. १०।४१२६)

,, –माघ शु॥ ११ इ. १७९८ जानेवारी २८
नानांना कैद करण्याविषयीं श्रीमंतांनीं शिंद्यास पैका कबूल केला होता. त्याची तरतूद झाली नाहीं. (ए. ले. सं. १०।४१४७)

शक १७२०–चैत्र वा। ७ इ. १७९८ एप्रिल ७ (सु. ११९८ सवाल १९)
नानास भृगुवारीं अर्धा रात्रीस स्थलांतरित केलें. डाकेवरून नगरचे किल्ल्यावर नेले (ऐ. ले. सं. १०।४१९४ जंत्रींत शुक्रवारीं १८ सवाल आहे.)

,, –वैशाख वा। ११ इ. १७९८ मे ११
क० पामरचे (रेसीडेन्ट) चें, सर अल्युरेड क्लार्क अॅक्टिंग ग. ज. यास. नाना व पेशवे आणि नाना व शिंदे यांचे मध्यें तडजोड करण्याचे प्रयत्न कोणाकडून झाले नाहींत. नानाचे बाजीरावचा वारसा रद्द करण्याचे प्रयत्न व पेशवे आणि दौलतराव यांचे नाना विषयींचें कलुषित मत असले मुळें तडजोडीची आशा दुरावली. शिंदे व पेशवे यांनीं वचन दिल्यास समजौत्याची आशा. कंपनीनें खात्री दिल्याशिवाय नाना तडजोडीस नाकबूल. कंपनी खात्री देऊ शकत नाहीं. नाना सारख्या न्यायी, कर्तव्य-परायण, हुषार इसमास राज्यकारभारांतून बाजूस ठेवले हें मराठ्यांचे राज्याच्या उत्कर्षास अहितकारक असें मत. [पू. रे. कॉ. व्हा. ६ पत्र ९९ पान १५४]

,, –जेष्ठ शुा १० इ. १७९८ मे २५
क. पामरचे ग. ज. स पत्र :––दौलतराव शिंदे यांचें अमृतराव व बाजीराव बरोबर वितुष्ट––बाजीरावचे नाशावर आपली सुरक्षितता अवलंबून असें शिंदे यांचें मत. त्यासाठीं नाना फडणीसास मुक्त करून त्यास पूर्ण अधिकारावर ठेवून उत्तरेंत निघून जाण्याची शिंदे यांची तयारी. (पू. रे. कॉ. व्हा. ६ पत्र १०३ पान १६१)

,, –ज्येष्ठ वाा ९ इ. १७९८ जून ८
कर्नल पामरचे ग. ज. स पत्र :––नानास सोडवून आणण्यासाठीं अहमदनगरला गेलेलें दौलतरावचें सैन्य नानास न आणतां परत आलें. (पू. रे. कॉ. व्हा. ६ पत्र १०७ पान १६९)

,, –आषाढ वाा ३० इ. १७९८ जुलै ८
अर्ल मार्टींगटनचे कर्नल पामर यास :––आपले (कंपनीचे) हितसंबंधास पूरक अशा अटीवर जर नानाची पूर्वीचे मंत्रिपदावर बसविण्याची संधी मिळाली तर उत्तमच. पण पेशव्यांचें मन वळविणें कठीण व अझीम उल उमर यास मत्सर वाटेल–अडचणी बाजूस सारून माझें (मार्टींगटन) असें मत आहे कीं, नाना फडणीसाचा अनुभव आणि शहाणपणा नवीन योजनास चैतन्य आणील. मात्र नानानें कबूल केलें पाहीजे. नानांस पूर्वीचे हुद्द्यावर (प्रधान) बसवावें अशी सूचना. एक नेटिव रेजिमेन्ट पामरचे दिमतीस–(पू. रे. कॉ. व्हा. ६ पत्र १२७ पान २०३)

,, –अधिक श्रावण शुा ११ इ. १७९८ जुलै २३
क. पामरचें ग. ज. स पत्र :––नाना व शिंदे यांच्या तीन मसलती झाल्या पण निष्पन्न कांहीं नाहीं-बाजीरावास गादीवरून काढण्यास नानाचा विरोध व शिंद्यांस पैसे देण्यापूर्वीं नानास मोकळें सोडून आपले घरीं जाऊ देण्यास शिंदे यानें तयार व्हावें अशी अट––शिंदे यांचें अझून उत्तर नाहीं––नानाच्या वागण्यांत प्रामाणिकपणा असेल तर शिंदे, पेशवे व नाना यांमध्यें समझौता होण्यास

अडचण नाहीं. बाजीरावाचा राज्यावरील हक्क बाजूस सारून आपल्यातर्फे बाहुलें उभें करून नानानें राज्य हांकलें हा आरोप दूर करण्यास नानाची प्रामाणिक इच्छा. शिंदे याचे वर्चस्वामुळें असणारी भिती हें दुसरें कारण--जरी नाना व पेशवे यांचें ऐक्य झालें तरी दौलतरावाच्या प्रामाणिकपणाबद्दल खात्री नाहीं. बाजीराव हा शिंदे व नाना यांचे ऐक्याबद्दल विशेष आतूर नाहीं--नानाचे पैसे व संपत्ति निरनिराळ्या सावकारांकडे ठेवली असेल म्हणून सावकारांचीं घरें लुटण्यास बाजीरावाची आज्ञा--माधवराव पेशव्यांची बायको हिला बाजीराव अज्ञात स्थळीं पाठवतो. कारण तिला दत्तक घेतां येऊं नये-पामरच्या उपदेशाबद्दल नानानें त्याचे आभार मानलें व सवड सापडल्यावर त्याची भेट घेण्याची इच्छा दाखविली; पण नानावर विश्वास किती ठेवणेचा हा प्रश्न आहे असें पामरचें मत [पु. रे. कॉ. व्हा. ६ पत्र १२३ पान १९२]

,, –अ. श्रावण शुा १४ इ. १७९८ जुलै २६

क. पामरचे ग. ज. स पत्र :--नाना फडणीसानें दोन दिवसांपूर्वी शिंदे व पेशवे यांचे पुढें एकीसाठीं एक मसुदा टाकला-सर्वांस मान्य-मसुद्यांत नानानें आपलेकडे कोणतेही अधिकार अगर रकम घेतली नाहीं--फक्त स्वतंत्रतेची हमी मागितली व वाटेल तेव्हां सेवानिवृत्त होण्याची परवानगी मागीतली. (पू. रे. कॉ. व्हा. ६ पत्र १२३ पान १९४)

,, –अ. श्रावण वाा ५ इ. १७९८ ऑगस्ट २

घाटगे, गाढवे, यादो भास्कर व त्यांचे बंधू असे चौघेजण कैद केले. जानसाहेब व मुकीर या कंपूवाल्यांकडून शिंदेही कैदेदाखल आहेत. कंपूचे व इंग्रजाकडील वकील पामरसाहेब यांचें चित्त एक आहे. नानांचें साहय करणेविषयीं मुख्य इंग्रजांचें संमत आहे. म्हणून कंपूवाले व पामरसाहेब, यांचें चित्त आहे. दुसरा भाव-इंग्रजांनीं आपला मतलब साधावा हा अंतर्यामीचा हेतु. शिंदे नानासुद्धां कैददाखल आहेत. (ऐ. ले. सं. १०-४३४१)

,, –श्रावण शुा ११ इ. १७९८ ऑगस्ट २२

कर्नल पामरचे नामदार हेन्री डन्डास, मुंबई यास :––सध्याचे परिस्थितींतील मराठ्यांची विस्कटलेली घडी, अव्यवस्थित राज्यकारभार, दुर्बल व चंचल पेशवा, निर्बुद्ध व कारस्थानी व्यक्तींचा पेशव्यांवर पगडा इत्यादि कारणांमुळें नानांस मत्रिमंडळांतून वगळून जरी बाजीरावनें ग. ज. चा. सल्ला मानला असतां (टिपूविरुद्ध लष्करी मदत) तरी बाजीराव अयशस्वी झाला असतां.–मराठा राज्याची सुव्यवस्था व शांतता राखण्यासाठीं व मुलूख परत मिळविण्यासाठीं नाना फडणीसासारखा कर्तुत्ववान, अनुभवी व वजनदार अशा मुत्सद्याची जरूरी आहे. असें पामरचें मत.––सलोख्याचें बाबतींत बाजीरावानें घेतलेली पहिली चाल व नानानें सुद्धां त्या बाबतींत केलेली विनंती. नानाचा प्रतिस्पर्धी अमृतनें सुद्धां आपण होऊन मध्यस्थी करणे बाबत पामरला विनंती केली. दौलतरावचे उत्तरेंत जाण्याबद्दलचें कार्यांत, पैशाची अडचण सैन्याची थकलेली बाकी दिल्याशिवाय हालतां येत नाहीं–– नानानें आर्थिक मदत दिली तरच शक्यता. नानाची रकम देण्यास कबुली [पू. रे. कॉ. व्हा. ६ पत्र १३३ पान २१५.]

१७२०–श्रावण वाा २ इ. १७९८ ऑगस्ट २८

कर्नल पामरचें ग. ज. स पत्र. बाजीरावानें अमृतरावास नानाचे बरोबर सलोखा करण्यास माझे (पामर) मध्यस्थीनें परवानगी दिली. मी (पामर) या बाबतीत पेशव्यांचे संमतीची वाट पहात आहे. गोंविंद कृष्ण काळे (मंत्री) यानें आजपर्यंत बाजीरावचें मत नानाविरुद्ध कलुषित केलें होतें. "नाना मंत्रिपदावर येणें धोकेबाज आहे व तो आपले (पेशव्याचे) वडीलांचा (राघोबाचा) शत्रु आहे" असे गोंविंद कृष्ण काळेनें सांगतांच बाजीरावाने त्याची पुष्कळ निर्भत्सना केली. गेल्या ९ महिन्यांत राज्यांत बेदिली माजली पेशव्याचा वचक, दरारा नाहींसा झाला, कर वसुली बंद पडली

वगैरे. जरी मंत्रीपदावर आलेवर नानानी मला कैदेंत टाकले तरी हरकत नाहीं; पण नानाची पुन्हां नेमणूक करणार, अशी बाजीरावाची गोविंद कृष्णाला धमकी. बाजीरावानें गोविंदकृष्णाचे सल्ल्याशिवाय नानांस दोन पत्रें लिहिलीं. नाना फडणीसानें मला स्वयंस्फूर्तीनें आश्वासन दिलें कीं, मंत्री पदावर आल्यावर कंपनी व मराठे यांचे मधील संबंध पूर्ण सहकार्यानें चालतील असा प्रयत्न करूं." (प. रे. कॉ. व्हा. ६ पत्र १३५ पान २२१)

,, –भाद्रपद वा १० इ. १७९८ आक्टोबर ५

बाया फौजासुद्धां मलटण म्हणोन गांव पुण्यापासून सहासात कोसांवर आहे तेथें गेल्या. शिन्दे तेथें बायांचे भेटीस जाणार श्री. रा. नानाही शिंदे बरोबर जाणार; तेथें शिंद्यांस व नानांस कैद करावे असा संकेत योजून शहराजवळून फौजेचा गवगवा (बायानी) दूर काढिला.' (ऐ. ले. सं. ११ ले. ४५२६)

,, –भाद्रपद वा ११ इ. १७९८ आक्टोबर ६

पामरचें ग. ज. स. पत्र :––लक्ष्मीबाई व दौलतराव यांचे मध्यें सलोखा घडवून आणण्याकरितां नानास मध्यस्थ म्हणन पसंत करतात––नानानें शिंद्यांचे छावणींत भेटण्यास यावें अशी शिंद्यांचे दिवाणांची खटपट. त्या वेळेस रायजी पटेल, बाबु आंग्रे यांनीं फिलफोजच्या संगनमताने नानास पुन्हाः अटक करण्याचा डाव घातला असावा अशी नानास बातमी. नानाचा भेटीस नकार––नानाचे अनुयायी रामजी पटेल, कृष्णा चिटणीस व बनाजी हुजरा यास कारभारांतून बाजूस सारून सर्जेराव घाटगे व फक्रोजी गाढवे यास नेमण्यास दौलतरावचा पूर्ण नकार. आपल्या (नाना) जिवास शिंद्याकडून अपाय होणार नाहीं असें नानास वाटतें-नानाची जरी वरीलप्रमाणें धोक्याची कल्पना असली तरी नानास मध्यस्थीचें कार्य दूर करतां येत नाहीं. शिंद्याचे आपआपसांतील कलह मिटल्याशिवाय शिंदे उत्तर हिंदुस्थानांत जात नाहीं––म्हणजे दक्षिणेंत मराठ्यांचे राज्यां-

(१७२०)–तील गोंधळ नाहींसा होत नाहीं. पुण्यांत येऊन राहण्याबद्दल बाजीरावचा नानास आग्रह व त्याचप्रमाणें प्रधानपदाचा कारभार हातीं घेण्याबद्दल नानास बाजीरावाकडून संरक्षणाची हमी मिळत नसलेमुळें प्रथम शिंद्याचे मधील मध्यस्थी करावयाची अशी नानाची बतावणी. अमृतराव चे रायजी पटेल याचे बरोबर संगनमत असलेमुळें आपलें जीवित (नानाचे) सुरक्षित नाहीं अशा बातमीमुळें नाना दौलतरावचे संरक्षणाखालीं राहूं इच्छितो. [पू. रे. कॉ. व्हा. ६ पत्र १४४ पान २४१]

,, –आश्विन शु।। ११ इ. १७९८ ऑक्टोबर २० (जवल १०)
परशुराम रामचंद्र यांचें नानास पत्र :–– आपला आमचा स्नेह पूर्वी चालत होता. परंतु मध्यें विपर्यास कांहीं कारणामुळें आला. तो आम्ही सोडला. पूर्वी ज्याप्रमाणें आपला स्नेह होता त्याप्रमाणेंच पुढें आपण चालवूं. यांत अंतर होणार नाहीं. येविशी श्रीगणपतीच्या दूर्वा दिल्या आहेत. (ऐ. ले. सं. १०।४४१५)

,, –आश्विन व।। १० इ. १७९८ नोव्हेंबर ३
क. पामरचें ग. ज. स पत्र :–– चार दिवसापासून नाना तापानें आजारी असल्यामुळें पेशव्यास भेटू शकला नाहीं. त्यामुळें ग. ज. चे पत्राचे बाबतींत पुढील प्रगतीबद्दलही कांहीं न कळलें. (पु. रे. कॉ. व्हा. ६ पत्र १५३ पान २५५)

,, –आश्विन व।। १३ इ.१७९८ नोव्हेंबर ६
पामरचे ग. ज. स पत्र :––एजन्ट मिर फरक्रुद्दिन बरोबर नानाची भेट (ता. ५–२०–१७९८) ग. ज. चे लष्करी मदतीबाबतींत मराठ्यांचे एक सरदार म्हणून शिंदे यांचे बरोबर विचारविनिमय करणें श्रेयस्कर, पण मदतीचा हेतू कळवितां कामा नये. त्याच प्रमाणें फरेंचांना हाकलून देण्याबाबत झालेल्या मसलतीबाबतही शिंदे यांस कळवितां कामा नये. कारण शिंदे याचे पदरीं फरेंच आहेत, असें नानाचें म्हणणें. निझाम व कंपनी मध्यें झालेल्या

तहाबाबत नानाचे काय विचार आहेत असें विचारलें असतां सावधगिरीचें उत्तर; तहाचीं कलमें पाहिल्याशिवाय मत देतां येत नाहीं. नानाचे ह्या उत्तरामुळें पामर साशंक [पु. रे. व्हा. ६ पान १५४ पान २५६]

,, –कार्तीक शुा ३ ता. १० नोव्हेंबर १७९८

पामरचें ग. ज. स पत्र :—नाना आपलें महत्व उतावळेपणानें वाढवूं इच्छित नाहीं व प्रयत्न करीत नाहीं—गोविंद काळेस हाकलण्याचा प्रयत्न केला नाहीं. त्याचप्रमाणें विरोधी पक्षांतील लोकांबरोबर धोरणानें वागत आहे व पैशाची (खर्चाची) ही काटकसर चालूं आहे. अशा रीतीनें लायक विश्वासू माणसें गोळा करून राज्यास मजबूत पायावर उभें लवकरच करतां येईल असें पामरचें मत. (पू. रे. कॉ. व्हा. ६ पत्र १५५ पान २५८]

,, –कार्तिक शुा ७ बुधवार इ.१७९८ नोव्हेंबर १५(सु.११९८ जखर ५)

पंतप्रधान व नाना सत्वरच एकरूप होतील. (कार्तीक शु. ७) बुधवारीं अकरा घटका आवशीचे रात्रीस गुप्तरूपें पंत प्रधान लेखकाकडे (नाना) आले होते. निखालसता झाली. किंतु किमपि राहिला नाहीं असें दिसतें. (ऐ. ले. सं. १०।४४३०)

,, –मार्गशीर्ष वा। ४ इ. १७९८ डिसेंबर २६

मोरोबा दादांचा पुत्र पुण्यांत होता त्याची व नानांची भेट बहुत वर्षें झाली नाहीं. नारोपंत चक्रदेव मध्यें पडून दादांचे वाड्यांतून दादांचे पुत्रास समारंभें नानांचे वाड्यांत मार्ग. वद्य २ सोमवारीं आणलें. त्याची व नानांची भेट झाली. नानांनीं त्यास जवाहीर कंठी, चौकडा, शिरपेच तुरा व वस्त्रें दिलीं. मोरोबादादा व नाना यांचा सलोखा सरकारांतून करून देणार. (ऐ. ले. सं. १०।४४५०)

शक १७२० मार्गशीर्ष वा। ६ इ.१७९८ डिसेंबर २८

पामरचे ग. ज. स. पत्र :--नानाचें विश्वासांतील आबा चिटणीस यास शिद्यानें प्रधान केले. म्हणून शिद्यांच्या ११ लाख रुपये घेऊन उत्तरेस जाण्याचे हेतूबद्दल खात्री वाटते असा तर्क. (पू. रे. कॉ. व्हा. ६ पत्र १७४ पान २९२)

,, –पौष शु॥ ५ इ.१७९९ जानेवारी ११

नाना अजारी असल्यामुळें ८–१–१७९९ रोजीं ठरलेली भेट दुसरे दिवशीं झाली.

रास्ते आपली फौज पुण्यास आणतील. रघुजी भोसले ५००० घोडेस्वारासकट मदत करतील.–परशुरामभाऊ कोल्हापूरकरावर चालून गेला असला तरी तो टिपूच्या सरहद्दीवर असल्यामुळें त्याची फौज टिपूवर स्वारीचे वेळेस उपयोगी पडेल असे नानांचें सांगणें. शिंदे त्यांचे भानगडींत. शिंदे अजून ठरावास मानतो आहे. असें नानाचें मत. आबा चिटणीस (नानाचा विश्वासाई मनुष्य) यांचे वर शिंदे यांचा विश्वास--नाना राजकारणांतून निवृत्त होऊं इच्छितो पण बाजीरावाचें आग्रहामुळें नानास राहणें भाग पडतें. नाना व आबा चिटणीस या जोडीच्या कारभारामुळें इंग्रज मराठे संबंध चांगले होतील असा पामरचा तर्क. पेशव्यानें टिपूच्या बरोबर संगनमत करूं नये म्हणून वकिलाची पेशव्याबरोबरची भेट नानानें लांबवली होती. पण कंपनी (पामर) चे इच्छेप्रमाणें ती लवकर घेतली जाईल म्हणजे टिपूचे वकील जाऊं शकतील. टिपूचें दोन पत्रें पाठविण्यामागें कारस्थान :--हिंदीमध्यें पत्रांत सर्वसाधारण मजकूर व पर्शीअन पत्रांत टिपूच्या कारवाईचा मजकूर निघाला असें नानानें पामरला कळविलें. रेसीडेन्टच्या नोकरांस नानाचे हुकुमावरून पुण्यातील घरांतून घालवून दिलें. त्याबद्दल पामरचा मुनशी नानास विचारतो.

(१७२०)–नाना सर्व नाकबूल करतो व गोपाळराव मुनशीस जाब विचारतो व आपलें (नानाचें) नांव वापरल्याबद्दल गोपाळरावास दोष देतो. (पू. रे. कॉ. व्हा. ६ पत्र १८३)

,, –पौष शुा ६ इ. १७९९ जानेवारी १२ (सु. ११९९ साबान ५) नानांचे शरीरीं शीतज्वराची पीडा झाली. औषध व दैवी उपाय करीत होते. [ऐ. ले. सं. ११ ले. ने. ४६२९.]

,, –पौष शुा ९ इ. १७९९ जानेवारी १५ (पै सु ११९९ साबान ८) नानास एकांत्र ज्वर फिरून आला. औषध उपाय चालू आहेत. [ऐ. ले. सं. ११ ले. ४६३४)

,, –पौष शुा १० इ. १७९९ जानेवारी १६
गेल्या महिन्यांत ता. १६ तारखेस गोविंदराव काळे व शिवरामपंत ह्या दोघांसही नाना फडणीसाच्या प्रेरणेनें पेशव्यांकडून कैद करण्यांत आलें. (कारण, हे नाना व चक्रदेवांना शिद्यांकडून त्यांस ४० ल. रु. देऊन कैद करणार होते.) (पोर्तु. वकीलांचें पत्र.–पिसुर्लेकर)

,, –पौष वा १२ इ. १७९९ फेब्रुवारी १
ग. ज. स पामरचें पत्र :––नाना अजारी असल्यामुळें पामरबरोबर वाटाघाटी साठीं दिवस ठरवूं शकला नाहीं याबद्दल नानाची दिलगिरी––नाना व टिपूचे वकील यांचे मध्यें झालेल्या मुलाखतीचा निर्णय म्हणजे टिपूचे वकिलानें इंग्रजानी केलेले सर्व आरोप नाकबूल केले अशी बातमी. मुंबईहून इंग्रजी सैन्य पेशव्यांचें मदतीकरितां ७।८ दिवसांत निघेल ही बातमी ती पामरनें मुनशीमार्फत नानांस कळविली व बाजीरावाचें ताबडतोब उत्तर मागितलें. बाजीरावचे चंचलस्वभावामुळें आपणाला (नानास) कांहीं नक्की सांगतां येत नाहीं. पूर्वीं अधिकार होता आतां अधिकार नाहीं. तरी " ट्रीपल अलायन्स "ला अनुकूल अशी परिस्थिति आणण्यास खटपट करण्याची नानांची

(१७२०)–इच्छा असलेबद्दल. नाना भयंकर अजारी आहे तापा-
बरोबर छातींतून (फुफुसे) रक्त पडतें व फार अशक्त झालेमुळें
आधाराशिवाय बसतां येत नाहीं. उतारवयामध्यें असा
आजार व त्यावर खात्रीचा उपचाराचा अभाव यामुळें नानाचे
जीवास धोका आहे असें पामरला वाटतें. त्याचे मरणामुळें
पेशवे व शिंदे यांचे मध्यें उत्पन्न झालेला सलोखा नाहींसा होईल.
आदरणीय वर्तनामुळें उत्पन्न झालेला विश्वास नाहींसा होईल,
व राज्यांत अंदाधुंदी माजेल असें पामरचें मत. [पु. रे. कॉ. व्हा.
६ पत्र २०२ पान ३३४]

,, –माघ वाा ७ इ. १७९९ फेब्रुवारी २६
पामरचें ग. ज. स पत्र :––टिपूचे वकील २८ फेब्रुवारी १७९९ स
जातील असें नानाचें आश्वासन. विलंबाचें कारण पूर्वीप्रमाणें
नानास पूर्ण अधिकार नाहींत याबद्दल नानानें पामरला सांगितलें.
परशुरामभाऊ कडून अजून बातमी कळली नाहीं तरी दोस्ताचें
हितासाठीं शक्य ती तजवीज करण्याची हमी नानानें घेतली.
नानास पकडण्याचा शिंदे यांचे ख्रिश्चन सरदार व आंग्रे याचा
कट कळल्याबद्दल बातमी, पण शिंद्यानें नकार दिला––पैसे
उकळण्याचे साधन म्हणून नानाचे जीवितास धोका. न्याय व
पेशव्यांचा कमकुवतपणा–नानाचे संपूर्ण अधिकारावर सैन्याचा
दाब, सैन्यास हाकलून देणें सैन्याचे मालकास अशक्य व या
सर्वांवर कांहीं अपमतलबी लोकांचें वर्चस्व, यामुळें पेशव्यांचें
बेत सिद्धीस कसे काय जातील याबद्दल पामरला शंका––तरी
नानानें सर्व कार्यक्रम सुरळीत होतील असें आश्वासन दिलें.
[पु. रे. कॉ. व्हा. ६ पत्र २०९ पान ३४८]

,, –फाल्गुन वाा ९ इ.१७९९ मार्च २९
क. पामाचे ग. ज. स पत्र :––परशुरामभाऊनें सैन्याचा अधिकार
घेण्यास नकार दिल्यामुळें धोंडोपंत गोखले यांस सैन्याधिकार

दिला व त्यांस सैन्य तयार करून कंपनीच्या सैन्यास मिळण्यास व टिपूवर हल्ला करण्यास सांगितलें. ही संधि साधून नानानें सांगितलें कीं कंपनी व मराठे यांचे मधील संबंध सलोख्याचे राहावेत व उत्तरोत्तर वृद्धिंगत व्हावेत म्हणून आपण (नाना) अंतःकरणपूर्वक प्रयत्न करीत आहोत व दोघांमधील संरक्षक तह (डिफेन्सि अॅग्रिमेंट) पूर्णपणें पाळण्याची शिकस्त करण्यांत पुढाकार घेत आहोंत; पण त्यांचा यशस्वीपणा राज्याचे सद्यः-स्थिती व आपले (नानाचे) मर्यादित अधिकार यावर अवलंबून आहे." (पु. रे. कॉ. व्हॉ. ६ पत्र २२५ पान ३७६).

शक १७२० फाल्गुन वा। १२ १७९९ एप्रिल १

पामरचें ग. ज. स. पत्र :--नानाशी संगनमत करून, त्यास पूर्ण अधिकार देऊ करून व जरूर पडल्यास बाजीरावास बाजूस सारून आपले आर्थिक प्रश्न सोडविण्याचा शिंद्यांचा विचार. नानांना कबूल असेल तर त्यास अटक करून आपला कार्यभाग दंडेलीनें उरकावयाचा व दोन्ही प्रयत्न फसले तर सावकार व पुणें शहर लुटावयाचे. अशा परिस्थितींत नानाचा बाजीरावास सल्ला कीं, आपण आपले शिंद्याचे बाबतींतील ठरावास मुरड घालून माघार द्यावी. यामध्यें नानाचा अधिकाराची महत्त्वाकांक्षा आहे असें पामरचें मत. ३१ मार्च १७९९ रोजीं झालेल्या बैठकींत बाजीरावानें–नानास सांगितलें कीं यापुढें आपण(बाजीराव)नाना-चें सद्हेतूवर पूर्ण अवलंबून राहूं व त्याचे(नानाचें)सल्ल्याप्रमाणें सर्व व्यवहारांत वागूं--पेशव्यांशीं स्वामीनिष्ठ राहून मराठी राज्याची परिस्थिति सुधारावयाची येवढी च आपली (नानाची) अधिकार-ग्रहणाचे वेळीं इच्छा होती. पण तसें झालें नाहीं म्हणून नानाचा राज्यकारभारांतून निवृत्त होण्याचा विचार. अशा परिस्थितींत एकट्यास सोडूं नये म्हणून बाजीरावाची नानास विनंती. नानानें मान्यता दिली (पु. रे. व्हा. ६ पत्र २२७)

शक १७२१ चैत्र वा। ३ इ.१७९९ एप्रिल २२

ग. ज. स पामरचें पत्र :—नाना फडणीस पेशव्यांतर्फे दोस्तास टीपूबरोबर लढण्यासाठीं पाठवण्याकरतां लागणाऱ्या सैन्याचा खर्च स्वतःचे खिशांतून करण्यास तयार आहे व त्याप्रमाणें बाजीरावचें मन वळवीत असल्याबद्दल शेषाद्री पंडित पामरला सांगतो. [पु. ना. रे. कॉ. व्हा. ६ पत्र २३८ पान ४०१]

,, –चैत्र वा। १० इ.१७९९ एप्रिल २९

पामरचे ग. ज. स पत्र :—नाना स्वतःचें आधिपत्याखालीं सैन्य घेऊन निघण्यास तयार. फक्त करार पाळण्याचे हेतूनें. (संरक्षक करार) बाजीरावकडून संमती मिळविण्याची खटपट. [पु. रे. कॉ. व्हॉ. ६ पत्र २४० पान ४०६]

,, –चैत्र वा। १० इ. १७९९ एप्रिल २९ (सु. ११९९ जिल्काद २३) इंदुवार. नबाबाचे फौजेत अधिकार नानांचा आहे. वडिलास दोन पलटणें सामील. हीं नानांचे विचारें आलीं असेंही लोकांचें म्हणणें आहे. (ऐ. ले. सं. ११।४९१३ ले.)

–वैशाख शु। ५ इ.१७९९ मे १०

ग. ज. स पामरचें पत्र :—स्वतःचे आधिपत्याखालीं सैन्य उभारून दोस्तास मदत करावयाची अशी बाजीरावची भूमिका. आर्थिक अडचणीमुळें सैन्य उभारणें बाजीरावास अशक्य· नाना फडणीसांचे व्यक्तिगत वजन व पत उपयोगी आणल्या-

(१७२१)–शिवाय सैन्य भरती व आर्थिक मदत होणें अशक्य–नानांचे विरुद्ध कागाळी करून व त्याचेवर सर्व दोष ढकलून आपला (बाजीराव) इंग्रजाबद्दल सद्हेतू व कराराबद्दल एकनिष्ठता दाखविण्याचा प्रयत्न. शिंद्याबरोबर संगनमत करून नानाचा विश्वासघात करणें व त्यास शिंद्याचे स्वाधीन करणे हा बाजीरावाचा हेतू (पु. ना. रे. कॉ. व्हॉ. ६. पत्र २४५ पान ४१३)

,, –वैशाख वा। ३ इ.१७९९ मे २२

कर्नल पामरचे बनारसचा रेसिडेन्ट यांस पत्र :––४।५ वर्षांपूर्वी "कर्मनस" (Kasnonas) नदीवर पूल बांधणे व काशीस इमारती बांधणे बद्दल नानास मिळालेल्या परवानगीनुसार अर्धवट राहिलेलें काम पुरें करण्यास नानातर्फे त्रिंबकराव नारायण परचुरे यास मदत व संरक्षण (पु. रे. कॉ. व्हा. ६ पत्र २५५ पान ४२५)

,, –ज्येष्ठ शु॥ ४ इ.१७९९ जून ७

पामरचें ग. ज. स पत्र :––इंग्रजाबरोबर झालेले करार (ट्रीपल अलायन्स) पाळून आपलें (बाजीराव) राज्यांतील वर्चस्व टिकवावें असें नानानें बाजीरावास पुष्कळ वेळां सांगितलें. अजूनही चालू परीस्थितीकडे बघून केलेल्या चुका सुधाराव्यात व पुन्हा ग. ज. च्या पूर्वीच्या सूचनेप्रमाणे नवीन करार करावा (तैनाती फौजेबाबत). म्हणजे तिघांचें हित होईल. (इंग्रज पेशवे व निझाम) असें नानांचें म्हणणें. (पु. रे. कॉ. व्हॉ. ६ पत्र २६२
,, पान ४३६.)

शक १७२१ ज्येष्ठ शु॥ १३ इ. १७९९ जून १५ (सु. १२०० मोहरम १०)

बाळोबा पागनीस व नाना यांची चित्तशुद्धी झाली, स्नेह झाला. आबा चिटणीस व पागनीस यांची निखालसत्ता झाली. नानांच्या विचारें सर्वांनीं चालावें असा तह ठरला. बाजीराव, चिमाजी आप्पा व अमृतराव यांचाहि त्यास रुकार पडला. नानांच्या चित्तांत कैलासवासी नानासाहेब यांचा वंश बुडवावयाचा नाहीं. अमृतराव यांचा पुत्र दत्तक करावा असा बेत आहे. (ऐ. ल. सं. ११ ले ४९९२.) पोर्तुगीज वकिलांचें पत्र त्यांत बाळोबा पागनीस यास पिंगे म्हटलें आहे.–पिसुर्लेकर.)

,, श्रावण शु॥ १३ इ.१७९९ ऑगस्ट १३

पामरचें ग. ज. स पत्र :––सबसिडिअरी तहाबावत नानाचे विचार व वाटघाट. (१) टिपूच्या जिंकलेल्या मुलखांतील हिस्सा वाढवून पाहिजे.

(२) फरेंचांचे हकालपट्टीबद्दल तोंडी उल्लेख--इंग्रजांचे शत्रु राष्ट्रांतील परकी यास काढून टाकण्यास नाना सहमत.
(३) सुरतेवरील चौथाईचे हक्क सोडण्यास नाकबुली. वरील कलमाविषयी नानानें आपले विचार कळविले व ते बाजीरावाचे संमतीशिवाय शेवटचे समजूं नये असें सांगितलें. [पु. ना. रे. कॉ. व्हॉ. ६ पत्र २९० पान ४८३.]

,, –आश्वीन वद्य ३ इ. १७९९ ऑक्टोबर १६ (सु. १२०० जवल १६) (पनवेल) बाळकृष्ण सदाशिव खरे यांचेकरवी मुंबईकर मिसार मिगेल साहुकाराकडून 'लेची' झाडाचीं कलमें, लावण्याच्या क्रियेसह नाना आणवितात. (इ. सं. ऐ. टि. १ ले १०)

,, –माघ वा। १३ इ.१८०० फेब्रुवारी १२ पामरचें ग. ज. स पत्र :--"यशोदाबाईचे मांडीवर दत्तक देण्याचा प्रयत्न करणार नाहीं" असे बाजीरावास नानाकडून बदवून पाहीजे होतें.. नाना उत्तर देण्यास टाळतो. (पु. रे. कॉ. व्हॉ. ६ पत्र ३२७ पान ५३४)

शक १७२१ फाल्गुन वा। ३ गुरुवार अडीच प्रहर रात्री इ. १८०० मार्च १३ नानांचा पुणें येथें त्यांचे वाड्यांत स्वर्गवास. १० सहस्त्र लोक व सर्व मुत्सद्दी जमा झाले होते. (इ. स. पे. द. स. मा. पृ. १८४ ह्याच पानावर फा. व. ४ भृगुवार पहाटे प्रहररात्र असाउल्लेख आला आहे. तो चूक आहे.) (ऐ. ले. सं. १२ ले. ५३३६,) पु. द. ले. ११. आंबेगांवकर गंगाधरपंत भानू यांचे बंधु प्रभाकरपंत यांनीं उत्तर कार्य केलें. गंगाधरपंतांचाच पुत्र दत्तक घेण्याचा विचार. (नानांविषयीं तत्कालीन दुःखोद्गार–)
नाना सर्वांचें छत्र, आतां बाळोबाला त्यांचा तेजोभंग होईल. मराठी राज्याचें शहाणपण, समतोलपणा नाना बरोबर लयास गेला. (कर्नल पामर) राज्यांतला दाब व नेट गेला (बाळोबा तात्या) सावध पुरुष, मोहरा होता. श्रीमंताचे दौलतीचा आळा गेला. विशालबुद्धीचा, दीर्घ प्रयत्नी मुत्सद्दी. राज्याची धडगत

नाहीं. दोन वर्षे असते तर इंग्रज नाशच पावते; नाना म्हणजे ब्राह्मण्य. सर्वांचे उमेदी उदासीन झाल्या, पुण्याची सामोग्री संपली. नानाबरोबर चातुर्य व संयम गेला. (पामर).

गोव्याचे गव्हर्नर व्हेग काब्राल हा आपल्या ता. ८ मे १८०० च्या पत्रांत लिहितो.--हिंदू लोकांमधील अत्यंत बुद्धिमान पुरुष असा त्याचा लौकिक होता. कोणत्याही कठीण विषयावर त्याचें डोकें चालत असे. तो विशाल कल्पनेचा माणूस असून आपल्या अंतःकरणाचा ठाव कोणासच तो लागू देत नसे, तो कोणतेही कष्ट सहन करी. आपल्या योजना कार्य सृष्टींत आणण्याची कर्तबगारी त्यास होती. व वाईट प्रसंगास तोंड देण्यास कचरत नसे.--नानांची तेव्हांची थोरली पत्नी १५ दिवसांनी वारली. धाकटी जिऊबाई स. १२ ह. ची नेमणूक व दत्तकाचा अधिकार. सांप्रत बेलबाग संस्थानचे मालक नानांचेच वंशज आहेत.

समाप्त

– ग्रंथनामांच्या संक्षेपाची स्पष्टता –

[ले.–लेखांक, प.–पत्र क्रमांक, पृ.–पृष्ठ हें ध्यान्यांत येईलच. ग्रंथाचे भागासाठीं भा. असें न म्हणतां नुसता त्याचा क्रमांक दिला आहे].

इच. इ.–इचलकरंजी सं० चा इतिहास (वा. वा. खरे कृत)
इ. सं. ऐ. चर्चा–इतिहास संग्रह ऐतिहासिक चर्चा (रा. ब. द. ब. पारसनीस)
इ. सं. ऐ. टि.–इ. सं. ऐतिहासिक टिपणें. भाग १ ते ५ (पारसनीस)
इ. सं. ऐ. स्फु. ले.–इ. सं. ऐतिहासिक स्फुटलेख. (पारसनीस)
इ. सं. जोध. रा.–इ. सं. जोधपूरचीं राजकारणें. (पारसनीस)
इ. सं. दि. म. रा.–इ. सं. दिल्ली येथील मराठ्यांचीं राजकारणें. (पारसनीस)
इ. सं. पे. द. नि. का.–इ. सं. पेशवे दप्तरांतील निवडक कागदपत्र. ,,
इ. सं. पे. द. स. मा.–इ. सं. पेशवे दप्तरांतील सनदापत्रांची माहिती ,,
उ. वि. म. रि.–उत्तर विभाग मराठी रियासत (रा. ब. गो. स. सरदेसाई)
ऐ. प.–ऐतिहासिक पत्रव्यवहार (समर्थ भारत छा. प्रकाशन)
ऐ. सं. सा.–ऐतिहासिक संकीर्ण साहित्य. (भा. इ. सं. मं. प्रकाशन)
ऐ. ले. सं.–ऐतिहासिक लेख संग्रह भा. १–१२ (वा. वा. खरे शास्त्री)
काव्ये. प या.–काव्येतिहास संग्रह पत्रें यादी वगैरे (चित्रशाळा प्रकाशन)
कुंडली-केळकर यांचा राजासंग्रह; (दि. गं. केळकर, पुणें)
खं–राजवाडे यांचे म. इ. साधनें खंड २ ते १९ (वि. का. राजवाडे)
चंद्र. द. नि. उतारे–चंद्रचूड दप्तरांतील निवडक उतारे (ग्वालेर प्रकाशन)
जु. ऐ. गो. इ. सं.–जुन्या ऐतिहासिक गोष्टी. इतिहाससंग्रह भा. १, २
थो. मा. रो.–थोरले माधवराव रोजनिशी पेशवे डायरी भा. १ व २
ना. च.–नाना फडणवीस चरित्र (खरे शास्त्रीकृत)
निवडक पत्रें–नानाफडणवीस यांचीं
पुरं. द.–पुरंदरे दप्तर भा. १, ४ (कृ. वा. पुरंदरे)
पूना रेसि. कॉ.–पूना रेसिडेन्सी कॉरस्पॉडन्स व्हाल्यूम १ ते ८ व एक्स्ट्रा
पे. का. सा. आ. प.–पेशवेकालीन सामाजीक व आर्थिक पत्रव्यवहार.
(रा. वि. ओतुरकर, भा. इ. सं. मं. प्रकाशन)
पे. सा.–पेशवाईच्या सावलींत. (ना. गो. चापेकर)

पे. द.–पेशवे दप्तर–सरकार प्रकाशित–भा. १ ते ४५
भानु फडणीस बेलबागसंस्थान संग्रह. अप्रसिद्ध कागद–ज बा. भानू
भा. व. ऐ. पत्र. व्य.–भारत वर्ष ऐ. पत्र व्यवहार यादी वगैरे (पारसनीस)
भा. व. श.–भारत वर्ष शकावली (पारसनीस)
म. द. बा.–महेश्वर दरबारचीं बातमीपत्रें भा. १, २ इ. सं. (पारसनीस)
म. रि. उ. वि.–मराठी रियासत उत्तर विभाग (रा. ब. सरदेसाई)
महा. का.–महादजी शिंदे यांचीं कागदपत्रें (ग्वालेरदरबार प्रकाशन)
मोस्टिनची रोजनिशी (मुंबई तारापूरवाला प्रकाशन)
लोकहि. ऐ. गो. –लोकहितवादी प्रकाशित ऐतिहासिक गोष्टी (गो. ह. देशमूख)
शि. इ. सा.–शिंदेशाहीच्या इतिहासाचीं साधनें १–४ (श्री. भाऊराव फाळके)
स. मा. रो.–सवाई माधवरावाची रोजनिशी भा. १–३ (मुंबई सरकार प्रकाशन)
सं. वृ.–संमेलन वृत्त–भा. इ. सं. मं. प्रकाशन
हो. शा. इ. सा.–होळकरशाहीच्या इतिहासाचीं साधनें (अ. ना. भागवत)
हिंगणें द.–हिंगणे दप्तर भा. १ व २ (ग. ह. खरे. भा. इ. सं. मं. प्रकाशन)

नाना फडणीस : कांहीं चरित्र-निर्देश

शक	इ. सन	
१६६३ माघ वाा ४	१७४२ फेब्रुवारी १२	जन्म
१६६८ वैशाख	१७४६ एप्रिल	व्रतबंध
१६७३ मार्ग. शुाा ८	१७५१ नोव्हें. १५	पहिला विवाह. विष्णूपंत गद्रे कन्या
१६७८	१७५६	उत्तरेंत स्वारीवर असतां वडील जनार्दन बाबा यांचा मृत्यू
१६७८ मार्ग. शुाा ८	१७५६ नोव्हें.२९	फडणविशीचीं वस्त्रें मिळतात
१६८३	१७६१	गोदावरी कायगांवींतीरीं-घाट बांधला
१६८४ मार्ग.	१७६२ नोव्हें.- डिसें.	नानाकडील फडणीसी राघोबादादांनीं काढली
१६८५ भाद्र.वाा १३	१७६३ आक्टो. ५	फडणीसीची पुनः प्राप्ती.
,, पौष	१७६४ जाने.	(पुणें) नानावाडा बांधणीस प्रारंभ.
१६८८	१७६६	बेलबाग–विष्णु मंदिर (पुणें),,
१६९०	१७६८	नानांना मेणवली गांवचा खालसा अंमल मंत्री व प्रतिनिधी कडून मिळाला
१६९१	१७६९	विष्णु–लक्ष्मी अर्चा, बेलबाग.—
१६९६ कार्ति.	१७७४ नोवें.	नाना, बापू, चि. स. राव यांवर मारेकरी.
१६९८	१७७६	नानास दगा करण्याची मसलत.
१६९९	१७७७	नानांचें तिसरें लग्न. सावकार गाडगीळ यांची कन्या.
१७००	१७७८	नानांस पुत्र. नांव जनार्दन.
१७०२	१७८०	नानास व हरिपंतास दगा करावा अशी तिसऱ्यांदा मसलत
१७१० फाल्गु.शुाा ३	१७८९ फेब्रु. २७	नानांचें लग्न. आडिवरें-परांजपे कन्या
१७१० फाल्गु व. १२	१७८९ मार्च २२	नानांचें महादजींना काशीक्षेत्र सोडविण्याबाा पत्र.
१७११ फाल्गुन	१७९०	पुणें येथें नाना पेठ वसाहत सदाशिव पेठ हौदांत पाण्याचा नहर
१७१३ जेष्ठ	१७९१ जून	भीमाशंकर मंदिर–बांधणी प्रारंभ

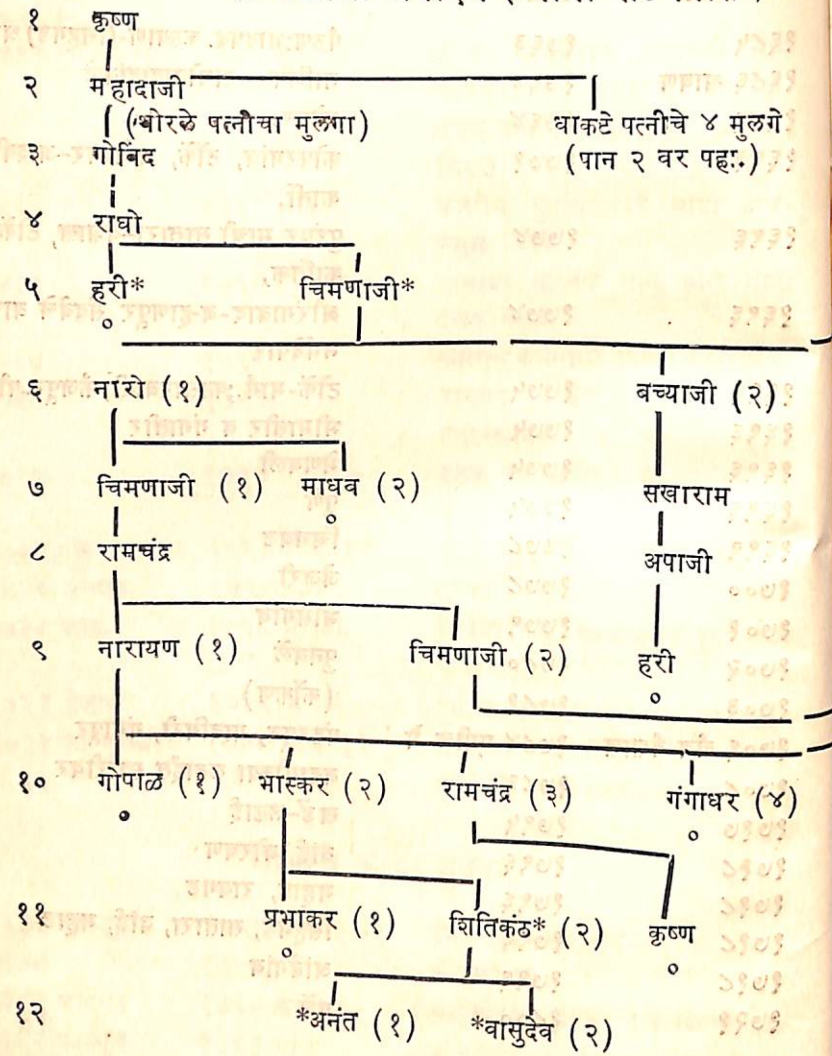
शक	इ. सन	
१७१४ आषाढ शु.३	१७९२ जून २२	(स० माधवराव ,महादजी शिंदे यांजबरोबर) दिल्लीच्या बादशहा-कडून नानांना वजिरीची फडणिशी मिळते.
१७१५	१७९३ आक्टो.	काशीस दुर्गाघाटावर वाडा बांधण्यास आरंभ
१७१६	१७९४	दामोदर बळवंत भामू यांस नाना दत्तक घेतात
१७१७	१७९५	काशीस कर्मनाशी नदीवर पूल-बांधणी
१७१८	१७९६	रायगड येथें सिंहासनासमोर नगारखाना
१७१९	१७९७	दत्तक पुत्र दामोदर बळवंत ह्य चा मृत्यु.
१७१९ पौष शु॥ १३	१७९७ डिसें. ३१	शिंदे-मुकिरकडून नानास अटक.
१७२० आषाढ	१७९८ जुलै	सुटका
१७२० भाद्र.	१७९८ आक्टो.	शिंदेबाया व इंग्रजाकडून पुन: अटकेचा यत्न.
१७२१ वैशाख	१७९९ मे	पुन: बाजीरावांकडून अटकेचा यत्न
१७२१ फाल्गु. वा॥३	१८०० मार्च १३	नानांचा पुणें येथें त्यांचे वाड्यांत गुरुवारीं रात्रीं स्वर्गवास.

नानांचे कांहीं मुक्काम

१६७७ फाल्गुन	१७५६ मार्च	विजयदुर्ग—स्वारींत
१६७८	१७५७	श्रीरंगपट्टण
१६८२ भाद्रपद	१७६० सप्टेंबर	पानिपतकडे प्रयाण भाद्र. दिल्ली चैत्र,
१६८२ फाल्गुन	१७६१ मार्च	बुकिसराई-शु. १४
१६८२ फाल्गुन	१७६१ मार्च	सिरोंज-वद्य-६ ता. २७
१६८३ जेष्ठ	१७६१ जून	टोकें शु. १५-ता. १७
१६८४ फाल्गून	१७६३ फब्रु.	लोहगड

शक	इ. सन	
१६८५	१७६३	पैठण:भाद्रपद. कल्याण-(सिंहगड) श्रा.
१६८६ श्रावण	१७६४	नाशिक—राघोबादादांकडे
१६८६	१७६४	भोगूर.
१६९३	१७७१	कोपरगांव, टोंकें, कचेश्वर–आश्वी. कार्ती.
१६९६	१७७४	पुरंदर माची सातारा–वैशाख, टोकें–कार्तिक,
१६९६	१७७४	औरंगाबाद-ब-हाणपूर सेंदवेचे बारी नर्मदेपार
१६९६	१७७५	टोकें-मार्ग.;कासारबारी, फैजपूर-पौष
१६९६	१७७५	भीमातीर व गंगातीर
१६९६	१७७५	मेणवली
१६९६	१७७५	पुणें
१६९९	१७७८	चिंचवड
१७००	१७७८	जेजुरी
१७०१	१७७९	भोसेगांव
१७०२	१७८०	पुनवलें
१७०३	१७८१	(कोंकण)
१७०६ चैत्र वैशाख	१७८४ एप्रील मे	पंढरपूर, यादगिरी, गंगापूर
१७०८	१७८६	बदामीच्या लढाईंत स्वारीवर
१७१७	१७९५	खर्डें–लढाई
१७१८	१७९६	वांई, बोरवण
१७१८	१७९६	महाड, रायगड
१७१८	१७९६	सिंहगड, सातारा, वांई, महाड
१७१८	१७९६	आंबेगांव
१७२१	१८००	पुणें

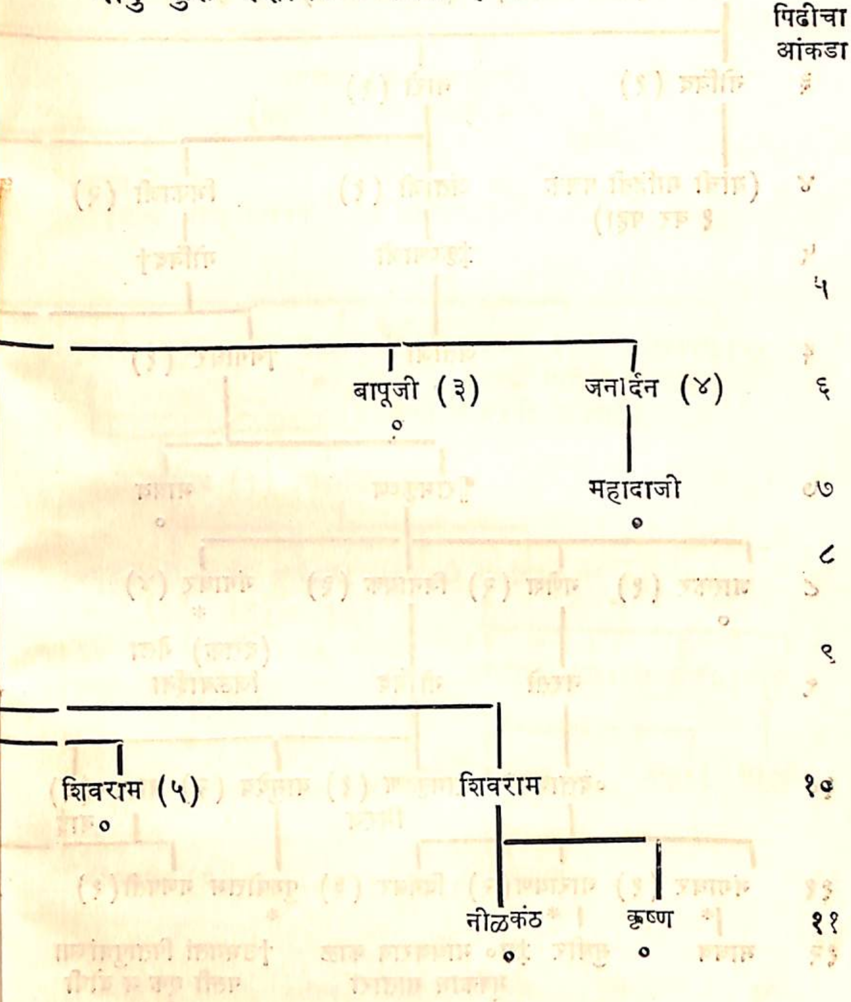
श्री बाळाजी जनार्दन (नाना फडणवीस)

*हे दोघे वेळास येथें.

*कानपूर सावतागंज
घर नं ११/२५०

भानु-कुल-वंशावळ : पत्रक १ लें

पिढीचा आंकडा

२२२ श्री बाळाजी जनार्दन (नाना फडणवीस)

२ महादाजी (थोरली पत्नी) + (धाकटी पत्नी) —१ कृष्ण

३ गोविंद (१) नारो (१)

४ (यांची माहिती पत्रक १ वर पहा) अंताजी (१) भिकाजी (२)

५ ‡कृष्णाजी गोविंद†

६ अंताजी ० †गंगाधर (१)

७ ¶रामकृष्ण माधव ०

८ भास्कर (१) ० गणेश (२) विनायक (३) गंगाधर (४) * (दत्तक) गेला जिऊबाईंना

९ नरसो गोविंद

१० ०दत्तात्रय* रामकृष्ण (१) मिरज वासुदेव (२) भास्कर (३) वाई

११ गंगाधर (१) * नारायण (२) * दिगंबर (३) पुरुषोत्तम * गणपती (१)

१२ माधव सुधीर ‡स० माधवराव काळ मुक्काम सातारा †उभयतां पितापुत्रांच्या पत्नी एक व दोघी सती गेल्या.

*बेळगांव *सोलापूर लक्ष्मी मिल मिरज *सातारा केअरऑफ आठवले वकील वांई

‡(१) विजयदुर्ग–सुभेदार नवलगुंद व लोहगडचे सबनीस.

¶मिरजकर गं. गो. पटवर्धन यांचे जामात.

पिढीचा आंकडा

२

रामाजी (२) बाळाजी (३) हरी (४) ३

(नंवर २व३ ची माहिती पत्रक ४ वर आहे.) ०

महादाजी (३) ४

(यांची माहिती पत्रक ३ वर आहे)

५

श्रीधर (२) भास्कर (३) प्रभाकर (४) नारायण (५) ६

० (याची माहिती पत्रक ५ वर दिली आहे) ०

रघुनाथ (१) सदाशिव (२) ७

(अमृत चितों) केशव कृष्णाजी भिकाजी गंगाधर ८

० (१) (२) (३)

(प्रभाकर गोविंदास दत्तक गेला पत्रक ५ पहा)

विष्णु चिंतामण नारायण* मोरो गणेश ९

०

पुरुषोत्तम वासुदेव मधुकर केशव १०

बाळकृष्ण (२) मधुसूदन ११

१२

वांई ०लष्कर ग्वाल्हेर चिटणीस गोट पुणें पुणें पुणें

* प्रो. चिं. गं.

श्री बाळाजी जनार्दन (नाना फडणवीस)

पिढीचा आंकडा

पिढी नं. ४ यांतील नं. ३ चा मुलगा महादाजी नारो

१ कृष्ण

२ महादाजी

३ धा. पत्नीचे नारो (नं. १।२ चे अंताजी व भिकाजी यांची माहिती पत्रक

४ महादाजी (३)

५ *बळवंत (१) हरी (२) अप्पाजी (३)
o

६ †दामोदर (नानांना दत्तक गेले) विश्वनाथ बळवंत (१)
o

७ भिकाजी (१) पुरुषोत्तम (२)
o

८ सखाराम

९ विनायक (१) दामोदर (२)

१० विष्णु (१) गणेश (२) सदाशिव (३) गोपाळ (४)

११ शंकर (१) वसंत (२) दत्तात्रय (३) प्रभाकर अनंत

मुंबई नाशिक पी. डब्ल्यु. डी. मंबई

* ह्या बलवंत महादेव भानूंची बहीण सदाशिवराव भाऊ पेशवे यांची पहिली पत्नी (उमाबाई) (खं. १० ले. ८४)

† नानांना दत्तक श. १७१६ मार्ग शु. ९ इ. १७९४ डिसें. १ (इ. सं. पे.द. स. प. पृ. १७५) मृ. १७९७

याची माहिती

पिढीचा आंकडा

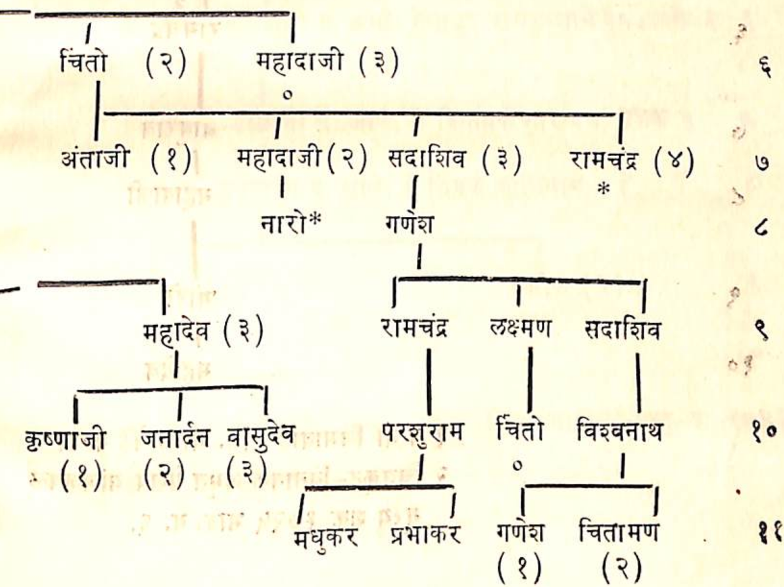
१

२

२ वर आहे व नं. ३ महादाजीची खालीं आहे.) ३

४

५

मुंबई भारत टाईम्स पालेकोकण पुणें पवार क्वार्टर्स मुंबई

पिढी

श्री बाळाजी जनार्दन (नाना) फडणवीस

१ कृष्ण

२ महादेव

(थोरली पत्नीचे) | धाकटे पत्नीचे

३ गोविंद (१) नारो (२) रामाजी (३) (मृ. १७२४)

४ (यांची माहिती पत्रक १ वर आहे.) (यांची माहिती पत्रक २ वर आहे.) बाबुराव

५ मोरोबादादा [१]

६ रामचंद्र [२]

७ बाबुराव

८ महादाजी

९ मोरो

१० महादेव

१ पत्नी चिमाबाई – त्रि. मामा पेठे कन्या

२ चित्रकूट–विनायक अमृत पेशवे यांजवळ मृत्यु शक १७२५ भाद्र. व. ६.

भानु–कुल–वंशावळ : पत्रक ४ थें

पिढी

१

२

*बाळाजी (४) हरी (५) ३
०

†जनार्दन ४

बाळाजी (नाना फडणवीस) पुणें मेणवली ५

जनार्दन दामोदर महादाजी द. आले. गंगाधर रामकृष्णाचे पुत्र :पत्रक २ ६
० मृ. इ. १७९७

बाळाजी द. आले. हे बिनायक नारायण पत्रक ५ ७

‡जनार्दन द. आले. हे त्रिंबक काशिनाथ " " ८

माधव (१) अशोक (२) ९

१०

* दिल्ली लढाईत इ. १७१९ मृत्यु. † उ. हिंदु–स्वारीवर मृत्यु. इ. १७५६.

‡पुणें बुधवार सं. बेलबाग

पिढी ६ यांतील नं. ४ व ५ ची माहिती खालीलप्रमाणें

५ गोविंद भिकाजी

६ गंगाधर (यांची माहिती पत्रक २ बर दिली आहे) | श्रीधर | भास्कर ० | †प्रभाकर | नारायण ०

७ (प्रभाकर यांचे) केशव (दत्तक आला पत्रक २–३ पहा)

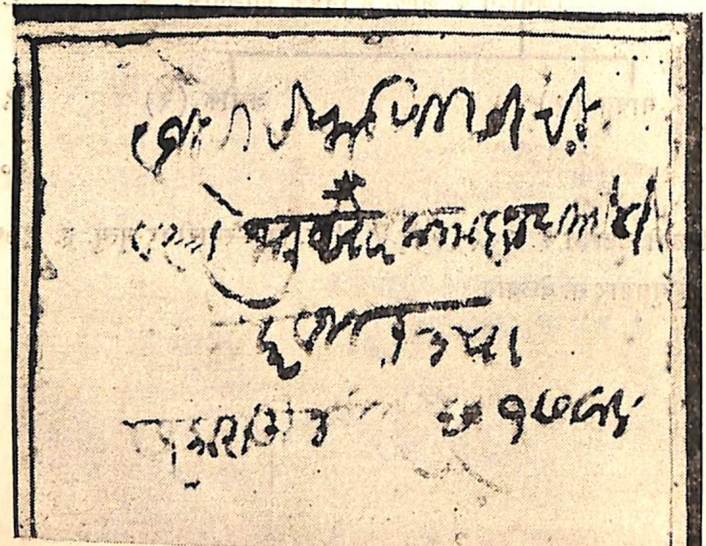
८ नारायण

९ विश्वनाथ (१) * | काशिनाथ (२) | विनायक (३) * (दत्तक गेला पत्रक ४ पहा)

१० (काशिनाथ यांचे) †केशव (१) | त्रिंबक (२) * (दत्तक गेले. पत्रक ४ पहा)

† आंबेगांवकर पुणें शुक्रवार, पाटसकर वाडा. काळ्या हौदाजवळ.

कलमदानांतील लेखण्या ठेवण्याच्या पुडापाठीमागील चांदीच्या तकटावरील लिखित (सं. प्रस्ताव पहा)

नानांचे शिक्कामोर्तबाचें

यशवंतराव दाभाडे यांस पत्र

श्री

राजश्री ‡यसवंतराव दाभाडे मुा तलेगाव
गोसावी यांसि

द अखडित लक्ष्मी आलकृत राजमान्य राजमान्य[1] स्नो बालाजी जनार्दन फडणीस आसीर्वाद विनंती उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीये कुशल लेखन करीत जावे विशेष किले लोहगड येथील बेगमीस दोनसे खंडी बाजरी व डाल पाच खडी तुरीची व तेल च्यालीस पनास जोडचा घेतले पाहिजे त्यास तलेगावी [2]जवारदार व [3]पेसोरी वाणी बाजरी व तेल घेऊन येतील त्यास किल्यास रवाना करावे वाजबी पैका [4]पाडाप्रो पावेल दोनसे खडी परियत बाजरीचे बैल व च्यालीस जोडचा तेलाच्या येणे प्रो रवाना करावे तलेगावी सेटे महाजन व वाणी यास ताकीद करवावी त्यास ही आज्ञापत्र सादर केले आहे रा छ१ मोहरम †बहुत काय लिहिणे †लोभ असो दीजे †हे विनती मोर्तब सुद (पान २३१ पहा)

नानांची वर्तुळी पांच ओळींची मुद्रा
(पान २३१ पहा)

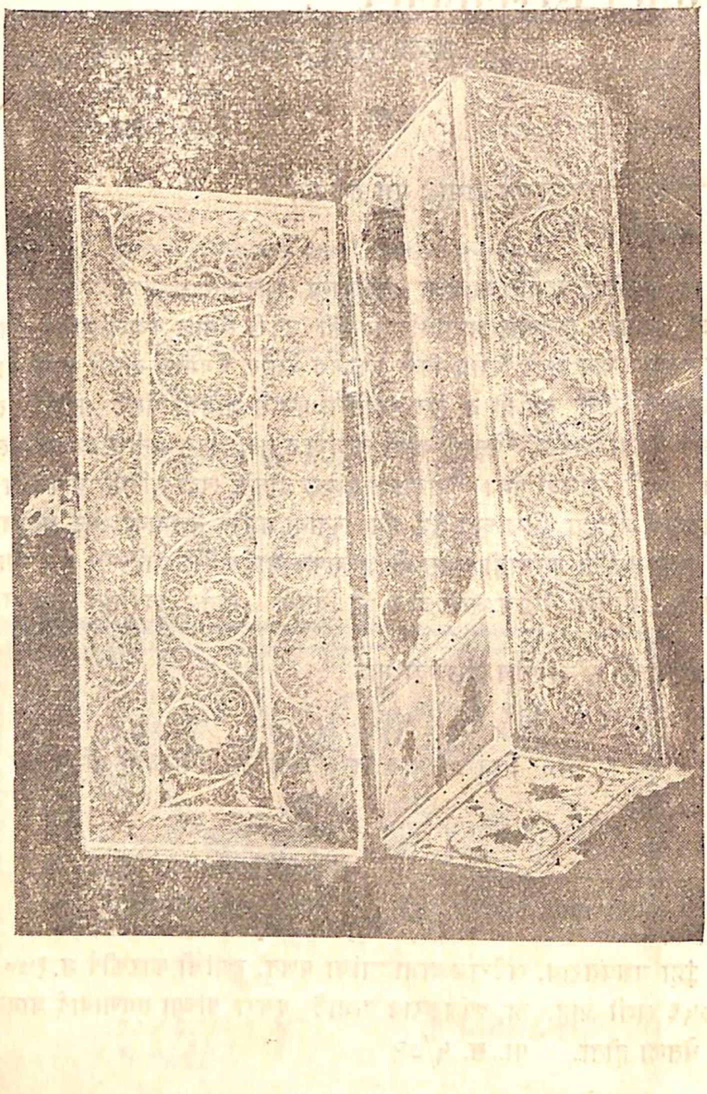
("श्री० शिवचरनलिन निरत जनार्दनसुत बाळाजी पंडित)

---

१ दोनदां चुकून लिहिला आहे. † तीनहि अक्षरें भिन्नभिन्न.

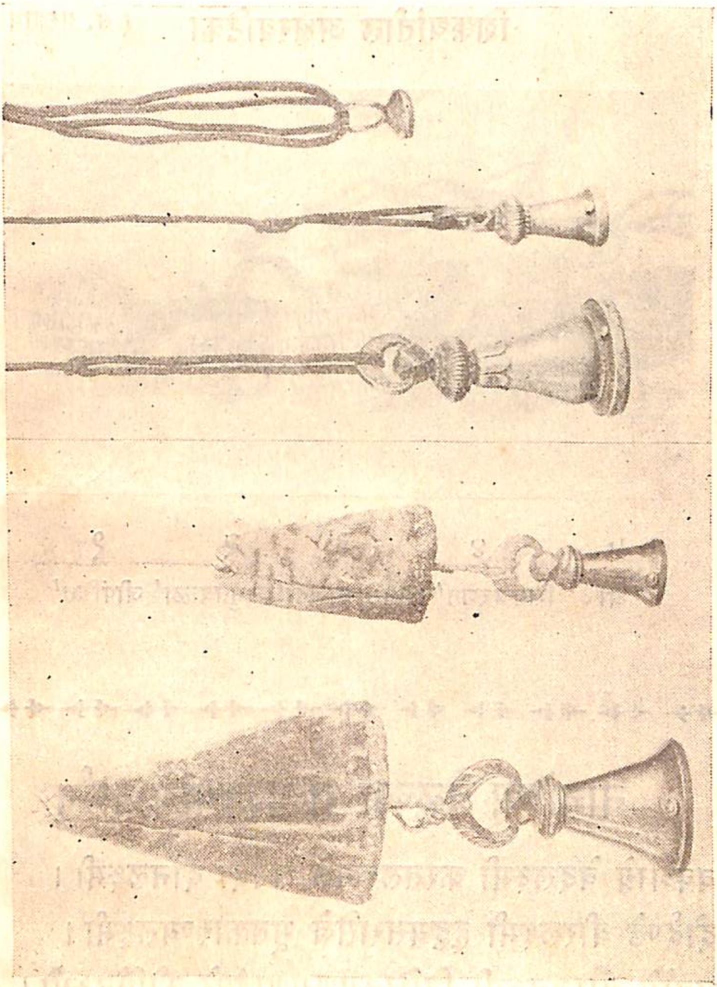
‡हा यशवंतराव, खंडेराव दाभाड्यांचा पणतु. ह्यांची कारकीर्द श. १७०१ ते श. १७५६ अशी आहे. हा, त्र्यंबकराव दाभाडे दुसरा यांच्या सगुणाबाई बायकोनें दत्तक घेतला होता. पा. स. ५/७२

२ शेजारचे. ३ व्यापारी. ४ बाजारभाव.

नानांना मिळालेलें दिल्लीच्या वजिरीचें फडणिसी कलमदान

(सं. प्रस्ताव पहा) (शकावली पृ. १७०) शक १७१४ (इ. १७९२)

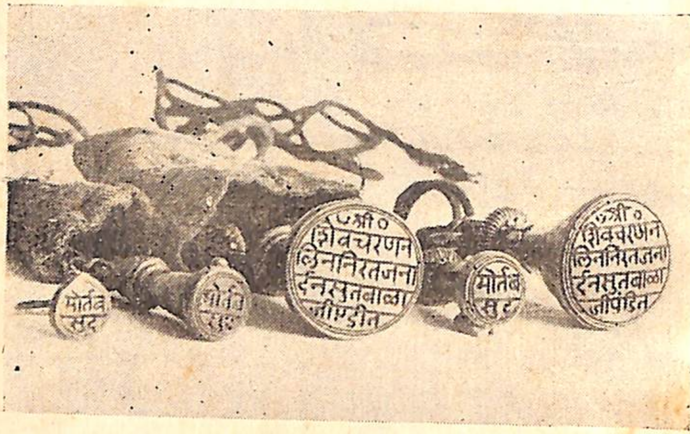

५ २ १ ४ ३

नानांचा खास व मुतालिकी शिक्कामोर्तब

(सं. प्रस्ताव पहा)

शिक्क्यांतील अक्षरवटिका (सं. प्रस्ताव पहा)

५ ४ ३ २ १

'श्री०' शिवचरणन' लिननिरतजना' र्दनसुतबाळा' जीपंडित'

नानांच्या वेळच्या राज्यलक्ष्मीचें वर्णन

वक्त्राग्रे वेदलक्ष्मी करतलकमले सर्वदा दानलक्ष्मी।
दोर्दण्डे वीरलक्ष्मी हृदयसरसिजे भूतकारुण्यलक्ष्मी।
सर्वांगे सौम्यलक्ष्मी निखिलगुणगणाडंबरे कीर्तिलक्ष्मी।
खड्गाग्रे शौर्यलक्ष्मी जयतु विजयते सर्व साम्राज्यलक्ष्मी॥

[इ. सं. ऐ. टि. २ पृ. ८५]

शं. ना. जोशी ह्यांचें कांहीं लेखन

१ रायगड शकावली (शक १८५१)
१ थो. माधवराव शकावली पृ. ३९१—४८० (श. १८६०)
१ शिवकालीन शकावली पृ. १६२—२०८ (श. १८५८)
१ आंग्रे शकावली पृ. १४२ (श. १८६१)
१ पिलाजी जाधवराव शकावली (अपूर्ण) (श. १८६९)
१ आडिवरे महालक्ष्मी—प्रस्तावना
१ शिवकाव्य–प्रस्तावना पृ. १–३६ (श. १८६५)
१ बापू गोखले—वासोटा गडावरील स्वारी पृ. (६—२६) (श. १८६२) धुळे राजवाडे सं. मं. प्रकाशन
१ रायगडाची व तेथील सिंहासनाची व्यवस्था त्रै. वर्ष २०
१ मुळशी पेट्याचा इतिहास (शिल्लक नाहीं)
१ शिवकालीन पाटीलकी त्रैं. वर्ष १३
१ देशमुखी वतन त्रै. वर्ष २४
१ चौगुला वतन त्रै. वर्ष २८
१ पर्वती पुणें देवस्थान व श्रावण मासदक्षिणा इतिहास (मुद्रणालयांत)
१ शिवकालीन पत्रसारसंग्रह भाग ३ (श. १८५८) पृ. २३६
१ संभाजी ,, (श. १८७१) पृ. १८४
१ शिवाजी महाराजांच्या आठहि बखरग्रंथांतील कालदर्शित प्रसंग शि. च. प्र. पृ. १९७–२१९ (श. १८४७)

इ. इ. इ. इ.

सर्व लेखन मंडळाच्या स्वीय वा पुरस्कृत ग्रंथमालेंतील व स्वतंत्र अन्य ग्रंथांत आहे.